

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2016

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- ПАРХОМЕНКО М.В., ФОМІН М.В. Про час і обставини перебудови синагоги на церкву в Херсонесі
- СКИБА А.В. Двощиткові прямокутні накладки в скарбах Подніпров'я VII ст.
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича (1362—1394)
- ГАЛЕНКО О., РАССАМАКІН Ю., ВУДФІН В., ГОЛОД Р. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка

Articles

- 3 PARKHOMENKO M.V., FOMIN M.V. To the Issue of Timing and Circumstances of Rebuilding the Synagogue into the Church in Chersonesos
- 14 SKYBA A.V. Two-paneled Plates in 7th Century Hoards from Dnipro River Region
- 27 KOZUBOVSKYI G.A. On Chronology of Coins of Volodymyr Olgerdovych (1362—1394)
- 42 HALENKO O., RASSAMAKIN Yu., WOODFIN W., HOLOD R. Cuman Chief's Trophy from Chunhul Barrow: Reuse, Ritual Functions, and Symbolism

Публікації археологічного матеріалу

Publications of Archaeological Materials

- МОГИЛОВ О.Д. Скіфські «замочкоподібні» підвіски 72
- СОН Н.О., ШЕЙКО І.М. Металеві світильники з Ольвії та Тіри 79
- ХАРДАЄВ В.М. Прикраси готського жіночого костюма VI—VII ст. (невідомі артефакти) 87
- ОСИПЕНКО М.С. Пізньосередньовічна накладка із зображенням дракона з розкопок 1936 р. на Старокиївській горі 100

- MOHYLOV O.D. Scythian «Lock-shaped» Pendants
- SON N.O., SHEIKO I.M. Metal Lamps from Olbia and Tyras
- KHARDAYEV V.M. Jewelry of the 6th — 7th Centuries Gothic Women's Costume (Unknown Artefacts)
- OSYPENKO M.S. Late Mediaeval Plate with Dragon Depiction from Excavations in 1936 at Starokyivska Mountain

Київські старожитності

Antiquities of Kyiv

- БІБІКОВ Д.В. Вишгородська церква-мавзолей святих Бориса і Гліба: підсумки досліджень та нові дані 106

- BIBIKOV D.V. Sts. Borys and Hlib Church-Mausoleum in Vyshhorod: Results of Research and New Data

Дискусії

Discussions

- ГАВРИЛЮК Н.О., МАТЕРА М. «Пізньоскіфські» чи «постскіфські» городища Нижнього Подніпров'я 121

- GAVRYLYUK N.O., MATERA M. «Late Scythian» or «Post-Scythian» Sites of the Lower Dnipro Region

Історія науки

History of Science

- ГАРИГА-ГРИХНО М.М., КОВАЛЕНКО В.П. Неопублікований рукопис сосницького краєзнавця Ю.С. Виноградського 136

- HARYHA-HRYKHNO M.M., KOVALENKO V.P. Unpublished Manuscript of Sosnitskia Local Historian Yu.S. Vynohradskyi

Хроніка

News Review

- До ювілею Ліани Василівни Вакулєнко 140
- Конференція «Феномен Більського городища—2016» 142
- Пам'яті Олександри Василівни Гудкової 144
- Пам'яті В'ячеслава Григоровича Котигорошка 145
- Пам'яті Володимира Петровича Коваленка 146

- To the Jubilee of Liana Vasylivna Vakulenko
- Conference «Phenomenon of Bilsk Settlement—2016»
- To the Memory of Oleksandra Vasylivna Hudkova
- To the Memory of Viacheslav Hrygorovych Kotyhoroshko
- To the Memory of Volodymyr Petrovych Kovalenko

- Наші автори 148

- Our Authors

- Список скорочень 149

- Abbreviations

- Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2016 р. 150

- Index of Publications in «Arhaeology» Journal in 2016

Цей номер виходить за сприяння Смоляка Юрія Васильовича (Запоріжжя)

Здано до набору 05.09.2016. Підписано до друку 22.12.2016. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 19,15. Тираж 200 прим.
Тираж видруковано: ТОВ «Талком» 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел.: (044) 424-40-69, 424-56-26
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013

М.В. Пархоменко, М.В. Фомін

ПРО ЧАС І ОБСТАВИНИ ПЕРЕБУДОВИ СИНАГОГИ НА ЦЕРКВУ В ХЕРСОНЕСІ

Статтю присвячено аналізу сюжетних ліній Житій єпископів херсонських, пов'язаних з будівництвом першого християнського храму в місті, а також археологічного матеріалу, виявленого в ранньому храмі «Базиліки 1935 р.», що інтерпретується як синагога.

К л ю ч о в і с л о в а: Херсонес IV ст., Візантія, іудейська громада, синагога, перший християнський храм, Житія єпископів херсонських, єпископ Єферій, базиліка 1935 р.

Питання про трансформацію пізньоантичного Херсонеса на ранньосередньовічний Херсон прямо пов'язане з поширенням християнства. Дискусія з цього приводу триває вже понад сто років. За цей час сформувалося кілька підходів. Так, В.М. Зубар був послідовним прибічником пізнього часу прийняття християнства, датуючи його не раніше ніж кінцем IV — початком V ст. (Зубарь 1991, с. 8—29; Зубарь, Хворостяний 2000, с. 180), його підтримали М.І. Золотарьов (Золотарев, Хапаев 2002, с. 15—21), І.А. Завадська (Завадская 2004, с. 410—411), К. Цукерман (Цукерман 1994, с. 545—561), С.Б. Сорочан (Сорочан 2000, с. 157). Існує також інша точка зору, згідно з якою християнізація міста відбулася наприкінці III—IV ст. У своїх працях її обґрунтували С.О. Беляєв (Беляєв 1999, с. 156—258), П.Д. Діатроптов (Діатроптов 1986, с. 127—151), Л.Г. Хрушкова (Хрушкова 2005, с. 393—420), М.В. Фомін (Фомин 2012, с. 69—77).

Причиною тривалої полеміки стала відсутність достатньої джерельної бази. Єдиним письмовим джерелом, що висвітлює цей процес, є Житія єпископів херсонських. Текст не раз ставав об'єктом системного вивчення фахівцями — археологами, істориками, лінгвістами (Латышев 1906, с. 12—13; Магарычев и др. 2012). Неоднозначність інтерпретації джерела може бути частково компенсована залученням результатів археологічних досліджень пам'яток, пов'язаних із подіями IV ст. (Фомин 2013, с. 22—33).

Одним із ключових питань залишається аналіз обставин спорудження першої церкви. Різні варіанти Житій оповідають про будівництво у місті храму св. єпископом Єферієм (Єферієм) (остання чверть IV ст.) (Фомин 2013, с. 24). Питання інтерпретації та локалізації цієї пам'ятки остаточно не з'ясовані.

Аналіз досліджених археологічних комплексів на території городища дозволяє припустити, що перша церква могла розташовуватися на місці «Базиліки 1935 р.» (Фомин 2013, с. 22—33). Сам комплекс (рис. 1), який було відкрито 1935 р. Г.Д. Беловим, включає рештки трьох християнських храмів, що змінювали один одного (Белов 1955, с. 137).

Пізня «базиліка III», яка датується X—XIII ст., розташовувалася на руїнах храму VI ст. («базиліка II»), під напівкруглою апсидою якого було відкрито п'ятигранну апсиду більш ранньої сакральної споруди («базиліка I»), а у південному нефі, під підлогою базиліки VI ст. — ранню мозаїку із зображенням кіліка, канфара та виноградної лози (Древняя синагога... 2013, с. 35—36) (рис. 2).

1950 р. С.Ф. Стржелецький дослідив запис південного нефу, де було зафіксовано шар жовтуватого ґрунту, насичений фрагментами стінної штукатурки з рештками фрескового розпису. Близько сімдесяти фрагментів тиньку містили графіті. Серед малюнків, які вдалося відновити, є зображення хреста на підніжжі, написи, які містять текст молитви про спасіння раба Божого, на деяких фрагментах тієї ж фрески фіксувалися написи на івриті (Древняя синагога... 2013, с. 36). Крім того, у централь-

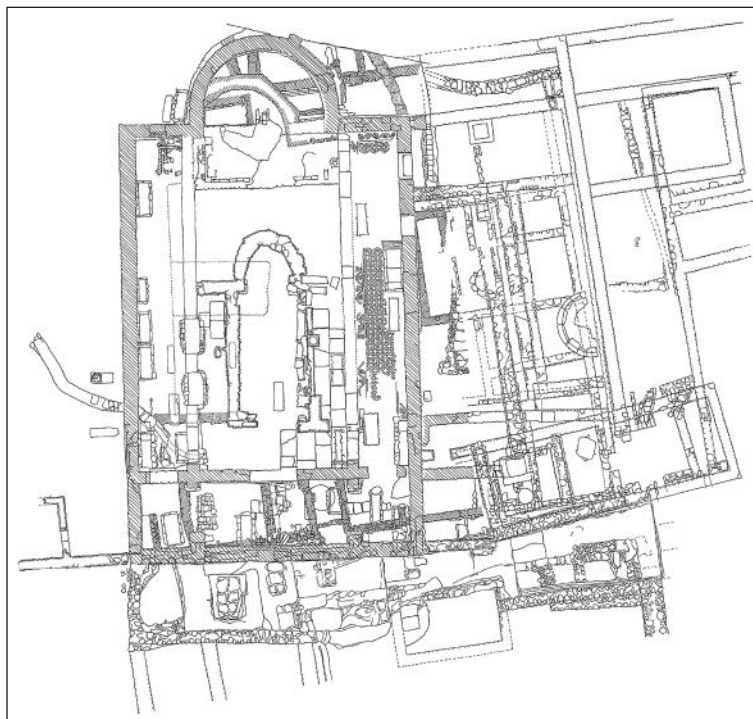

Рис. 1. План ділянки синагоги—храму (за Г.Д. Беловим)

ному і північному нефах базилики було також відкрито рештки фрески (Древняя синагога... 2013, с. 37). Рання будівля була споруджена із сирцевої цегли, про що свідчить характерний глинистий ґрунт, що перекривав мозаїку (Белов 1955, с. 37).

С.Ф. Стржелецький датував мозаїку ранньої базилики IV—V ст. (Стржелецкий 1947, с. 136—144). У свою чергу А.Л. Якобсон, на підставі стратиграфічних даних, наведених Є.М. Жеребцовим, відніс фрески «Базилики 1935 р.» до IV—V ст. (Якобсон 1978, с. 96—104). І.А. Завадська датувала фрески і мозаїку «південного нефа» кінцем IV ст. (Завадская 1996, с. 94—105).

Мозаїка «Базилики 1935 р.» за стилем і художніми прийомами подібна до пам'яток пізніших херсонеських храмів і має аналоги серед християнських пам'яток Північної Сирії (Литовченко, Фомин, Чекаль 2012, с. 142—150).

Одним із ключових залишається питання про приналежність ранньої споруди, що передувала «базилиці II». Під час розкопок було знайдено камінь і плиту із зображенням мінори (Соломоник 1979, с. 119—125) (рис. 3; 4), а також графіті з текстами на івриті. На підставі цього виникло припущення, що тут розташовувалася пізньоантична синагога (Древняя синагога... 2013; Оверман, Макленнан, Золотарев 1997, с. 57—63).

У зв'язку з цим постає питання про херсонеську юдейську общину. Пам'ятки архео-

логії підтверджують присутність іудеїв у пізньоантичний—ранньосередньовічний період у містах Північного Причорномор'я (Соломоник 1997, с. 15—16; Оверман, Макленнан, Золотарев 1997, с. 58—60; Золотарев 1999, с. 103—107; Айбабин 1999, с. 84, 88). Про існування юдейської общини у Херсонесі згадують Життя єпископів херсонських. Текст джерела повідомляє про протистояння християн та юдеїв, що мешкали у місті (Піоро 1997, с. 82).

Уперше питання про існування іудеїв як окремої групи містян пізньоантичного Херсонеса—Херсона підняли Н.В. Пятишева (Пятишева 1967, с. 185) та Е.І. Соломоник (Соломоник 1979, с. 119). Дослідниці зазначали, що юдеї, найімовірніше, прибули до Херсонеса, так само як і на Боспор, з Малої Азії. Вони належали до еллінізованих іудеїв і використовували у побуті грецьку мову (Пятишева 1967, с. 185; Соломоник 1979, с. 119—125). Херсонеська община, очевидно, була незначною за складом. Сліди матеріальної присутності юдеїв у Херсонесі незначні і дійсно тьмяніють порівняно з пам'ятками, відкритими на Боспорі (Соломоник 1997, с. 15—16).

До юдейських матеріалів пізньоантичного Херсонеса дослідники традиційно долучали рештки мармурової плити з пошкодженим грецьким написом, де читається єврейське ім'я Санбатіон; дві плити із зображенням семисвічника (одну з них знайдено на пів-

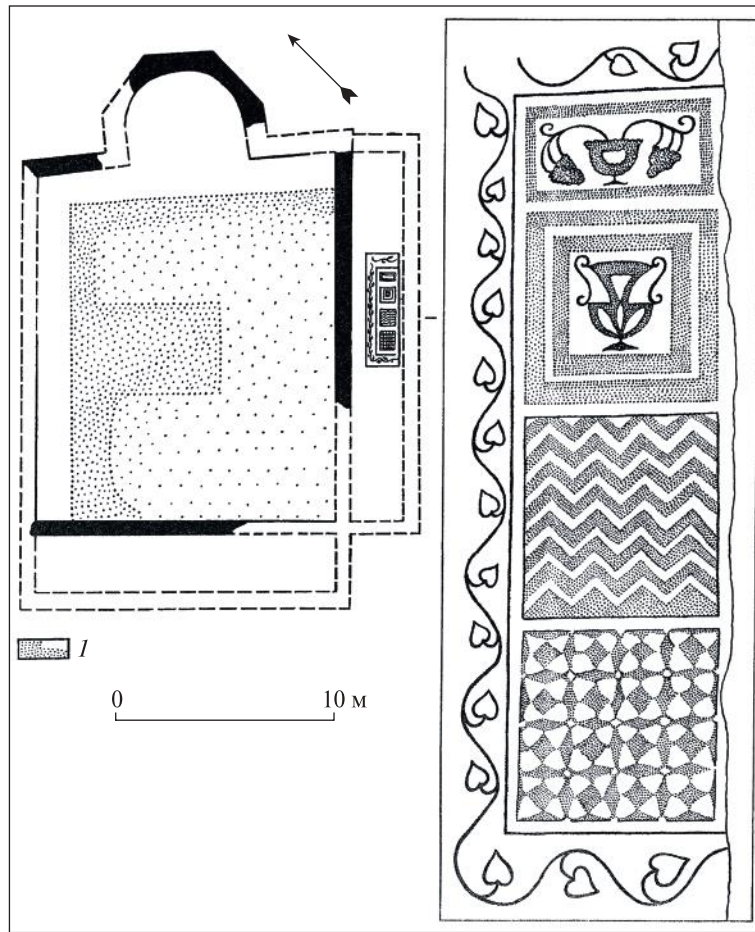

Рис. 2. План фундаменту синагоги відкритої під «Базилікою 1935 р.» (за І.А. Завадською)

денній ділянці некрополя, другу було вибито з нижнього ряду кладки фундаменту апсиди пізньої «Базиліки 1935 р.» (Соломоник 1979, с. 119—125); юдейські та грецькі графіті на фресках «базиліки І», на яких зустрічаються імена Єнох, Юда, Ісайя і навіть етнікон Юдеї. Одне зі скорочень Е.І. Соломоник розглядала як ім'я Найвищого (Соломоник 1979, с. 119—125). На думку дослідниці, ці дані засвідчують присутність юдейської общини у місті у IV ст. Її релігійно-громадським центром стала згадана раніше синагога, яка могла передувати «Базиліці 1935 р.». Однак необхідно наголосити, що фрески містять графіті також і християнського змісту, що робить однозначні інтерпретації суперечливими.

У 90-ті рр. XX ст. територію навколо базиліки було досліджено спільною українсько-американською експедицією. Керівники експедиції припускали, що «базиліку II» було споруджено над руїнами синагоги (Оверман, Макленнан, Золотарев 1997, с. 57—63; Коробков 2001, с. 25—31; Коробков 2001а, с. 149—158). Цю тезу підтримали Е.І. Соломоник (Со-

ломоник 1997, с. 15—16), І.А. Завадська (Завадская 2002, с. 402—426) та Ю.М. Могаричев (Магарычев та ін. 2012, с. 287—300). Як основний аргумент, окрім каменя з мінорою і графіті, було наведено конструктивні особливості (стіни, споруджені з саманної цегли), а також аналіз фрескового розпису.

Необхідно наголосити, що свого часу А.Л. Якобсон, С.Ф. Стржелецький та Є.М. Жеребцов помітили подібність техніки та сюжетів фресок «базиліки І» і розписів херсонеських ранньохристиянських склепів (Якобсон 1978, с. 96—104; Стржелецкий 1947, с. 145—160; Коробков 2001а, с. 205—213). Крім того, А.Л. Якобсон стверджував, що храм відповідає ранньому етапу християнського будівництва і має аналогії серед пам'яток інших регіонів Візантії (Якобсон 1983, с. 162). Аргументовану критику тези про синагогу наводять С.Б. Сорочан (Сорочан 2005, с. 1013) та А.І. Романчук (Романчук 2008, с. 313—325) (рис. 5—8).

Аналіз збережених свідчень змушує сумніватися у приналежності фресок саме синагозі (рис. 9—11). Так, на одному з фрагментів тинь-

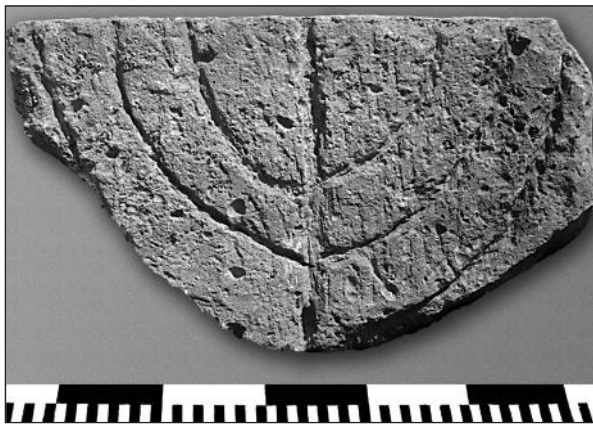

Рис. 3. Фрагмент плити із зображенням мінори, знайдений В.В. Борисовою

ку міститься зображення хреста (Домбровский 1959, с. 221—223). Відкриття у кладці пізньої базиліки плити з мінорою, що виконувала функцію сполії (Завадская 1996, с. 94—105), також не може бути достатньо надійним аргументом на користь визнання храму синагогою. Про християнське призначення будівлі може свідчити також фрагмент скульптури Доброго Пастиря, який було знайдено у південно-східному куті пізньої базиліки і належить до раннього храму (Колесникова 1974, с. 58).

Дослідження архітектурних особливостей ранньої базиліки звертає увагу на непропорційність апсиди, що дозволяє висунути припущення про перебудову споруди.

Подальший комплексний аналіз матеріалів, отриманих із розкопок пам'ятки, а також із прилеглої до неї території, що здійснювалися міжнародною експедицією під керівництвом М.І. Золотарьова, дозволив С.В. Ушакову виділити два періоди існування ранньої споруди: на першому етапі будівля слугувала місцем релігійних зібрань юдеїв, на другому до її східної стіни було добудовано апсиду й приміщення було перетворено на церкву (Древняя синагога... 2013, с. 280) (рис. 12).

Наведена версія, викладена у публікації підсумків багаторічних досліджень, спирається на низку припущень. По-перше, тяглість використання споруди засвідчується появою християнських графіті над живописним шаром фресок, поряд з уже наявними написами на івриті (Древняя синагога... 2013, с. 249) (найбільш дискусійна теза). Другою вказівкою на перебудову споруди є відмінність у техніці кладки п'ятигранної апсиди «базиліки І» та її стін (стіни храму складено з цегли і каменю на земляному розчині, а апсида — з каменю на вапняному розчині (Древняя синагога...

Рис. 4. Плита із зображенням мінори, знайдена в фундаменті «Базиліки 1935 р.» Є.Н. Жеребцовим

2013, с. 249). Добудова апсиди до північно-східної стіни (Древняя синагога... 2013, с. 253) змінила початкову орієнтацію споруди з південного сходу (збігається із віссю Херсонес—Єрусалим) на притаманну для християнських храмів Херсонеса вісь північ—південь (Древняя синагога... 2013, с. 249).

Випадки перебудови синагоги на церкву відомі й у інших регіонах Візантійської імперії. Найбільш детально описані пам'ятки у Кані та Назареті (Safrai 1998, р. 88). С.В. Тарханова згадує низку комплексів у Сирії та Палестині (Тарханова 2016, с. 198—199). Так, у Апамеї (північна Сирія) близько 391 р. було зруйновано синагогу, на руїнах якої у V—VI ст. спорудили храм свв. Косьми та Даміана (Foerster 1981, р. 164; Тарханова 2016). У Герасі (Джераш, Йорданія) у 530—531 рр. на місці синагоги було споруджено церкву (Тарханова 2016, с. 198—199). При цьому під час перебудови, як і у Херсонесі, було змінено орієнтацію споруди з північно-західної на південно-східну. Західна частина у вигляді атріуму синагоги з кам'яним облицюванням була ізольована від базилікального простору і на її місці було споруджено вівтарну апсиду храму (Тарханова 2016, с. 199).

Дослідження пам'ятки спонукало С.В. Ушакова та Є.М. Жеребцова до пошуку аналогій (Древняя синагога... 2013, с. 252—254). Спираючись на їхні спостереження, а також аналізуючи розташування характерних архітектурних деталей, що використовувалися для класифікації синагог, херсонеську споруду можна віднести до класичного синагогального типу, що згадується як «широкий дім» або «проміжний» тип. Він належить до III—IV ст. і співвідносить-

Рис. 5. Мозаїка з південного нефу базиліки (за С.В. Ушаковим)

Рис. 6. Мозаїка в сучасному стані в експозиції НЗХТ (фото М.В. Фоміна)

Рис. 7. Фрагмент мозаїки із зображенням канфару (фото М.В. Фоміна)

Рис. 8. Фрагмент мозаїки із зображенням сосуда (фото М.В. Фоміна)

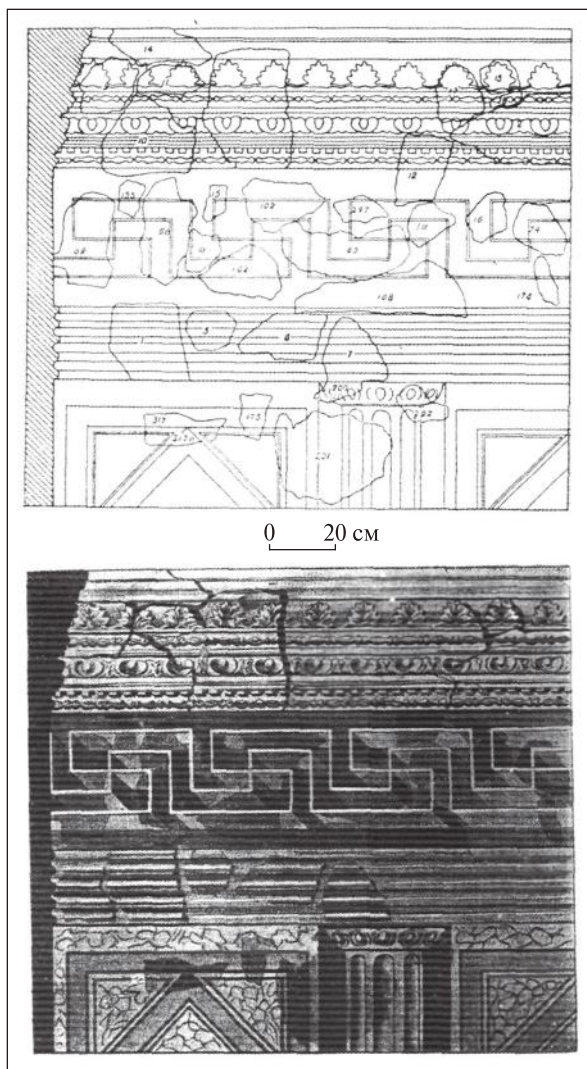

Рис. 9. Реконструкція фрескового розпису 1

ся з проміжком часу між «галілейською» та «візантійською» групами (Тарханова 2016, с. 82).

Головною особливістю цього типу є розташування ніші Тори у довгій стіні, а не у короткій (Тарханова 2016, с. 82). У класичному варіанті синагоги у м. Ештомоа (Ізраїль), як і у Херсонесі, не було апсиди і фасаду з потрібним входом, зверненим у бік Єрусалима. Замість цього було три входи у короткій східній і три невеликі ніші у північній стіні, зорієнтовані на Єрусалим (Тарханова 2015, с. 5). Запропонована класифікація розроблялась у 30—60-ті рр. XX ст. Її підтримали Е. Гудинаф (Goodenough 1953, р. 1953), Е. Сукеник, М. Аві-Йона (Ави-Йонах 1961). Незважаючи на певну спірність наведеної типології, вона є найбільш розповсюдженою і визнаною серед фахівців.

У «проміжному» типі синагог або типі «широкий дім», у першу чергу, виділяється поперечна орієнтація базилікального простору відносно Єрусалима за рахунок розташування

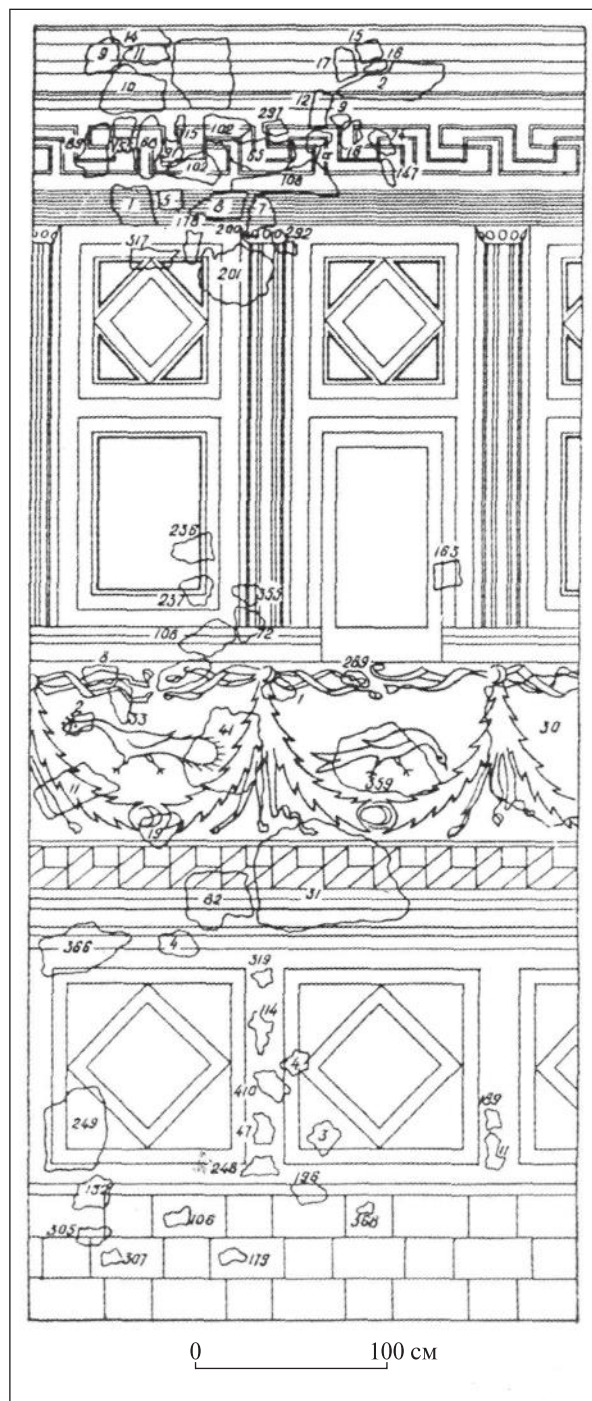

Рис. 10. Реконструкція фрескового розпису 2

ніші Тори у повздовжній стіні. У херсонеській синагозі також найдовша, південно-східна стіна, зорієнтована на Єрусалим. У ній, найімовірніше, і розташовувалася ніша для сувоїв Тори (Тарханова 2016, с. 82). Південно-західна стіна мала входи з поперечної вулиці. Це засвідчує вищерблена підлога у південному куті приміщення (Древняя синагога... 2013, с. 252). С.В. Ушаков зазначає, що південно-західний фундамент споруди був частково перекритий цією підлогою, і зазначена кладка, цілком імо-

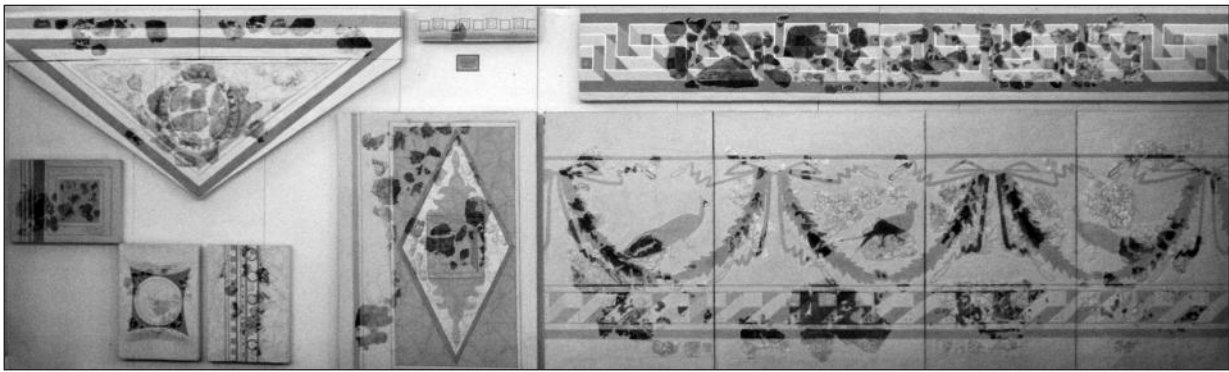

Рис. 11. Реконструкція фрескового розпису в експозиції музею НЗХТ (фото М.В. Фоміна)

вірно, слугувала не підмурком зовнішньої капітальної стіни, а була стилобатом портика, який обрамлював вхід до синагоги з боку вулиці (Древняя синагога... 2013, с. 252).

С.В. Тарханова запропонувала власну класифікацію пізньоантичних синагог на підставі архітектурних ознак (Тарханова 2016, с. 95). Враховуючи пропорції реконструйованої синагоги, її можна віднести до квадратної форми, що, на думку С.В. Тарханової, є найбільш рідкісним архітектурним типом. Квадратні синагоги почали виділяти в окрему групу лише після нещодавнього відкриття квадратної синагоги у м. Магдала (Ізраїль) (Тарханова 2016, с. 100).

Отже, синагога, що функціонувала у Херсонесі, належала до типу синагог IV ст., як за загальноприйнятою, так і за новою класифікацією, запропонованою С.В. Тархановою. Споруда може бути віднесена до проміжного типу «широкий дім» квадратної форми (Quadratbau) (Тарханова 2016, с. 107).

Події, що передували перебудові синагоги на церкву в Херсонесі відносяться С.В. Ушаковим до 80—90-х рр. IV ст. Її спорудження він пов'язує з діяльністю св. єпископа Капітона за доби імператора Феодосія (Цукерман 1994, с. 264; Древняя синагога... 2013, с. 273). Однак аналіз різних версій джерела дозволяє не погодитися з припущенням про причетність св. Капітона до перебудови синагоги.

Перш за все, слід зазначити, що св. Капітон прибув до Херсонеса у 90-ті рр. IV ст., через деякий час після смерті свого попередника св. єпископа Єферія (Виноградов 2010, с. 65—66). У цей час в імперії вже діяла низка законів, виданих між 393 р. (СТh. 16.8.9) (Jews in Byzantium... 2014, р. 250) і 423 р. (СТh. 16.8.25—27) (Imperatoris ... 2015), що гарантували недоторканість синагог: «Цілком зрозуміло, що секта юдеїв не заборонена жодним законом... Отже,

серйозне покарання чекає на тих, хто під ім'ям християнства незаконно захопить і знищить синагогу, і спробує її пограбувати» (переклад М.В. Пархоменко). З 382 р. заборонялося руйнувати язичницькі храми (СТh. 16.10.8) (Ведешкин 2013, с. 41). Пізніше ще низка актів 399 р. зобов'язувала «зберігати оздоблення громадських будівель» (СТh. 16.10.15, СTh. 16.10.18) (Ведешкин 2013, с. 41). З правової точки зору знищення юдейського храму могло відбутися в період до прийняття наведених законів.

Інша ситуація існувала в період, коли кафедру очолював св. єпископ Єферій. Найімовірніше, саме він створив Херсонеську єпархію, за його часу Церква здобула у місті офіційний статус, його ім'я фіксується серед учасників Другого Вселенського собору 381 р. (Виноградов 2010, с. 55). Синаксар Константинопольської церкви (XII ст.) повідомляє про смерть св. єпископа Єферія за імператора Феодосія (346—395 гг.) (Виноградов 2010, с. 66—67). Все це значно звужує хронологічні межі. Перебудова херсонеської синагоги на церкву мала відбутися до 393 р. (часу видання наказу про заборону руйнування синагог). З другого боку, під мозаїчною підлогою у південному нефі храму було знайдено монету Валентиніана (382—392 гг.) (Сорочан 2005, с. 1013). Таким чином, перебудова могла відбутися у 80-х — на самому початку 90-х рр. IV ст.

Усі версії Житій єпископів Херсонських, окрім «Рукопису 296» (Рукописи 296 2012, с. 36—40), згадують юдеїв як підбурювачів еллінів до розправи над християнськими проповідниками, однак лише Патмоський рукопис вказує на наявність у місті «ганебної синагоги» ще на початку IV ст., у період коли до міста прибув єпископ Василей (Патмосская рукопис 2012, с. 34). Особливо примітним є факт вбивства єпископа юдеями і еллінами, незважаючи на хрещення одного зі зверхників міс-

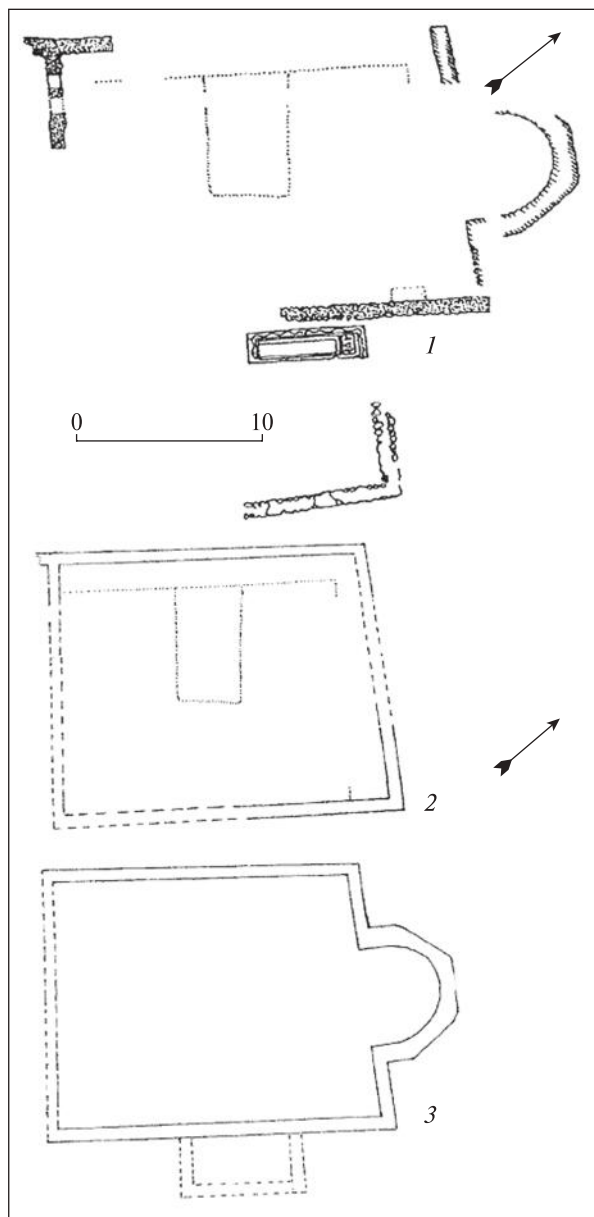

Рис. 12. Реконструкція синагоги, за С.В. Ушаковим: 1 — будівельні залишки IV—V ст. на ділянці «Базиліки 1935 р.»; 2 — схематичний план пізньоантичної синагоги; 3 — «Храм І» після перебудови на пізньоантичну синагогу

та разом із його сім'єю, після чуда воскресіння сина за молитвою Святого. Джерело згадує, що навіть прихильно налаштовані до єпископа представники міської верхівки не змогли завести розправу: «...и снова зависть, и снова иудеи вредоносно ворожили, и имела место постыдная синагога, и, составив заговор, они вынесли решение беззаконно убить благодетеля...» (Патмоская рукопись 2012, с. 34). Розповіді, викладені у Синаксарі Константинопольської Церкви, Супрасльського рукопису, Макарійівської мінеї, у грузинських та вірменських текстах у цілому містять аналогічну інформацію.

Згідно з Життями, за перших відвідин Херсонеса св. єпископ Єферій застав містян переважно агресивно налаштованими щодо християнства і змушений був відбутися по військову допомогу до столиці. Можна погодитись, що отримання такої допомоги цілком співвідноситься з історичним контекстом того часу (Виноградов 2010, с. 54—58). Уже з військовою підтримкою, спираючись на місцевих вірян, св. Єферій, за версією Патмосського рукопису, вигнав частину еллінів та юдеїв за стіни міста: «И никто не препятствовал праздновать торжественный выход (крестный ход?), говорит о нем и о введении (новой веры), с одной стороны из-за множества изгнанных, с другой же — из-за скопища (синагоги) введенных» (Патмосская рукопись 2012, с. 35). Вірменський рукопис Життя уточнює причини, через які були вигнані ці люди, а також називає їхню кількість — 500 мужів (Патмосская рукопись 2012, с. 119). Таким чином, перебудова синагоги як покарання тим, хто брав участь у вбивстві св. Василя, видається цілком логічною як з агіографічної, так і з історичної точки зору.

Можна припустити, що від «підбурювання юдеїв» постраждали і херсонеські християни. Сюжет з вигнанням низки сімей, причетних до вчиненого, може бути розглянутий і як частина внутрішньоміської політичної та ідеологічної боротьби. «Рукопис 296» непрямо засвідчує можливість передачі будівлі синагоги від юдейської громади до християнської: «И были высланы все неверные из города, лишенные своей собственности, и ушли, рассеянные по земле, как неверные и нечестивые. Вместо этих воставших мужей были поселены благочестивые и правоверные вместе с женами и детьми и всех их пришедших и вселившихся в городе этом» (Патмосская рукопись 2012, с. 39).

Події, що відбувалися у Херсонесі, мають паралель з пізньоантичною Антіохією. Еллінська муніципальна адміністрація, прагнучи обмежити проникнення до міста сирійського населення, підтримувала дружні стосунки з юдейською общиною (Курбатов 1962, с. 12). Разом вони протистояли і проникненню християнства, яке створювало ідеологічні передумови для знищення решток полісної організації еллінського суспільства (так само, як і у Херсонесі) (Курбатов 1962, с. 12). На думку Г.Л. Курбатова, християнство з його проповіддю рівності усіх, протистояло ідеології муніципальної аристократії, яка підтримувала принципи еллінської або римської винятковості й ідейно оформлювало стирання відмінностей

між греками та сирійцями. Християнство морально прирівнювало сирійців-християн до греків (Курбатов 1962, с. 12).

У пізньоантичному Херсонесі (за аналогією з Антіохією) місце сирійців могли займати хрещені варвари — сармати, проникненню яких протистояла місцева еллінська аристократія та юдейська община. Житійний сюжет про примусове виселення «невірних» з міста і вселення «благочестивих правовірних» непрямо підтверджується поховальними пам'ятками цього періоду. Так, на західній та східній ділянках херсонеського некрополя було відкрито низку ранньохристиянських поховань алано-сарматської знаті (Белов 1953, с. 237—254; Зубарь 1987, л. 3—13), що датуються серединою IV—V ст. (Фомин 2011, с. 51), тобто є хронологічно близькими до описаного у Житті сюжету.

Цікавим є також факт, що св. Єферій після створення церкви їде до Константинополя за реліквіями (ймовірно, мощами) (Патмоская рукопись 2012, с. 39). Показово, що більшість перших храмів Херсонеса були пов'язані з тими або іншими подіями історії Церкви у місті і, будучи своєрідними мартиріями (були «освячені» похованням святого мученика, або «явленням чуда»), не потребували привізних святинь, а самі ставали місцями паломництва (Яшаева 2002, с. 155—158). У цьому випадку йдеться про храм, який не був пов'язаний з

місцевою історією Церкви і потребував додаткових реліквій.

Після IV ст. присутність юдеїв у матеріальних пам'ятках міста не фіксується. Однак, імовірно, частина з них все ж повернулася. Наявність євреїв засвідчує Розлоге Житіє св. Константина-Кирила 869—882 рр., оповідаючи про те, що Константин Філософ у візантійському Херсоні навчався єврейській мові та письму, переклавши вісім частин граматики (Сорочан 2005, с. 1414).

Отже, аналіз сюжетних ліній Житій єпископів Херсонських, а також археологічних пам'яток, виявлених під час дослідження т. зв. «Базиліки 1935 р.», показав, що у пізньоантичному—ранньосередньовічному Херсонесі у IV ст. функціонувала синагога. Вона належала до характерного синагогального проміжного типу «широкого дому» квадратної форми (Quadratbau), найбільш розповсюджене у III—IV ст. Не пізніше початку 390-х рр., за єпископа Єферія, вона була перебудована на невеликий християнський храм. Зі східного боку було добудовано п'ятигранну апсиду (це змінило орієнтацію споруди), стіни було прикрашено розписами, а підлогу — мозаїкою. Фактично, можна стверджувати, що це був перший християнський храм у місті, центр молоді християнської общини, що формувалася.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Белов Г.Д. Отчет о раскопках за 1935—36 гг. — Севастополь, 1938.

Белов Г.Д. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее (раскопки 1948 г.) // МИА. — 1953. — № 34. — С. 237—254.

Белов Г.Д. Итоги раскопок в Херсонесе в 1949—1953 гг. // СА. — 1955. — № 24. — С. 257—281.

Беляев С.А. Христианская топография Херсонеса. Постановка вопроса, история изучения и современное положение // Рождественские чтения. Церковные древности. Сборник докладов. — М., 1999. — С. 156—258.

Ведешкин М.А. Кодекс Феодосия «О язычниках жертвоприношениях и храмах» // Научные ведомости Белгородского государственного университета. — 2013. — № 15 (158). — Вып. 27. — С. 38—47.

Виноградов А.Ю. «Миновала уже зима языческого безумия...». Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики. — М., 2010.

Диатроптов П.Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV—VI вв. // Античная гражданская община. Межвузовский сборник научных трудов. — М., 1986. — С. 127—151.

Домбровский О.И. Фрески южного нефа херсонесской базилики 1935 г. // Херсонесский сборник. — 1959. — Вып. 5. — С. 207—228.

Древняя синагога в Херсонесе Таврическом: Материалы и исследования Причерноморского Проекта 1994—1998 гг. — М.; Севастополь, 2013. — Т. 1.

Жеребцов Е.Н. К изучению раннесредневековых памятников Херсонеса // Византийский временник. — 1964. — Т. 23. — С. 157—171.

Завадская И.А. Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса «базилика 1935 года» в Херсонесе // МАИЭТ. — 1996. — Вып. 5. — С. 94—105.

Завадская И.А. Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV—VI вв.) // МАИЭТ. — 2004. — Вып. 10. — С. 402—426.

- Золотарев М.И. Иудейская диаспора в Северном Причерноморье в первые века н.э. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 103—107.
- Золотарев М.И. Херсонесские святыни. — Севастополь, 2002.
- Зубарь В.М. Отчет о раскопках западного некрополя Херсонеса в 1987 г. // НА НЗХТ. — Д № 2741. — Л. 3—13.
- Зубарь В.М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 8—29.
- Зубарь В.М., Хворостяный А.И. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI в.). — К., 2000.
- Колесникова Л.Г. Раннехристианская скульптура Херсонеса // Херсонес Таврический. Ремесло и культура. — К., 1974. — С. 58—60.
- Коробков Д.Ю. Об особенностях планировки здания позднеантичной синагоги в Херсонесе // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. — Севастополь, 2001. — С. 25—31.
- Коробков Д.Ю. Вновь об иудейских сюжетах в декоре античных светильников // Проблемы религий стран Черноморско-Средиземноморского региона. — Севастополь; Краков, 2001а. — С. 149—158.
- Курбатов Г.Л. Ранневизантийский город: Антиохия в IV веке. — Л., 1962.
- Латышев В.В. Жития св. Епископов херсонских: (Исследования и тексты) // Записки Имп. Академии наук по историко-филологическому отделению. — СПб, 1906. — Сер. 8. — Том 8. — № 3. — С. 12—13.
- Литовченко А.Н., Фомин М.В., Чекаль А.Г. О происхождение раннехристианской художественной традиции в византийском Херсоне // Кондаковские чтения III. Человек и эпоха: Античность—Византия—Древняя Русь. — Белгород, 2010. — С. 121—133.
- Литовченко А.Н., Фомин М.В., Чекаль А.Г. Сирийские мотивы в раннехристианском искусстве Херсонеса—Херсона // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2012. — Вып. 5. — С. 142—151.
- Могаричев Ю.М. Крымская агиография как отражение изменений в политической и церковной структуре Таврики иконоборческого периода: К постановке проблемы // ПИФК. — 2003. — Вып. 13. — С. 287—300.
- Могаричев Ю.М., Сазанов А.В., Саргсян Т.Э., Сорочан С.Б., Шапошников А.К. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. — Харьков, 2012. — Т. 1.
- Оверман Э., Макленнан Р., Золотарев М.И. К изучению иудейских древностей Херсонеса Таврического // Археология. — 1997. — № 1. — С. 57—63.
- Патмосская рукопись // Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. — Харьков, 2012. — Т. 1.
- Піоро І.С. Про один з поглядів на джерела та історію пізньоантичного Херсонеса // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 123—128.
- Пятыева Н.В. К вопросу об этническом составе населения Херсонеса в I—VI веках н. э. // Античное общество. — М., 1967. — С. 183—185.
- Романчук А.И. Исследования Херсонеса—Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы: Монография: В 2 т. — Т. 2: Византийский город. — Тюмень, 2008.
- Рукописи 296 // Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. — Харьков, 2012. — Т. 1.
- Соломоник Э.И. К вопросу о населении Херсонеса Таврического // АДСВ. — Свердловск, 1979. — Вып. 16. — С. 119—125.
- Соломоник Э.И. Древнейшие еврейские поселения и общины в Крыму // Евреи Крыма: Очерки истории. — Симферополь; Иерусалим, 1997. — С. 9—22.
- Сорочан С.Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005.
- Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000.
- Стржецкий С.Ф. К вопросу интерпретации и датировки некоторых памятников Херсонеса из раскопок 1935—1936 гг. // Историко-археологический сборник Научно-исследовательского института краеведческой и музейной работы. — М., 1947. — Т. 2. — С. 145—160.
- Тарханова С.В. Амвросий Медиоланский и Маркелл Апамейский: гордость Герострата // Лехаим. — Сентябрь. — 2015. — С. 2—6.
- Тарханова С.В. У истоков синагоги: происхождение и классификация // Лехаим. — Февраль. — 2015. — С. 2—8.
- Тарханова С.В. Архитектура синагог позднеантичного периода (III—VII вв.) на территории Северной Палестины: типология, композиция, декор: Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. — М., 2016.
- Фомин М.В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV—X вв.). — Харьков, 2011.
- Фомин М.В. К вопросу о формировании христианской общины в позднеантичном Херсонесе // МАИАСК. — Севастополь; Тюмень, 2012. — Вып. 4. — С. 69—77.

- Фомин М.В. Раннехристианская живопись позднеантичного Херсонеса // МАИАСК. — Севастополь; Тюмень, 2014. — Вып. 6. — С. 299—389.
- Фомин М.В., Шевцова А.А. О раннехристианских комплексах Херсонеса // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2013. — 1087: Сер. «Історія» — Вип. 47. — С. 22—33.
- Хрушкова Л.Г. О начале христианского Херсонеса Таврического: крестообразная церковь на главном кладбище // Сугдейский сборник. — 2005. — Вып. 2. — С. 293—420.
- Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке // МАИЭТ. — 1994. — Вып. 4. — С. 545—561.
- Якобсон А.Л. К изучению фресок из южного нефа базилики 1935 г. в Херсонесе // СА. — 1978. — Т. 2. — С. 96—100.
- Якобсон А.Л. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. — Л., 1983.
- Яшаева Т.Ю. Средневековый Херсонес как центр Малого паломничества // Православные древности Таврики. — К., 2002. — С. 155—158.
- Avi-Yonah M. Synagogue Architecture in the Classical Period // Jewish Art. — 1961. — P. 155—190.
- Foerster G. A Survey of Ancient Diaspora Synagogues // Ancient Synagogues Revealed. — 1981. — P. 71—164.
- Goodenough E. Jewish Symbols in the Greco-Roman Period. — New York, 1953. — Vol. 1.
- Imperatoris Theodosii codex // Интернет ресурс режим доступа 29.08.2015 <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Constitutiones/CTh16.html#8>
- Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures.* — Boston, 2012.
- Jews in Early Christian Law Byzantium and the Latin West, 6th — 11th centuries.* — Turnhout, 2014.
- Safrai Z. The Missing Century. Palestine in the Fifth Century: Growth and Decline. — Bondgenotenlaan, 1998.

Надійшла 14.06.2016

М.В. Пархоменко, М.В. Фомин

О ВРЕМЕНИ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ ПЕРЕСТРОЙКИ СИНАГОГИ В ЦЕРКОВЬ В ХЕРСОНЕСЕ

Статья посвящена анализу сюжетных линий Житий епископов херсонских, связанных со строительством первого христианского храма в городе, а также археологического материала, обнаруженного в раннем храме «Базилики 1935 г.». Он показал, что в позднеантичном и раннесредневековом Херсонесе в узком промежутке времени IV в., скорее всего, функционировала синагога. Она относится к характерному синагогиальному промежуточному типу «широкого дома» квадратной формы *Quadratbau*, относящемуся преимущественно к III—IV вв. В начале 390-х гг., при епископе Эферии, она была перестроена в христианский храм. Его остатки под «Базиликой 1935 г.» могут быть определены в сакральной топографии Херсонеса как один из самых ранних памятников христианского искусства города.

М.В. Parkhomenko, M.V. Fomin

TO THE ISSUE OF TIMING AND CIRCUMSTANCES OF REBUILDING THE SYNAGOGUE INTO THE CHURCH IN CHERSONESOS

The article analyses the strands from *The Lives of Holy Bishops of Cherson* related with the construction of the first Christian temple in the city, as well as archaeological material discovered in the early temple *Basilica 1935*. The analysis showed that most probably there was a synagogue functioning in the Late Ancient and Early Mediaeval Chersonesos within a short period of time in the 4th century. It belonged to an intermediate “wide house” square-shaped type *Quadratbau* dated predominantly by the 3rd and 4th centuries. In the early 390s, in the time of Aetherius, bishop of Cherson, it was reconstructed into the Christian church. The remains of the church under *Basilica 1935* can be determined in sacral topography of Chersonesos as one of the earliest monuments of Christian art in the city.

ДВОЩИТКОВІ ПРЯМОКУТНІ НАКЛАДКИ В СКАРБАХ ПОДНІПРОВ'Я VII СТ.

Статтю присвячено двощитковим прямокутним накладкам поясів, їх типології, території поширення та питанням хронології, а також поясним гарнітурам «геральдичного» стилю, до яких вони входили.

К л ю ч о в і с л о в а: поясні деталі, «геральдичний» стиль, VII ст., слов'яни.

Серед поясних накладок «геральдичного» стилю, представлених у слов'янських старожитностях, найпоширенішими є вироби з підпрямокутними ширшим верхнім та вужчим нижнім щитками (скорочено двощиткові прямокутні накладки; рис. 1). Вони належать до **типу (А) II-2** за запропонованою нами класифікацією (Скиба 2014). За класифікацією І.О. Гавритухіна, вони відповідають *типу 3 цільних двочастинних накладок* (Гавритухин, Обломский 1996, с. 24—25, рис. 35, 1—3, 7—9, 22—24). Для накладок цього типу характерне акцентування нижнього краю добре вираженим валиком.

Усі знахідки накладок типу II-2 представлені литими виробами, що кріпилися за допомогою шпеньок, зазвичай трьох, розміщених на одній лінії. Абсолютна більшість речей була виготовлена зі срібла. Виняток становлять вироби зі скарбу Суджа-Замостя, відлиті зі сплаву на основі міді (Родинкова, Егорьков 2012, с. 71—72).

Накладки цього типу містились у скарбах із Мартинівки, Хацьок, Трубчевська, Гапонового, Суджі (два скарби) та Колоскового (Бобринській 1901; Pekarskaja, Kidd 1994; Корзухина 1996; Приходнюк, Падин, Тихонов 1996; Гавритухин, Обломский 1996; Родинкова, Егорьков 2012) (рис. 2). Усі перелічені комплекси належать до дніпровських скарбів І групи, за О.О. Щегловою (Щеглова 1990).

За технікою декору накладки цього типу поділяються на оздоблені прорізними візерунками (Мартинівський, Хацьківський, Трубчевський (2 комплекти), Гапонівський, Суджанський, Суджа-Замостя, Колосковський скарби) (рис. 1, 1—12), орнаментами із зерні (Хацьківський скарб, 3 екз.) (рис. 1, 16) та декоровані лише рельєфними валиками (Мартинівський скарб, 1 екз.) (рис. 1, 13, 14). В оздобленні прорізних бляшок використовувались

композиції із 3-, U-подібних елементів, фігур у вигляді коми, а також рівноконечні хрести та ромби, що доповнювались маленькими круглими отворами. Особливості декору нами використано для виділення варіантів накладок цього типу.

3-поміж накладок, оздоблених фігурними прорізами, виокремлюється усталена композиція, яка складається з хреста у поєднанні з прорізами у вигляді прямого кута, що повторюють його контур, та чотирма маленькими круглими отворами по кутах, на верхньому щитку, а також пташкоподібного вирізу з двома круглими крапками на нижньому (рис. 1, 1—4). У такий спосіб були декоровані бляшки, що входили до складу поясних гарнітурів з Гапонівського (Гавритухин, Обломский 1996, с. 204, рис. 29, 10—15), Колосковського (Корзухина 1996, с. 419, табл. 100, 3) та Трубчевського (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 91, рис. 14) скарбів (**варіант 1** — Гапоново-Трубчевськ). В останньому містились два комплекти з восьми та п'яти екземплярів таких накладок. Слід зауважити усталеність цього варіанту накладок, що виявляється як в ідентичності елементів декору, так і у пропорціях предметів.

До **варіанта 1А** належать накладки з Єлизавет-Михайлівки у Пооччі (Гавритухин, Обломский 1996, с. 24—25, рис. 35, 3), яка відрізняється від решти відсутністю валика вздовж нижнього краю, а також тим, що композиція декоративних прорізів на нижньому щитку є перевернутою (рис. 1, 5).

До **варіанта 2** належить подібна за оздобленням до попередніх накладка, що походить з Хацьківського скарбу (Бобринській 1901, с. 147, табл. XIV, 8; Корзухина 1996, с. 372, табл. 21, 13). На відміну від перелічених вище, вона на верхньому щитку має хрест з короткими раменами без кутових вирізів, а знизу трикутну й обабіч два прорізи неправильної форми (рис. 1, 7).

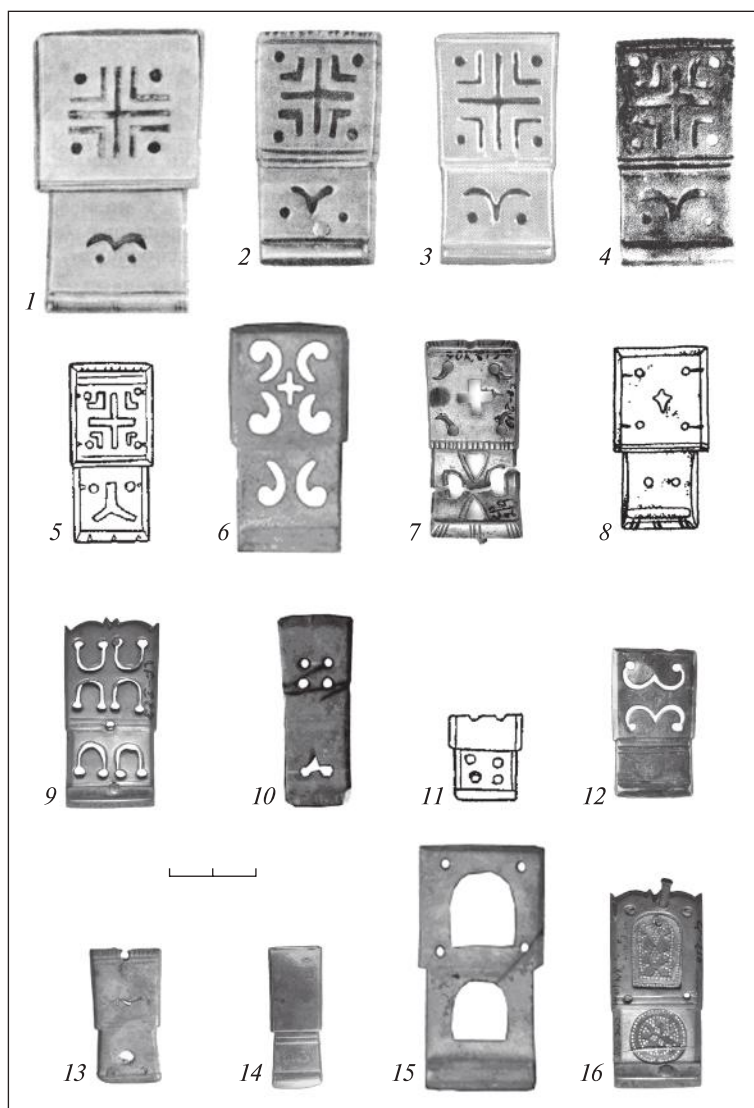

Рис. 1. Накладки типу II-2: 1–2 — Трубчевськ; 3 — Гапоново; 4 — Колосково; 5 — Єлизавет-Михайлівка; 6, 10, 15 — Гайдари; 7, 9, 16 — Хацьки; 8 — Суджа; 11 — Суук-Су; 12, 14 — Мартинівка; 13 — Суджа-Замостя

Варіант 3 представлений двома поясними деталями з Суджанського скарбу (Корзухіна 1996, с. 404, табл. 70, 1–2). Для них характерні чотири маленькі круглі отвори по кутах верхнього щитка, в центрі якого розміщений невеликий ромбічний проріз, нижній щиток оздоблений двома маленькими круглими отворами (рис. 1, 8).

До **варіанта 4** належать три бляшки з поховання в с. Гайдари (Аксёнов 2012, с. 33–37, рис. 1, 14). Ці накладки відзначаються порівняно невеликою верхньою частиною та сильно видовженим нижнім щитком. Верхній щиток оздоблено чотирма, розміщеними близько один біля одного, невеликими круглими прорізами, нижній — з'єднаними між собою, округленими та підтрикутним вирізом (рис. 1, 10).

Варіант 5 представлений двома двочастинними накладками, що також походять з Гайдарівського комплексу (Аксёнов 2012, с. 33–37, рис. 1, 3). Верхні їх щитки по кутах декоровані прорізами у вигляді коми, «хвостики» яких направлені до центру, де знаходиться маленький прорізний хрест, два комоподібних отвори присутні також на нижніх щитках (рис. 1, 6).

Варіант 6 представлений двома накладками з Хацьківського скарбу (Бобринський 1901, с. 147, табл. XIV, 7; Корзухіна 1996, с. 372, табл. 21, 14–15). Їх особливістю є хвилясте із зубцями по краях та в центрі оздоблення верхнього краю. Верхня частина предметів оздоблена чотирма, розміщеними по дві зверху і знизу, підковоподібними прорізами з круглими розширеннями на кінцях, нижній щиток має два таких отвори, розвернуті кінцями до низу (рис. 1, 9).

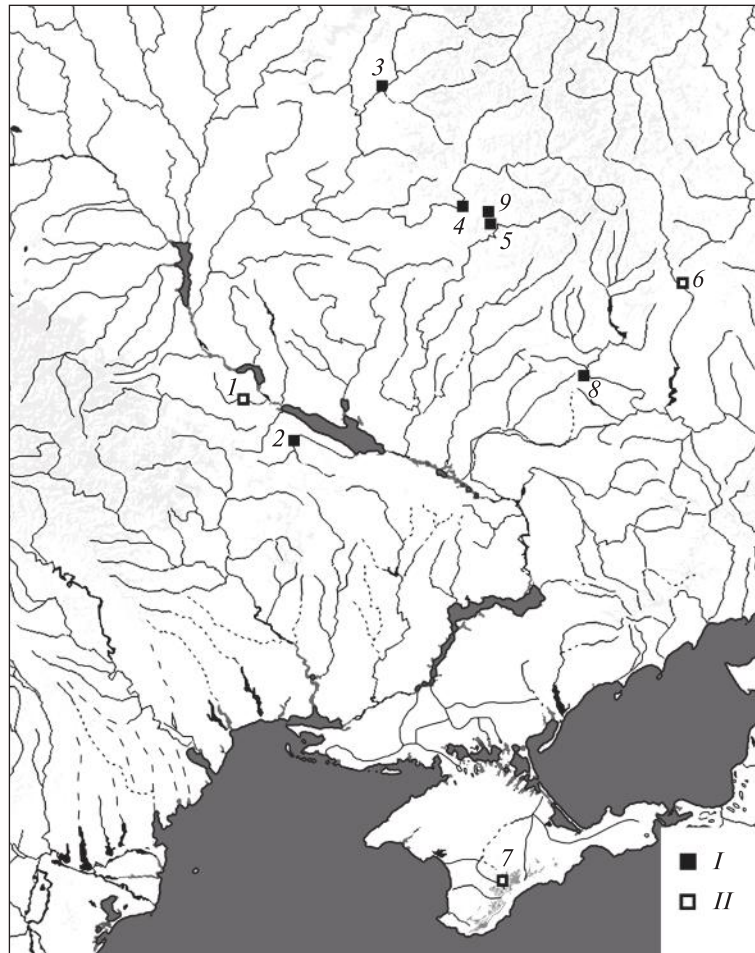

Рис. 2. Поширення двошиткових прямокутних накладок (тип II-2). I — комплекти накладок; II — поодинокі екземпляри. 1 — Мартинівка; 2 — Хацьки; 3 — Трубчевськ; 4 — Гапоново; 5 — Суджа; 6 — Колосково; 7 — Суук-Су; 8 — Гайдари; 9 — Суджа-Замостя

Варіант 7 представлений бляшкою з Мартинівського скарбу (Pekarskaja, Kidd 1994, Taf. 37, 1), верхній щиток якої, оздоблений двома горизонтальними, розвернутими кінцями від центру 3-подібними отворами з круглими розширеннями на кінцях. Нижній щиток декору не має (рис. 1, 12).

Варіант 8 — накладка з поховання в с. Гайдари (Аксёнов 2012, с. 33—37, рис. 1, 4), обидва щитки якої мають по великому аркоподібному прорізу, декор верхньої частини, окрім того, доповнюється маленькими круглими отворами по кутах (рис. 1, 15).

До **варіанта 9** належать накладки з недекорованою поверхнею. Вони представлені предметами з Мартинівського скарбу (Pekarskaja, Kidd 1994, Taf. 37, 2) та скарбу Суджа-Замостя. Viriznyajutsja поверхнею без прорізного декору (рис. 1, 13—14).

Варіант 10 включає три накладки з Хацьківського скарбу (Бобринський 1901, с. 147, табл. XIV, 5—6; Корзухина 1996, с. 372, табл. 21,

10—12) (рис. 1, 16). Верхній край у них має таке ж хвилясто-зубчасте оформлення, як і у предметів шостого варіанту. Унікальним для слов'янських поясних гарнітурів є орнамент, виконаний із золотої зерні, яким прикрашені верхня і нижня частини накладок. Верхній щиток має великий аркоподібний проріз, в який вставлена платівка із золотою зерню. Орнаментальна композиція повторює форму арки, уздовж внутрішнього периметру якої із зерні викладено невеликі трикутники, всередині один над одним вміщено два ромбики. Нижній має щиток вставлену платівку, декоровану колом із зерні, вздовж якого так само викладено трикутники, вершиною спрямовані до центру, де містяться ромби.

Таким чином, двошиткові прямокутні накладки, що походять зі скарбів та комплексу Гайдари, представлені 10 варіантами. Виділені варіанти демонструють певні закономірності щодо географії їхнього поширення. Так, знахідки накладок варіанта 1 (Гапоново-

Трубчевськ) пов'язані з північним сходом Дніпровського Лівобережжя (рис. 2). Дуже подібна до цього ж варіанту накладка походить з Єлизавет-Михайлівки у Пооччі. Двоштиткові прямокутні накладки шостого і сьомого варіантів, для яких характерні схожі мотиви декору (у вигляді парних підково- та 3-подібних прорізів з округлими розширеннями на кінцях) зосереджені у Пороссі (Мартинівка, Хацьки).

Слід зауважити, що прямокутні двочастинні накладки за межами ареалу слов'янських культур VI—VII ст. представлені лише поодинокими знахідками (Єлизавет-Михайлівка, Суук-Су) (Гавритухин, Обломский 1996, с. 24, рис. 35, 3, 7). Що дає підстави вважати цей тип поясного оздоблення специфічно слов'янським. Так само, серед елементів декору, притаманних поясним деталям «геральдичного» стилю, є унікальною прорізна композиція у вигляді складного хреста, характерна для найпоширенішого варіанту накладок (варіант 1).

У Придніпров'ї та в басейні Сіверського Дінця практично усі їх знахідки пов'язані з дніпровськими лісостеповими скарбами. Виняток становлять лише два комплекти накладок, що, ймовірно, походять з поховання (вочевидь, інгумаційного) у с. Гайдари Харківської обл. (Аксёнов 2012). Відтак, найімовірніше, цей тип накладок і з'являється саме на території Придніпров'я, презентуючи собою внесок слов'ян у розвиток традиції поясних гарнітурів «геральдичного» стилю. На думку І.О. Гавритухіна, осередком поширення та, імовірно, виготовлення двоштиткових прямокутних накладок із прорізами (варіант 3б, за класифікацією дослідника) був правий берег Середнього Дніпра, а також р. Цна (Пооччя), де відомі вироби зі своєрідними рисами (Єлизавет-Михайлівка), що, мабуть, з'являються під впливом дніпровських аналогів (Гавритухин, Обломский 1996, с. 24—25).

Можна припустити, що на певному етапі з'являється низка центрів, де виготовлялись накладки типу II-2, але при цьому деякі їх варіанти вироблялись і набували поширення лише в межах певних регіонів, як, наприклад, бляшки варіанта 1. Найбільшою строкатістю вирізняються вироби з Поросся (Мартинівка, Хацьки), представлені не менше як п'ятьма варіантами (рис. 1, 7, 9, 12, 14, 16). Серед них слід виділити варіант 9 — єдиний відомий як на правому, так і на лівому берегах Дніпра (рис. 1, 13—14). Це свідчить на користь саме середньодніпровського типу накладок.

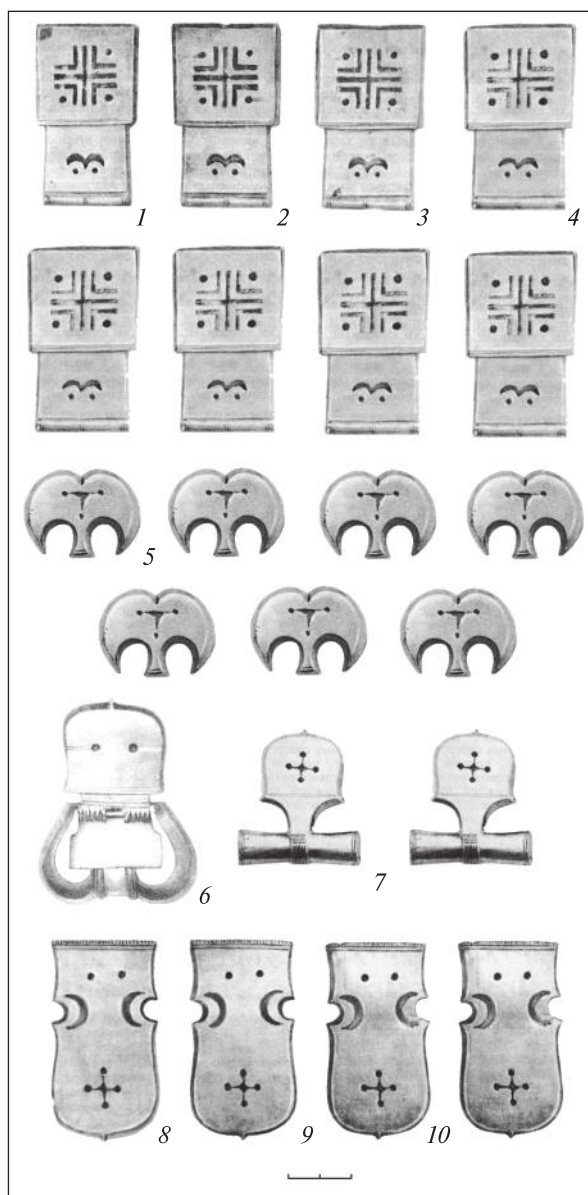

Рис. 3. Перший поясний гарнітур із прямокутними двочастинними накладками з Трубчевського скарбу (комплектність за І.О. Гавритухінін)

У комплексах двоштиткові прямокутні накладки, зазвичай, представлені комплектами однакових виробів, що містять від двох до восьми екземплярів. На сьогодні відомі комплекти утворені накладками 1, 3—6, 9 та 10 варіантів. При тому, серії знахідок складають лише накладки варіантів 1 та 9 (рис. 1, 1—4, 13, 14).

Два комплекти поясних деталей цього типу з Трубчевського скарбу налічували відповідно вісім і п'ять накладок (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 79—102) (рис. 3, 1—4; 4, 1—4), у Гапонівському скарбі містився комплект із шести екземплярів (Гавритухин, Обломский 1996, с. 14—16) (рис. 5, 1—6), не менше чотирьох однакових накладок походить з Суждан-

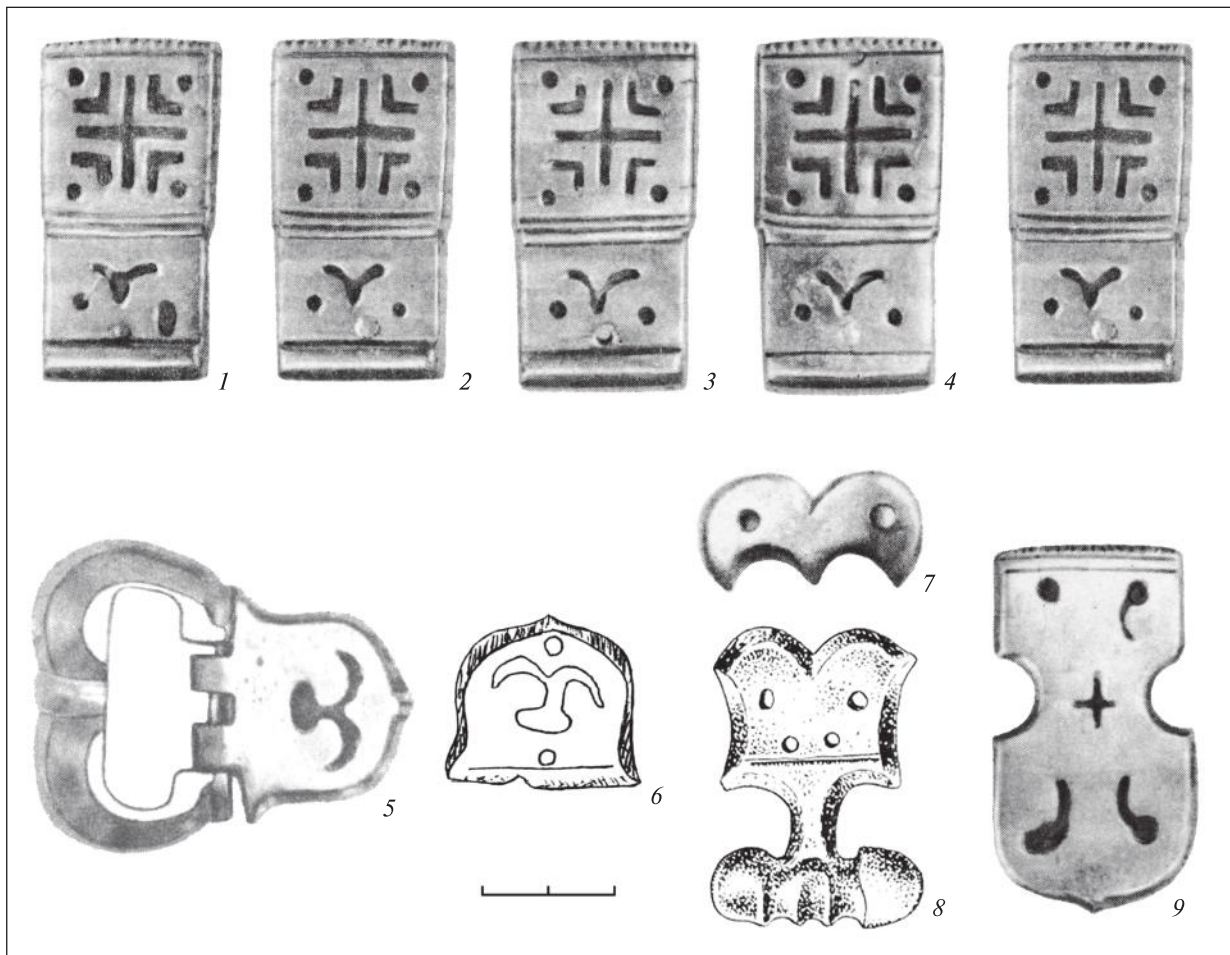

Рис. 4. Другий поясний гарнітур із прямокутними двочастинними накладками з Трубчевського скарбу (комплектність за І.О. Гавриутхінім)

ського скарбу (Корзухина 1996, с. 403—405; Кашкин, Родинкова 2010, с. 83) (рис. 1, 8). До складу Хацьківського скарбу входило шість двоштиткових прямокутних накладок, представлених одиничним виробом та двома комплектами з двох та трьох екземплярів (Бобринський 1901, с. 147, табл. XIV; Корзухина 1996, с. 372—373) (рис. 6, 1—3, 5—7). Обидва ці комплекти є близькими за розмірами та мають спільні мотиви в оздобленні, що свідчить про їх найімовірну належність до одного гарнітуру. В комплексі з Гайдарів містилось два комплекти з двох та трьох накладок типу П-2 (Аксёнов 2012, с. 32—36) (рис. 1, 6, 10).

Цікавою особливістю виробів, що складала комплекти, часто є незначні відмінності, пов'язані з формою та розмірами. Прикладом цього можуть слугувати комплекти накладок з Трубчевського та Гапонівського скарбів. Так, довжина бляшок комплекту з восьми екземплярів з Трубчевська коливалася від 65 до 67,5 мм, ширина — від 33 до 34 мм, різниця за довжиною накладок з іншого комплекту (з п'яти ек-

земплярів) з цього ж скарбу становила від 52,5 до 56 мм, а за шириною — від 23 до 28 мм (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, табл. 4780/38—4780/60). Це вказує на те, що під час виготовлення речей майстер, вочевидь для пришвидшення процесу, користувався відразу кількома формочками, виготовленими за різними, хоч і однотипними моделями (матрицями).

Розміри двоштиткових прямокутних накладок (довжина від 31 до 67 мм, ширина від 13 до 34 мм) не залишають сумнівів у їх використанні як оздоб основного ремня. У низці комплексів (Хацьківський, Трубчевський скарби, Гайдари) вони поєднувались із комплектами поясних наконечників, приблизно рівними їм за шириною. Це дозволяє припустити, що накладки цього типу одночасно слугували для кріплення до поясу додаткових ремінців, що завершувались наконечниками. Кількість накладок у комплектах вказує на те, що у складі гарнітурів, до яких вони входили, вони численно переважали серед решти оздоб пояса, являючи собою домінуючий для цієї групи поясів тип

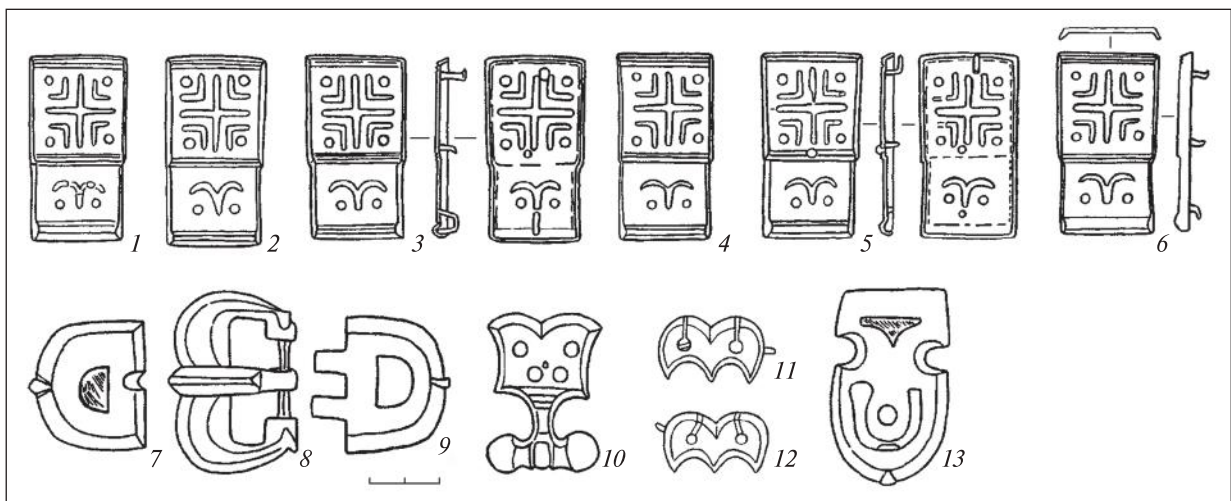

Рис. 5. Поясний гарнітур із двочастинними прямокутними накладками з Гапонівського скарбу (комплектність за І.О. Гавритухінін)

деталей (Скиба 2014). На сьогодні, включаючи комплекс із Гайдарів, ми маємо принаймні вісім наборів із двощитковими прямокутними накладками.

З огляду на те, що майже усі набори (винятком є гарнітур із Суджанського скарбу), основним декоративним елементом яких є прямокутні двочастинні накладки, містились у комплексах з іншими поясними комплектами, визначити взаємопоєднання цих накладок у гарнітурах з деталями інших типів можна лише з тією чи іншою долею імовірності. Підґрунтям для реконструкції комплектності гарнітурів є поєднання таких ознак як матеріал, техніка виготовлення, розміри, спосіб кріплення поясних деталей, їх зношеність, а також художньо-стилістичні особливості.

До складу усіх гарнітурів із двощитковими прямокутними накладками, склад яких можна відтворити (це набори з Гапонівського, Трубчевського, Суджанського, Хацьківського скарбів та Гайдарів) (Обломский, Гавритухин 1996; Гавритухин 2001; Скиба 2014), входили Т-подібні бляшки (рис. 3, 7; 4, 8; 5, 10; 6, 21–22). У п'яти випадках двочастинні прямокутні накладки поєднувались із В-подібними пряжками з рухомими щитками (Гайдари, Гапоново, два комплекти з Трубчевська, Хацьки) (рис. 3, 6; 4, 5; 5, 8–9; 6, 8). У цих же п'яти наборах містились 3-подібні бляшки та поясні наконечники з бічними вирізами (рис. 3, 5, 8–10; 4, 7, 9; 5, 11–13; 6, 9–17, 23–24). Особливістю гарнітура з вісьмома накладками домінантного типу, що входив до складу Трубчевського скарбу, є присутність семи однакових 3-подібних бляшок. Торкаючись реконструкції цього поясного набору, можна припустити чергування

на основному реміні прямокутних двощиткових та 3-подібних накладок (рис. 7, А). Бляшки типу П-2 на поясі могли також чергуватись по кілька штук поспіль. Таке розміщення є можливим для комплекту із трьох накладок з Хацьківського скарбу (рис. 7, Б).

У трьох випадках прямокутні двочастинні накладки поєднувались зі щитоподібними (тип І-1) накладками (Гапонівський, Трубчевський, комплект з п'ятьма двочастинними накладками; Суджанський скарби) (рис. 4, 6; 5, 7). В останньому щитоподібні накладки були представлені комплектом із двох ідентичних виробів. У більшості гарнітурів із накладками зазначеного типу (виняток становить набір з п'ятьма накладками з Трубчевського скарбу та гарнітур Гапонівського скарбу) можуть бути пов'язані комплекти наконечників додаткових ремінів, у чотирьох випадках це були наконечники з бічними вирізами (гарнітури з Хацьківського, Трубчевського скарбів та з Гайдарів) (рис. 3, 8–10; 6, 23–24), у двох — з прямими боками, накладні (Суджанський скарб) та порожнисті (один з гарнітурів з поховання Гайдари). У двох наборах прямокутні двощиткові накладки поєднувались із псевдопряжками (Хацьки, Гайдари). Одиначними є випадки поєднання з двочастинними накладками зі щитоподібними завершеннями (Гайдари) та поясними наконечниками з прямими боками (Гапоново).

Таким чином, виділяється усталений набір поясних деталей, що поєднувались із накладками типу П-2, складаючи основу гарнітурів цієї групи (табл. 1–2). До нього, крім двощиткових прямокутних накладок входили В-подібна пряжка з рухомим щитком, Т-подібні бляшки, поясні наконечники «геральдичної» фор-

Таблиця 1. Представленість типів поясних деталей в лісостепових скарбах та похованні Гайдари (цифрами позначено кількість різновидів деталей певного типу)

Типи	Зразки	Гапоново	Труб- чевськ	Гайдари	Хацьки	Марти- нівка	Суджа	Угли	Віль- ховчик	Кури- лівка
I (Пр.)		1	3	2	1	1		1		1
II-2		1	2	3	3	2	1			
I-2 (Нак.)		1	2	1	1	2			1	
I-2		1	3	1	1					
II (Т-под.)		1	1	1						
I		1	2			3	1			
I (Т-под.)		1	2		2		1			
II-1		1				4			1	
II-1 (Нак.)		1	1	2	1	1				
Псевдо- пряжки		1	2	1	1			1		
II-1a		1		1						
I-3					1	1				
II-3			1			1				
III-3						1				
I-1 (Нак.)		1	1		1					1
II-6					1					
I-6								1		
I-3 (Нак.)		1						1		
II-4									1	
III-1									3	
III-10									1	
III-2									1	
II-7a										1
I-10				1		3				1
I-8										1
Під- віски			1			1				1

Таблиця 2. Представленість типів поясних деталей в реконструйованих гарнітурах (художньо-стилістичних блоках деталей), що походять з лісостепових скарбів та поховання Гайдари *

Типи	Зразки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
I (Пр.)		•	•	•	•	•		•					•		•
II-2		•	•	•	•	•	•								
I-2 (Нак.)		•	•	•	•	•								•	
I-2		•	•	•	•	•		•							
II (Т-под.)		•	•	•											
I		•	•				•	•							
I (Т-под.)					•	•	•	•		•					
II-1									•	•				•	
II-1 (Нак.)				•					•	•	•	•			
Псевдо-пряжки				•	•					•	•	•	•		
II-1a				•											
I-3					•										
II-3								•	•						
III-3									•						
I-1 (Нак.)								•		•	•				•
II-6											•				
I-6													•		
I-3 (Нак.)													•		
II-4														•	
III-1														•	
III-10														•	
III-2														•	
II-7a															•
I-10															•
I-8															•
Під-віски															•

* У колонках, відповідно:
1 — Гапоново 1;
2 — Трубчевськ 2;
3 — Гайдари 1;
4 — Хацьки 1;
5 — Трубчевськ 1;
6 — Суджа;
7 — Трубчевськ 3;
8 — Мартинівка;
9 — Гапоново 2;
10 — Хацьки 2;
11 — Трубчевськ 4;
12 — Угли;
13 — Вільховчик;
14 — Курилівка

ми з бічними вирізами та 3-подібні накладки. Він присутній у п'яти наборах (з Гапонівського, Хацьківського, Трубчевського (2 екз.) скарбів та з поховання Гайдари). Така усталеність поєднання поясних деталей засвідчує існування сформованої традиції, пов'язаної з наборами, до складу яких входили двоштиткові прямокутні накладки.

У дніпровських скарбах із гарнітурами, в яких переважали двоштиткові прямокутні накладки, найчастіше поєднувались наборами, основу яких складали комплекти псевдопряжок у 4 із 6 випадків (Гапонівський, Хацьківський і Трубчевський скарби). В усіх цих скарбах кількість поясних комплектів однієї групи дорівнювала кількості наборів іншої. Простежуються своєрідні їх «пари» (у Трубчевському скарбі таких «пар» було дві). Слід зазначити, що випадки поєднання гарнітурів обох груп спостерігаються як на Лівобережжі, так і на правому березі Дніпра. Комплект псевдопряжок із двома комплектами двочастинних прямокутних накладок в інгумаційному похованні в с. Гайдари, що розміщується на сході ареалу пеньківської культури. Два останні комплекти деталей найімовірніше належали до двох різних поясних гарнітурів, про що йшлося вище, відтак, у зазначеному комплексі ми також маємо парне поєднання ремня з псевдопряжками зі ще одним, в оздобленні якого домінували двочастинні прямокутні накладки.

До комплексів із прямокутними двоштитковими накладками в двох випадках входили набори, в яких основним елементом були горизонтально-симетричні накладки із закінченнями у вигляді геральдичного щита (Мартинівський і Гапонівський скарби) (Pekarskaja, Kidd 1994; Гавритухин, Обломский 1996).

Таким чином, можна говорити про побутування двох найпоширеніших пов'язаних груп поясних наборів: із двоштитковими прямокутними накладками та гарнітурів, основним декоративним елементом яких були псевдопряжки. Вони, власне, і слугували своєрідним маркером певної традиції, водночас, територіально об'єднуючи знахідки поясних деталей, представлених у дніпровських скарбах, в єдиний ареал. Слід зауважити, що обидва типи поясних оздоб в ареалі слов'янських пам'яток VI—VII ст. відомі лише на території Середнього Подніпров'я та Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Ані псевдопряжки, ані накладки типу II-2 не відомі на слов'янських пам'ятках західніше окресленого регіону.

Питання хронології та еволюції двоштиткових прямокутних бляшок (тип II-2) знаходиться

лише на стадії розробки. В роботах І.О. Гавритухіна (Гавритухин, Обломский 1996) та В.Б. Ковалевської (Ковалевская 2000) увага приділялась датуванню накладок цього типу. Проте розгляд цього питання та зроблені висновки мають досить загальний характер. І.О. Гавритухіном двоштиткові прямокутні накладки (тип 3 цільних двочастинних накладок, за класифікацією дослідника) включено до переліку *індикаторів синхронізації* дніпровських скарбів І групи зі старожитностями інших регіонів (ІС-26). На підставі аналогії з могили 33 Суук-Су, що належить до періоду IIIб функціонування могильника, певного хронологічного орієнтиру побутування накладок типу II-2 він визначив третю чверть VII ст., при цьому припускаючи, що у Подніпров'ї ці предмети з'являються дещо раніше (Гавритухин, Обломский 1996, с. 89—93). На думку В.Б. Ковалевської, датою двоштиткових прямокутних накладок (відділ 37, за В.Б. Ковалевською) є середина або кінець VII ст. (Ковалевська 2000, с. 160).

Для виявлення можливих еволюційних змін накладок типу II-2 морфологія є вкрай малоінформативною. Вони практично не відрізняються за деталями форми, незначними є і відмінності, пов'язані з пропорціями. Винятком стосовно останнього є лише комплект виробів із Гайдарів (Аксёнов 2012). Що ж до декору, то використовувати його для визначення напрямів еволюції накладок цього типу заважають недостатня кількість знахідок, а також локальний характер більшості їх варіантів.

Поки що єдиною хронологічно виразною ознакою, притаманною деяким накладкам типу II-2 (комплект виробів з Хацьківського скарбу) є вставки з орнаментами із зерні. Такий декор властивий поясним гарнітурам із низки багатих кочівницьких комплексів. Найближчі аналогії вставками із зерню, представлені в Хацьківському скарбі, знаходять серед ремінних деталей із поховання 1 у Василівці (Приходнюк 2001, фото 18). Предмети з подібними мотивами декору, виконаного у техніці зерні, відомі серед кочівницьких комплексів із Виноградного (кург. 5), хут. Крупської, Арцибашево, Кунбабоні, Мадари, Макухівка, Малої Перещепини (Монгайт 1951, с. 124—130, рис. 42—45; Tóth, Horváth 1992, Taf. VI, 2; XII, 1—6; Атавин 1996, с. 214, табл. 2; Приходнюк 2001, рис. 22; Рашев 2004, табл. 66, 3; Комар 2006, рис. 19; 2013, с. 69—80, табл. 18—19).

Предмети з орнаментами із зерні О.І. Айбабіним включені до поясів IV типу, які набувають поширення у кочовиків з другої половини

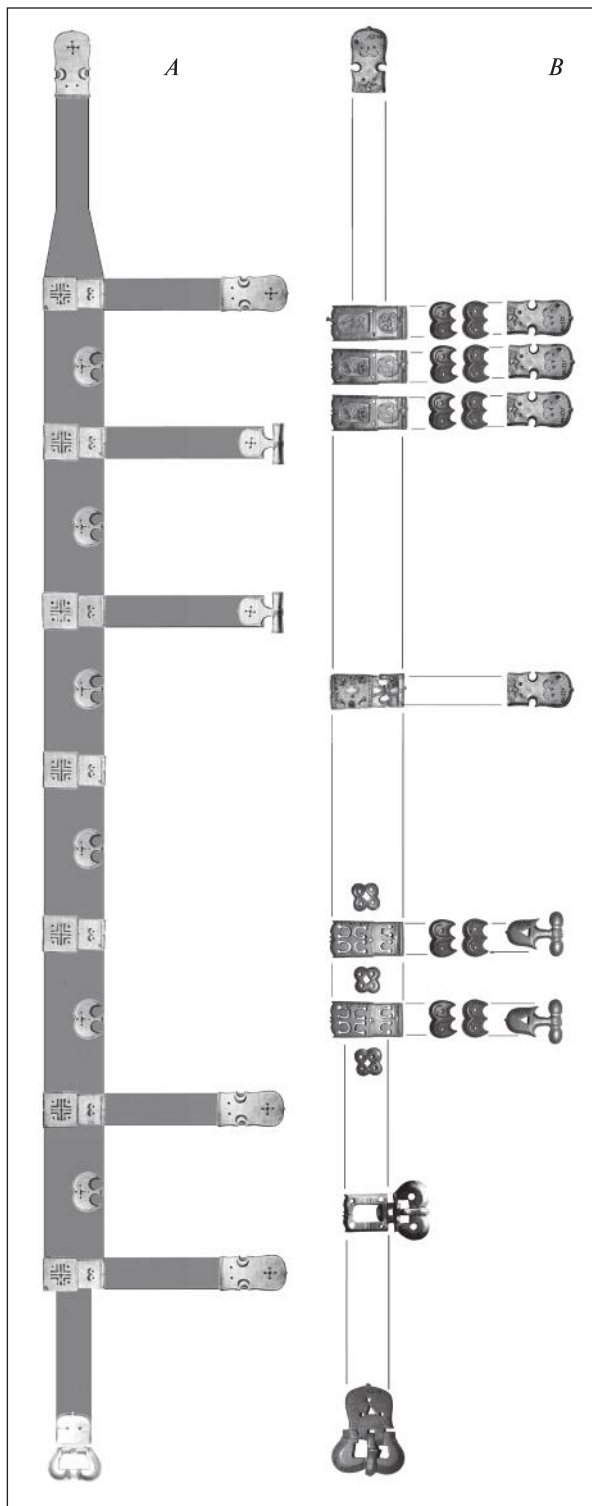

Рис. 7. Варіанти реконструкції поясних гарнітурів з прямокутними двошитковими накладками з Трубчевського (А) та Хацьківського скарбів (В)

VII ст. (Айбабин 1990, с. 57). Двошиткові прямокутні накладки, оздоблені вставками із зерні, були використані О.В. Комаром при синхронізації Хацьківського скарбу з похованнями номадів горизонту Уч-Тепе-Келегеї, що датує-

ться дослідником у межах 669—698 рр. (Комар 2006, с. 127).

Таким чином, до найпізніших варіантів накладок цього типу слід зарахувати вироби з Хацьківського скарбу із вставками з зерню (варіант 10) та накладки ще двох варіантів, які поєднувались з ними та мали спільні мотиви в оздобленні. Це бляшка з простою хрестоподібною та підтрикутними прорізами — варіант 2 (рис. 1, 7) та дві накладки, декоровані підковоподібними прорізами на обох щитках — варіант 6 (рис. 1, 9). Тож, враховуючи наведені аналогії, ці речі мають бути датовані часом не раніше третьої чверті VII ст.

Одним із важливих аспектів у вивченні хронології тих чи інших типів (варіантів) речей є їх поширеність. Адже розповсюдження предметів, незалежно від того, що за цим стоїть, завжди потребує певного часу, а відтак, може використовуватись для визначення хронологічного співвідношення в межах речової групи. Враховуючи це, до кола речей з достатньо тривалим періодом побутування зі значною долею імовірності будуть належати найпоширеніші з них. Отже, і час появи таких предметів, за умови достатньо короткого періоду існування тієї чи іншої речової групи загалом, найімовірніше не буде відносно пізнім. При цьому, слід зауважити, що мова йде про появу типу або варіанту як такого, а не конкретних виробів, дати яких, безперечно, можуть розходитись. Утім, не можна виключати й тривалого періоду побутування мало поширених різновидів.

За ступенем розповсюдження, як уже зазначалось, виділяються накладки варіанта 1, оздоблені складним прорізним хрестом (рис. 1, 1—4). Вони входили до складу Гапонівського, Трубчевського (два комплекти) та Колосковського скарбів. Усі ці комплекси походять із північного-сходу Дніпровського Лівобережжя. Впадає в око усталеність цього варіанту накладок, що виявляється як в ідентичності елементів декору, так і пропорцій предметів. Це свідчить про виготовлення цих предмети за конкретними зразками. Власне, останні, з якими був пов'язаний початок поширення варіанта 1, найімовірніше, належать до кола відносно ранніх варіантів прямокутних двошиткових накладок (рис. 8).

Поясні гарнітури «геральдичного» стилю є одним із компонентів ранньосередньовічної воїнської культури, що набув поширення вздовж степового поясу Євразії. Крім естетичної функції вони, вочевидь, також виступали

Рис. 8. Хронологічна шкала деяких різновидів поясних деталей, представлених у дніпровських скарбах

як атрибут певного соціального статусу та вказували на місце у військовій ієрархії їх власників. На жаль, у писемних джерелах ми не маємо повідомлень про відповідність тих чи інших різновидів поясних наборів тим чи іншим рангам. Проте, можна виділити універсальні статусні ознаки металевих деталей поясів. До них належать матеріал, техніка виготовлення та розміри деталей. Ще одним значущим, хоч і не безумовним показником, очевидно, була їх кількість.

У поховальних комплексах номадів Північного Причорномор'я та Приазов'я срібні, виконані у техніці лиття, поясні набори, зазвичай, супроводжувались скелетами коней або кістками черепа та ніг (якщо клалося опудало коня) та мечами (Атавін 1996; Айбабін 1999; Рашев 2004). Це засвідчує досить високий військовий та соціальний ранг їх власників.

Поховання зі срібними поясами з однією чи чотирма щитоподібними бляшками чи псевдопряжками (пох. 12, кург. 8 Богачівки, пох. 2, кург. 3 Сивашівки, пох. 11, кург. 1 Чорноморського, пох. 2, кург. 29 хут. Чапаївського), відповідно до титулів I Тюркського каганату, що згадуються в Бугутському написі (кінець VI ст.), ототожнюються з «куркапинами» («держателі пояса») — очільниками підрозділів із 10 та 40 воїнів (Комар 2013, с. 715—716).

Зважаючи на наведені паралелі, ми можемо зробити висновок, що срібні литі гарнітури, що переважали у дніпровських скарбах, зокрема й із комплектами накладок типу II-2, належали представникам слов'янської воїнської еліти, які, ймовірно, стояли на чолі дружинницьких загонів.

Побутування протягом другої—третьої чвертей VII ст. двох пов'язаних груп поясних гарнітурів (із комплектами двоштиткових прямокутних накладок та з комплектами псевдопряжок), що кількісно виразно домінують, є свідченням досить розвиненої та усталеної у слов'ян лісостепового Подніпров'я традиції, пов'язаної з цією складовою воїнської культури. Формування такої традиції потребувало існування певного соціально-політичного організму, в межах якого існувала воєнна організація. Відтак, пояси з комплектами двоштиткових прямокутних накладок, ймовірно, слугували ознакою, що вказувала на приналежність їх власників до військово-політичного утворення, що у другій—третьій чвертях VII ст. існувало на теренах Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. Набори із псевдопряжками відображали його тісні контакти з кочівницькими об'єднаннями. На нашу думку, таке об'єднання постало на основі антського союзу VI — початку VII ст., знаменуючи собою наступний етап його розвитку.

- Айбабин А.И.* Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1. — С. 4—86.
- Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.
- Аксёнов В.С.* Комплексы предсалтовского и раннесалтовского времени с территории Харьковской обл. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К.; Полтава, 2012. — С. 32—50.
- Атавин А.Г.* Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 1996. — С. 208—264.
- Бобринский А.* Курганы и случайные археологические находки близ м. Смѣлы. — СПб, 1901. — Т. 3.
- Гавритухин И.О.* Эволюция восточноевропейских псевдопряжек // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 2001. — С. 31—86.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. — М., 1996.
- Кашкин А.В., Родинова В.Е.* Памятники Суджанского региона эпохи великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — Вып. 5. — С. 80—92.
- Ковалевская В.Б.* Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — М., 2000.
- Комар А.В.* Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244, 413—432.
- Комар А.* Кочевники восточноевропейских степей второй половины VI — первой половины VIII в. // Западный Тюркский каганат. Атлас. — Астана, 2013. — С. 673—682.
- Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—435.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г.* Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
- Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К.; Чернівці, 2001.
- Рашиев Р.* Прабългарите през V—VII век. — София, 2004.
- Скиба А.В.* Поясні набори «геральдичного» стилю в дніпровських скарбах VII ст. // Від венедів до Русі. Зб. наук. праць на пошану д. і. н., проф. Дениса Никодимовича Козака. — К., 2014. — С. 267—312.
- Щеглова О.А.* О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 162—205.
- Pekarskaja L. V., Kidd D.* Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. — Innsbruck, 1994.
- Tóth E. H., Horváth A.* Kunbáony. Das grab eines awarenkhgans. — Kecskemét, 1992.

Надійшла 14.10.2016

А.В. Скиба

ДВУЩИТКОВЫЕ ПРЯМОУГОЛЬНЫЕ НАКЛАДКИ В ДНЕПРОВСКИХ КЛАДАХ VII в.

Двушитковые прямоугольные накладки (тип II-2) в подавляющем большинстве представлены серебряными литыми изделиями. Абсолютное их большинство связано с днепровскими кладами VII в. Основным ареалом их распространения является Среднее Приднепровье и Днепровское Левобережье. За пределами этого региона они представлены единичными находками в Поочье (Елизавет-Михайловка) и в Крыму (Суук-Су).

Между собой накладки этого типа отличаются, главным образом, декором, особенности которого послужили для выделения вариантов. На сегодня их насчитывается не менее десяти. По количеству находок и широте распространения существенно выделяется вариант 1, для которого характерны прорезы в виде сложного креста.

В комплексах они, как правило, представлены комплектами, насчитывающими от двух до восьми идентичных изделий (возможны незначительные отличия, связанные с процессом изготовления). В случаях, когда возможна реконструкция комплектности поясных гарнитуров, прослеживается сочетание двушитковых прямоугольных накладок с достаточно устойчивым типологическим блоком деталей поясов. Среди них В-образные пряжки с подвижным щитком, щитообразные накладки, 3-образные накладки, Т-образные бляшки, а также поясные наконечники с боковыми вырезами.

Вопрос хронологии двушитковых прямоугольных накладок требует дальнейшей разработки. К наиболее поздним образцам следует отнести накладки со вставками с орнаментами из зерни, а также накладки этого же типа ещё двух вариантов.

Распространение поясных наборов с комплектами накладок типа II-2, по нашему мнению, маркирует военнополитическое объединение славян, существовавшее во второй—третьей четвертях VII в. на территории Среднего Приднепровья и Днепровского Левобережья.

TWO-PANELED PLATES IN 7TH CENTURY HOARDS FROM DNIPRO RIVER REGION

Two-paneled rectangular plates (type II-2) are represented mostly by silver casted items. Their absolute majority are related with the 7th century hoards found in the Dnipro River region. They are predominantly spread in the middle flow of the Dnipro River and on its left bank. Outside its region they are represented by single findings in the Oka River region (Yelizavet-Mikhailovka) and in the Crimea (Suuk-Su).

This type plates differ from each other mainly by decoration which peculiarities served for distinction of the variants. Today, not less than ten variants can be named. Variant 1 significantly differs from others by number of findings and the area of the spread. It is peculiar with the apertures in shape of a compound cross.

They are usually represented in assemblages by the sets of identic items consisting from two to eight (insignificant differences related to the production process are possible). In cases, when reconstruction of belt sets' completeness is possible, the combination of two-paneled triangular plates with quite settled typological block of belt details can be traced. There are B-shaped buckles with movable panel, shield-shaped and 3-shaped panels, T-shaped plates, as well as belt tips with side openings among them.

The issue of chronology of two-paneled rectangular moldings needs the further development. Plates with insets ornamented with granulation, as well as this type plates of two more variants should be referred to the latest examples.

Spread of belt sets with the collections of plates of II-2 type, to the author's opinion, marks the military and political union of the Slavs which existed in the second and third quarters of the 7th century on the territory of the middle flow of the Dnipro River and on its left bank.

Г.А. Козубовський

ДО ХРОНОЛОГІЇ КАРБУВАННЯ МОНЕТ ВОЛОДИМИРА ОЛЬГЕРДОВИЧА (1362—1394)

На основі датування скарбів, метрологічного та стилістичного аналізу запропоновано відносну хронологію київських монет XIV ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Київське князівство, XIV ст., монети.

Минуло майже півтора століття з того часу як у науці стало відомо про монети київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (Гуттен-Чапский 1875, с. 4; Антонович 1878). Відтоді київські монети вивчалися багатьма дослідниками.

Але й на теперішньому етапі вивчення цих пам'яток, не зважаючи на значну джерельну базу, залишається велика кількість нез'ясованих та дискусійних проблем.

Не вважається остаточно з'ясованою і дата початку карбування монет у Києві в XIV ст. В історіографії висувалися різні версії про можливі дати, як і про час початку самого князювання Володимира Ольгердовича: 1363 р.

(Котляр 1970, с. 88—89, 92), 1364 р. (Антонович 1878), 1367 р. (Karys 1959, s. 178), 1374 р. (Болсуновский 1909, с. 14—15; Gumowski 1920, s. 70), 1377 р. (Wittyg 1888, s. 120; Петров 1908, с. 6, 8), 1387 р. (Ivanauskas, Balčius 1994, 35—38, 94).

Значне розходження поглядів на хронологію, обставини та статус київського князя обумовлено суттєвою обмеженістю писемних і нумізматичних джерел. Хоча в науковій літературі зафіксовано близько 1200 монет Київського князівства XIV ст., які походять із понад двох десятків пунктів знахідок.

Абсолютна більшість знахідок сконцентрована в Середній Наддніпрянщині, і так чи інакше тяжіє до Києва: від Сосниці на півночі, Путивля на сході та Канівщини на півдні.

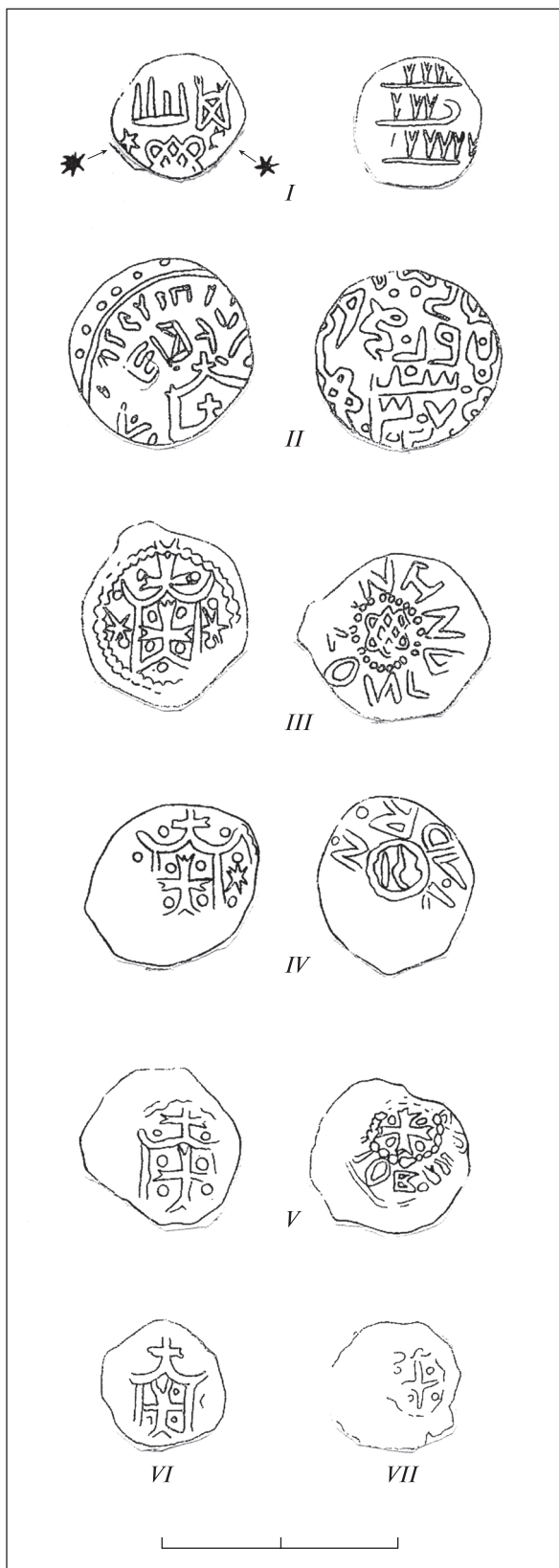

Рис. Типологічно-хронологічна схема київських монет XIV ст.: I — 60-70-ті рр. XIV ст.; II — 70-ті рр. XIV ст. (після 1372 р. (1376—1378 рр. ?); III — 80-ті — перша половина 90-х рр. XIV ст.; IV — кінець 70-х — перша половина 90-х рр. XIV ст.; V — друга половина 80-х — перша половина 90-х рр. XIV ст.; VI — перша половина 90-х рр. XIV ст.; VII — перша половина 90-х рр. XIV ст.

Кілька пунктів знахідок із київськими монетами розташовані за межами Середньої Наддніпрянщини: у Литві, у районі золотоординських центрів Півдня України та Поволжя, у Краснодарському краю.

Уведення до наукового обігу на початку XXI ст. нових монетних знахідок Володимира Ольгердовича з якісними зображеннями самих монет не лише збільшило інформативні можливості цих пам'яток (Зразюк, Хромов 2007; Хромов 2007; Зразюк, Строкова, Хромов 2007; Івакін, Козубовський, Балакін 2013, с. 363; Хромова 2015), але й розширило кількість гіпотез про хронологію та типологію київських монет XIV ст.

В останній час набули поширення крайні позиції у цій проблемі. Так, початок власного виробництва монет у Києві датується 1354—1363 рр. (Хромов 2007 с. 62) або ж з 1387 рр. (Ivanauskas, Balčius 1994, р. 38, 94), чи взагалі останнім десятиріччям XIV ст. або не раніше 1388/1389 рр. (Ремецас 2012, с. 98—99, 106).

Знахідки певних типів монет Володимира Ольгердовича в кількох комплексах разом із точно датованими джучидськими дирхемами, празькими грошами та литовськими монетами дають можливість окреслити карбування окремих типів. Велике значення в датуванні цих нумізматичних пам'яток відіграють метрологічні та стилістичні особливості (рис. 1).

Найважливішим принципом у встановленні відносної хронології київських монет видається фіксація відсутності тих чи інших типів у комплексах датованих за джучидськими монетами.

За золотоординськими монетами датуються Гвоздівський скарб 1873 р. (1364 р.) (Антонович 1878; Федоров-Давыдов 1960, с. 161, № 173), Сосницький скарб 1911 р. (1393/1394 рр.) (Федоров-Давыдов 1960, с. 164, № 172; Котляр 1970), Борщівський скарб 1948 р. (1380/1381 рр.) (Зразюк, Хромов 2007) та Козелецький скарб 1923 р. (1391/1392 чи 1393/1394 рр.) (Фасмер 1929, с. 297, № 48; Федоров-Давыдов 1960, с. 165, № 175; Котляр 1971, с. 67, № 8; Kozubowski 1994, s. 137, № 8).

Ширше датування дають знахідки з київськими монетами в Литві. Червонодвірський скарб 1885 р., знайдений у Раудондарисі біля Вільнюса, складався із гривень-злитків (2+14 половинок), 14-ти празьких грошів Вацлава II (1300—1305), Яна I Люксембурзького (1310—1346) та Карла I (1346—1378), семи литовських монет типу «погонь» — «подвійний хрест», десяти монет Лівонського Орде-

ну та м. Ревеля, а також київської монети типу «князівський знак» — «IS (K)» (Wittig 1888, s. 115—120; Gumowski 1920, s. 52; Котляр 1971, с. 67, № 13). І хоча найдавніші литовські монети типу «погонь» — «подвійний хрест», визначаються різними дослідниками в широких межах і не датуються однозначно, абсолютно більшістю сучасних науковців їхня поява пов'язується з карбуванням Ягайла в 1387(1388)—1390(1392) рр. (Ivanauskas, Balčius 1994, p. 21—30; Remecas 2003, p. 18, 67; Грималаускайте 2006, с. 138). Хоча загалом початок карбування всіх найдавніших литовських монет пов'язується із Кревською унією і християнізацією Литви, а 1387 р. вважається відправною межею в монетному виробництві (Kiersnowski 1984, s. 164, 173; Ivanauskas, Balčius 1994, p. 5; Грималаускайте 2006, с. 138, 146).

Але й таке датування Червонодвірського скарбу не перешкоджає можливому датуванню київської монети ранішим часом.

Принаймні, відсутність згадок про празькі гроші Вацлава IV (1378—1419) у Червонодвірському скарбі, при наявності досить значної кількості грошів (14 од.) його попередників, дає можливість датувати скарб часом трохи ранішим за другу половину 80-х — початок 90-х рр XIV ст., навіть при врахуванні періоду, необхідного для надходження та поширення чеських монет Вацлава IV.

Київська монета такого ж типу опинилась і серед 25-ти монет Ягайла (?) та тригранних злитків у скарбі 1933 р. із Міткішкес (Mitkiškės, р-н Тракай, Литва). Абсолютна більшість литовських монет також належить до типу «погонь» — «подвійний хрест». Існує припущення, що обидва литовські скарби з київськими монетами були заховані на початку 1390 р., під час наступу хрестоносців на Вільнюс (Ремецас 2012, с. 95). Дві київські монети з «IS(K)» та хрестиком знайдені при археологічних дослідженнях Вільнюського нижнього замку в 2006—2007 рр., у зруйнованих дерев'яних будівлях кінця XIV — початку XV ст. поруч із зазначеними вище монетами Ягайла та ранніми монетами (?) Вітовта (Ремецас 2012, с. 95).

За співвідношенням типів київських монет може датуватися скарб, знайдений у 1906 р. між Каневом і Трипіллям, зі 150-ти (?) монет Володимира Ольгердовича. Відсутність монет із хрестиком серед кількох десятків опублікованих зображень монет із цього скарбу (Петров 1908, с. 1; Болсуновский 1909, с. 3; Захариєвський 1896—1914 (?), с. 21; Kozubowski 1994, s. 136, № 3) дає підстави вважати, що таких не

було у скарбі. І відповідно датувати скарб часом коли ці монети ще не карбувалися.

У Київському скарбі 1985 р. (40 монет Володимира Ольгердовича та уламки) зафіксовані монети з «IS» та хрестиком. Відсутність монет із плетінкою дає підстави вважати, що скарб заховано, коли такі монети не карбувалися чи вийшли з обігу тощо. Хоча скарб, мабуть, зберігся не повністю, його зібрано в перемішаному шарі біля валуна фундаменту кам'яної церковної споруди, поруч із литовським денарієм типу «колюмни» — «спис із хрестом» та оболлом Сигізмунда Августа 1547 р. (Івакін, Козубовський 1993, с. 117—120).

Монети з плетінкою, «IS» та хрестиком знаходилися в скарбі знайденому в 70-х рр. XX ст. десь під Києвом, який переданий Л. Рєзніком до Ермітажу (далі умовно — «скарб Рєзніка»). Хоча повний склад скарбу не відомий (Kozubowski 1994, s. 138, № 14), присутність трьох основних типів київських монет вказує на час, ближчий до останніх років правління Володимира Ольгердовича.

Скарб зі станиці Петровської Краснодарського краю датується на століття пізніше (Федоров-Давыдов 1960, с. 175, № 227; Котляр 1971, с. 67, № 9), київська монета до нього потрапила випадково разом із чисельними гірейськими монетами XV ст., тому при визначенні хронології його важко використати.

Складно продатувати Київський скарб 1903 р. (Болсуновский 1909, Толочко 1966, с. 133, № 37; Котляр 1971, с. 66—67, № 6), хоча окремі ознаки, такі як відсутність монет із хрестиком (?), наявність гривень, можуть вказувати на датування до 90-х рр. XIV ст.

Аналіз скарбового матеріалу дозволяє умовно поділити скарби на три групи. «Ранні» скарби (Гвоздівський, Борщівський, Василицький) датуються 70-ми — початком 80-х рр. XIV ст.

Скарби, які не містять монет із хрестиком та брактеатів (Київський 1903 р., Трипільський 1906 р., Червонодвірський 1885), мабуть, датуються 80-ми рр. XIV ст.

«Пізні» скарби, з монетами із хрестиком та датовані за джучидськими монетами 90-ми рр. XIV ст. (Сосницький, Козелецький, Київський 1985 р., «скарб Рєзніка»).

Окремі випадкові знахідки київських монет, знайдені далеко за межами Київського князівства, на золотоординських пам'ятках півдня України (Пиворович 2008, с. 154) та Поволжя (Лебедев, Клоков 2005, с. 58—60), поруч із золотоординськими монетами, окреслюють приблизний час їхнього попадання на ці

пам'ятки (остання чверть XIV ст.) та фіксують певну конкурентоспроможність київських монет у цей час.

Інформація про знахідки київських монет на Черкащині (Шостопал 2007, с. 51), як і Василицький скарб, можуть пов'язуватися з поширенням кордонів Київського князівства на півдні, принаймні до Канівщини.

Останнім часом з'являється значна кількість інформації про знахідки київських монет в Інтернеті. На жаль, таку інформацію, без контексту археологічного матеріалу, поза культурним шаром археологічних комплексів, важко перевірити та використати для визначення хронології карбування київських монет.

Монети Володимира Ольгердовича з «ранніх» скарбів практично всі більших розмірів і більшої ваги, досить акуратно виконані.

Натомість «пізні» скарби містять майже повністю «легкі» монети київського князя, які недбало зроблені та часто невеликого розміру. Свого часу М.Ф. Котляр, вивчаючи монети з колекції історичного музею в Москві та Ермітажі, пояснив значну кількість київських монет спеціальним доббором скарбових монет для музейних зібрань (Котляр 1971, с. 56). Подальший аналіз комплексів київських монет дає можливість стверджувати, що абсолютна більшість «важких» монет пов'язується з «ранньою» групою скарбів.

Відомі ще з початку XX ст. три основні типи київських монет визначаються за характерним княжим знаком на одній стороні та модифікацією імені «Володимир» навкруги зображень — «плетінки», «IS», «хрестика». Після опрацювання величезного Сосницького скарбу 1911 р. М.Ф. Котляр опублікував ще два типи київських монет — брактеатів із князівським знаком та хрестиком.

Сучасне опрацювання монет Сосницького скарбу збільшило кількість інформації про різновиди та варіанти оформлення основних типів, але, по суті, не змінило запропонованої М.Ф. Котляром типологічної класифікації (Хромова 2010).

Дослідження Борщівського скарбу 1948 р. із Переяславщини дало можливість до п'яти раніше виділених типів монет київського князівства (Котляр 1970), долучити ще два (Kozubowski 1994).

Вивчення фонду монет Київського князівства дозволило запропонувати послідовність та певне співвідношення монетних типів Київського князівства другої половини XIV ст.

Порядок карбування типів київських монет визначається за хронологічними, стилістичними та метрологічними характеристиками.

Сучасною наукою визнається, що поновлення власного карбування в князівствах Східної Європи почалося з карбування двобічних наслідувань золотоординських дирхемів. Абсолютна більшість феодальних князівств у процесі становлення власних грошових систем пройшли стадії виробництва двобічних, одnobічних наслідувань монет з окремими ординськими елементами.

В історіографії не існує єдиної думки про початок карбування двосторонніх наслідувань. Більшість дослідників їхню появу пов'язують із подіями 60—80-х рр. XIV ст. В абсолютній більшості випадків наслідуються монети Узбека (1313—1341), Джанібєка (1342—1357), Мухаммеда-Буляка (1370—1380), Тохтамиша (1379—1395) чи монети мають набір легенд, що не читаються (Чижов 1922, с. 14; Федоров-Давыдов 1963, с. 174—181; Гайдуков 2006, с. 45—47).

Багато виважених аргументів указує на те, що початок їхнього виготовлення датується серединою — другою половиною 60-х рр. XIV ст. (Гончаров 2007, с. 32).

Перший тип київських монет — наслідування гюлістанських монет Джанібєка (рис 1, I), карбовані не пізніше 70-х рр. XIV ст., на це вказує датування Борщівського (1380/1381 р.) та Василицького скарбів (1375/1376 р.) (Зразюк, Хромов 2007, с. 99; Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119, 125).

У свій час 17 таких наслідувань вагою 0,17—0,42 г і діаметром 8,0—12 мм із Борщівського скарбу на Київщині були віднесені до першої групи карбування київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (Kozubowski 1994, s. 127—128).

У наш час подібні наслідування зафіксовані в Києві (Івакін, Козубовський, Балакін 2013, с. 5, 8) і в його околицях (Вишгородський і Києво-Святошинський р-ни), на Лівобережжі (Бориспільський і Переяслав-Хмельницький р-ни), біля с. Ницаха Тростянецького р-ну Сумської обл., у Житомирській, Херсонській, Волинській і Тернопільській областях, та в Білорусі (Хромов 2007, с. 60), а також у Чернівецькій обл. (Пивоваров 2002, с. 92—93; Огуй 2009, с. 252).

І хоча ці монети з різних регіонів різняться за вагою і стилістичними особливостями, простежується їхнє київське походження з можливим карбуванням між 1354—1363 рр. (Хромов 2007, с. 62; Зразюк, Хромов 2007, с. 110—113).

Серед головних аргументів на користь датування таких монет часом до 1362 р. називають значний десятирічний розрив між випуском зразків в 1351—1353 рр. і початком правління Володимира Ольгердовича (1362—1394) в Києві (Хромов 2007, с. 62).

Монети, що наслідують гюлістанське карбування Джанібєка, відомі і в інших регіонах Східної Європи.

Подібні наслідування вперше були виділені в складі Тихомирівського скарбу з Чувашиї, датованого за наймолодшою монетою 777 р. х. (1375/1376 рр.), що дало можливість визначити час виготовлення подібних наслідувань 70-ми рр. XIV ст. (Федоров-Давыдов 1963, с. 174—181).

Час виготовлення таких монет у різних регіонах, їхні стилістичні та метрологічні особливості трохи різнилися, але в цілому не виходили за межі 60–80 рр. XIV ст.

В Україні, напевно, їх могли виробляти кілька феодалних центрів. Стилістичний аналіз таких монет зі знахідок Центральної й Лівобережної України показує значну кількість варіантів та особливостей, досить значний діапазон метрологічних параметрів (Хромов 2007).

Але в більшості випадків такі крихітні монетки, випущені, мабуть, для забезпечення дрібних платежів та міської та регіональної торгівлі, навряд чи поширювалися далеко від місця свого виготовлення.

Серед масиву золотоординських монет у 60—70 рр. XIV ст., напевно, монети Джанібєка займали панівне становище, що й обумовило вибір взірця. У більшості скарбів Центральної України 70—80-х рр. XIV ст. монети Джанібєка становлять значний відсоток, причому гюлістанські дирхеми цього хана 752—753 р. х. майже завжди присутні в скарбах.

Можливо, вибір таких монет у якості зразку для наслідування був спричинений не лише через поширеність типу, а й завдяки вазі цих монет. У Борщівському скарбі гюлістанські монети Джанібєка за своєю вагою перевищують усі інші (1,44 г, 1,53 г, 1,54 г, 1,59 г) (Зразюк, Хромов 2007, с. 101—110), майже через 30 років після свого карбування.

Імовірно, не останню роль відіграла і відносна легкість у передачі арабських літер, що присутні саме на гюлістанських дирхемах Джанібєка. Для різьбяр-слов'янина набагато легше було відтворити «прямі вертикальні риски» і «S»-подібну літеру назви міста Полістан, ніж намагатися відтворювати назви Сарая аль-Джедид, Сарая аль-Махруса, Хорезма чи завакських міст. Не були потрібні й особливі знан-

ня арабської мови для відтворення плетінки. Тобто для крихітних монет із використанням мінімальної кількості срібла використовуються виразні ознаки зв'язку з «конвертованою» грошовою одиницею. В умовах переваги натурального господарства й домінування грошової функції засобу платежу зовнішній зв'язок із «конвертованою» грошовою одиницею видається надзвичайно важливим.

Слід зазначити, що наслідування виконані дуже приблизно: імені хана не містять, паралелі з монетами Джанібєка здебільшого «читаються» за зворотнім боком.

Частина монет наслідує лицьовий чи зворотний бік монет Джанібєка в дзеркальному відображенні. Усі монети копіюють ординські дуже приблизно. Лише початок напису місця карбування золотоординських монет наслідується досить «читабельно». На лицьовому боці монет зображено тільки верхній рядок, який не містить імені хана. Наявне наслідування напису, що, певно, копіював титул «султан справедливий», «плетінка». На деяких монетах (на чотирьох монетах Борщівського скарбу, ще кількох монетах із Вишгородського р-ну Київської обл.) з боків «плетінки» збереглися маленькі зірочки, дуже подібні до тих, які з'являються потім із боків від княжого знаку на трьох добре відомих типах київських монет. Подібні зірочки відомі і на золотоординських монетах, проте не з боків центрального зображення, у даному випадку «плетінки» чи княжого знаку.

Такі зірочки зафіксовані на деяких інших подібних наслідуваннях, зокрема у Василицькому скарбі 1375/1376 рр. (Хромов 2007, с. 64—66, 74), але трохи нижче «плетінки» або на полі аверсу чи реверсу. Можливо, ця особливість монет Борщівського скарбу пов'язана розмірами монет, які дрібні, навіть на фоні василицьких наслідувань. Але й імовірно, що таке розташування цього елемента фіксує «стиль київського майстра».

Монети українських знахідок відображають значний діапазон ваги й розмірів — від 0,15 до 1,29 г (Хромов 2007, с. 62), що може пов'язуватися карбуваннями в різних місцях — не тільки руських, але і в ординських та молдавських центрах, а також значним часом карбування (у межах кількох десятиліть).

Компактна група наслідувань Борщівського скарбу, має вагу від 0,18 до 0,42 г (17 монет цілі, одна надламана), розподіляється на дві групи. Перша, із 12-ти монет, знаходиться в діапазоні від 0,17 до 0,25 г, діаметром від 8,0 до 10 мм.

Друга група, із п'яти монет, має вагові параметри вдвічі більші від першої групи — 0,31—0,43 г, карбовані на дроті більшого діаметра, 9,0—13 мм.

Середня вага 12-ти менших монет цього типу становить 0,225 г, при наближенні більшості монет до ваги 0,19—0,22 г. Ця цифра становить 1/6 частину від азакських монет вагою 1,36 г, карбованих у 60-ті рр. XIV ст. (до 1369 р.), з розрахунку 150 монет зі зливка 204,756 г (Федоров-Давыдов 1958, с. 12). До цієї ваги наближаються кілька ординських монет Абдуллаха та Мухаммеда-Буляка, хоча переважна більшість монет цих ханів має вагу 1,44—1,50 г. Мабуть, до 1,36 г наближається і вага монет Абдуллаха, карбованих у 765—769 рр. у Янги — Шехр та Шехр-аль-Джедид (Старий Орхей у Молдавії ?) (Янина 1977, с. 193—209). Близьку вагу (1,28 г) має монета, знайдена в Наддніпрянщині, у Комарівці (Беляєва, Кубишев 1995, с. 39).

Досить значна відмінність цих монет від подібних наслідувань за вагою та розмірами, а також позначки, подібні до позначок на відомих київських монетах, дозволяють виділити ці пам'ятки в окремий тип карбування київських монет — один із найперших за хронологією. Додатковим підтвердженням їхнього «київського походження» слугує місце знахідки — Борщів біля Києва, разом із добре відомим типом київських монет. Датування Василицького скарбу (1375/1376 р.) та Борщівського скарбу (1380/1381 р.), історичні реалії, відсутність таких монет у датованих скарбах Центральної України 1350—1360 рр. та 1380—1390 рр., обмежують датування монет цього типу 60—70 рр. XIV ст.

Дуже привабливим видається датування їхнього карбування часом до 1377 р. (смерті Ольгерда), коли внутрішні платежі Великого князівства Литовського забезпечувалися злитками, золотоординськими монетами і якимось із типів найдавніших литовських монет. А удільні князі — сини великого князя навряд чи б наважилися на виробництво монет із власною символікою. Принаймні, до 1377 р. джерела не фіксують будь-яких серйозних ознак непокори Великому князю Литовському й Руському — Ольгерду.

Велика кількість джучидських монет, що залишалася в обігу на території руських уділів Гедиміновичів у цілому ще забезпечували платіжні й обігові функції на цих землях, а масштабні емісії «Мамаєвої Орди», здійснені в 70-х рр. XIV ст., у значній мірі поповнювали старі запаси.

У разі необхідності, для забезпечення разових платежів, обслуговування торгів і ярмарок, окремих митних і податкових зборів князі Ольгердовичі докарбовували необхідну монетну масу наслідуваннями звичних обігових монет. Можливо такі монети карбувалися як фракції основної монетної одиниці — джучидського дирхема.

Смерть Ольгерда суттєво змінила політичну ситуацію у Великому князівстві Литовському і Руському. Старші Ольгердовичі (сини першої жінки Ольгерда — Марії Ярославни Вітебської) не визнали влади Ягайла, який заступив батька на великокнязівському троні. Вже у вересні 1377 р. Федір Ольгердович добровільно склав присягу угорському королю, мотивуючи це тим, що він не бажає визнавати великим князем Ягайла, оскільки у нього більше прав на «спадщину» Ольгерда. Взимку 1377—1378 рр. перебігає до Пскова Андрій Ольгердович. Існує припущення, що в результаті конфлікту з Ягайлом Дмитро Ольгердович-старший ще перед зимою 1379—1380 рр. утратив Брянськ і переховувався у південній частині свого уділу (Флоря 1980, с. 158—165).

Деякі згадки в джерелах дають підстави вважати, що київський князь Володимир Ольгердович у той час знаходився в опозиції до великокнязівської влади Ягайла (Шабульдо 1987, с. 117) і, вірогідно, саме тоді розпочав монетне карбування з власною символікою або змінив тип.

Феодальна міжусобиця та боротьба між Ягайлом і Кейстутом в 1381—1382 рр., напевно, посирила відцентрові тенденції. А ведення масштабних військових кампаній і необхідність значних фортифікаційних робіт вимагали значних коштів і відповідного монетарного забезпечення.

Боротьба у самій Орді на межі 70—80-х рр. XIV ст. призводить до значного скорочення монетного виробництва, а старий запас постійно зменшується шляхом переплавки, стирання та осідання в скарбах, що також було найважливішим стимулом оформлення власних удільних монет.

Мабуть, із цими подіями може пов'язуватися значна кількість різноманітних типів найдавніших литовських монет нещодавно виявлених дослідниками і відомих у кількох десятках екземплярів (разові емісії) (Грималаускайте 2006; Гайдуков, Зайцев 2008; Ремецас 2015).

Знахідки таких монет у пізніх (80—90-х рр. XIV ст.) комплексах абсолютно не перешкод-

жають датуванню їхнього карбування межею 70—80-х рр. XIV ст.

Другий тип монет Київського князівства виділений за монетою Борщівського скарбу (рис. 1, 2). На одному боці монета містить напівдуговий дворядковий напис, внизу — знак, дуже подібний до герба на відомих монетах Володимира Ольгердовича, проте більш сплюснутий, маленькі та тонкі хрестів середині та зверху знаку. На другому боці монети наявне наслідування зворотного боку монети Мухаммед — Буляка, карбованої в Орді в 773 р. х. (1371/1372 рр.). Тобто монета не могла карбуватися раніше вказаних років, верхня межа випуску таких монет, напевно, обмежується початком 80-х рр. XIV ст., часом участі в обігу Наддніпрянщини монет Буляка та датуванням Борщівського скарбу 1380/1381 рр. Саме ординські монети 773 р. х. становлять більшість монет цього хана в Борщівському скарбі.

Вага монети 1,10 г наближається до 1,13 г, що дорівнює 1/144 русько-візантійської літри 163,726 г. Стопа 1/144 базується на дванадцятковій системі числення ($144 = 12 \times 12$ або «дюжина дюжин»), що широко використовувалася в багатьох метричних системах.

Імовірно, в XIV ст. у значній мірі орієнтувалися на візантійські вагові й грошові одиниці, вага монети може співвідноситися з параметрами одного з основних номіналів Візантійської імперії — дукатело/аспрона. За новою грошовою системою в 1367 р. Візантія перейшла на карбування великих срібних монет вагою до 8,8 г та їхніх фракцій: половини і 1/8 частини — дукатело/аспрона (Grierson 1999, s. 16—17).

Вага монети також дуже близька до тогочасних болгарських монет. За останніми дослідженнями, срібні болгарські монети Івана Срациміра (1356—1396) в 1371 р. мали вагу 1,15 г, у 1372—1373 рр. — 1,00 г, у 1374—1376 рр. — 0,85 г. Монети Івана Шишмана (1371—1395) в 1371 р. важили 1,15 г, у 1371—1374 рр. — 0,90 г, у 1375—1377 рр. — 0,75 г. Або ж вага монет Івана Срациміра в 1369—1376 рр. становила 1,11 г (Авдев 2005, с. 201, 184).

Вважається, що монетна система Болгарії успадкувала основну базову систему Візантії та запозичила елементи монетно-грошових систем Золотої Орди й Венеції (Авдев 2005, с. 203).

В історіографії закріпилася точка зору, що візантійська економіка в XIII—XIV ст. знаходилася в затяжній кризі. А монети Візантії не могли істотно впливати на грошовий ринок Балкан та Причорномор'я. Але останні дослі-

дження свідчать, що до середини XIV ст. візантійська грошова система зберігала свій вплив (Пономарев 2010, с. 37—38).

Однак, безумовно, підрахунок метрологічних співвідношень можливий лише як гіпотеза.

У кількох публікаціях ця монета з Борщівського скарбу віднесена до карбування Дмитра Ольгердовича Брянського (1372—1379) (Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 56—57; Зразюк, Хромов 2007, с. 113).

Ще одна подібна монета зафіксована в складі Севського монетно-речового скарбу 2008 р., продатованого 1376/1377 рр. За кілька кілометрів від м. Севська було знайдено 95 золотоординських дирхемів та руських наслідувань, прикраси, половинка гривні новгородського типу. За запропонованою реконструкцією напису, на монеті прочитано: «ПЕЧАТЬ... МИТРЕВА» (Зайцев 2010, с. 11), що начебто додало аргументів проти київського походження монети.

Литовські дослідники на монеті з Борщівського скарбу запропонували варіант прочитання напису, як «ПЕЧАТЬ КНАЗА ВОЛОДИМЕР» (Ivanauskas, Balčius 1994, s. 35—36).

Слід зазначити, що напис на монеті не визначається однозначно. Дійсно частина літер має свої паралелі в написанні на найдавніших монетах типу «ПЕЧАТЬ» — «спис із хрестом», відомих типах київських монет Володимира Ольгердовича та деяких князівств Північно-Східної Русі. Але повне прочитання поки залишається лише гіпотезою, хоч і дуже привабливою.

Не додає нових можливостей інформація (достовірність якої важко перевірити чи спростувати) про знахідки кількох подібних монет в Інтернеті.

Разом із тим, саме на цьому типі вперше з'являється знак-герб, завдяки якому київські монети Володимира Ольгердовича виділяються серед багатьох монет XIV ст. Дискусії з приводу того, що він уособлює ведуться вже понад століття: «змінена колюмна» (Антонович 1878, с. 153), «хоругва» — прапор попередників Володимира Ольгердовича, київських князів (Толстой 1882, с. 221), князівський герб, запозичений від київських та чернігівських Рюриковичів (Болсуновский 1909, с. 7, 8, 10), зображення київських Золотих воріт (Петров 1908, с. 6), родовий знак (Ильин 1940, с. 19), старовинний литовський видозмінений герб (Лихачев 1930, с. 247, 258), церковна хоругва (Gumowski 1920, s. 66—71), спеціальна монограма з «К» і «В» — від початкових літер слів

«Київ» та «Володимир» (Котляр 1971, с. 50), церковна чи військова хоругва (Gumowski 1920, s. 66—71; Ремецас 2012, s. 106), каплиця (Gumowski 1930, s. 691) чи церква — метрополія Всея Русі (Kozubowski 1994, s. 129—130), знак, що складається з двох основних частин: верхньої — меншої, хрест із відгалуженнями та нижньої — більшої, хрест із відгалуженнями знизу (Хромова 2010, с. 33).

На монеті з Борщівського скарбу знак представлений у найбільш архайчній, але найвиразнішій формі. Подібне зображення зустрічається на печатках синів Володимира Ольгердовича (Gumowski 1930, Tabl. IX, 63—65; Hlebionek 2015, с. 135—141).

Знак на монетах київського князя й печатках його синів досить сильно нагадує схематичне зображення церкви.

На європейських середньовічних монетах часто зустрічається зображення церкви, навіть робляться спроби ідентифікації конкретних храмів із зображеннями на монетах. Як правило, на середньовічних європейських денаріях зображався головний собор міста (Потин 1986, с. 144).

Поява церковного зображення на київських монетах XIV ст. добре узгоджується з хронологією київського карбування, співпадає з першим періодом перебування Кипріяна у Києві в 1376—1380 рр.

Враховуючи реалії XIV ст., найважливіші суспільно-політичні події повинні були відтворитися і в іконографії монет.

Адже в XIV ст. Київ пов'язувався насамперед з митрополією, «християнською столицею Русі», із «...собственным престолом» і «первым седалищем архирейским».

Поява знаку, напевно, пов'язана з діяльністю Кипріяна і Володимира Ольгердовича (можливо, самого Ольгерда) по зміцненню київського митрополичого престолу. Взірцем для знаку, ймовірно, стала якась частина головного митрополичого храму — Софії Київської чи, можливо, зображення на печатці.

Вірогідно, герб на київських монетах зображав не тільки конкретну київську церкву, пов'язану з князем, а й символізував соборну церкву всієї Русі і «головну митрополію» у широкому значенні.

Можливо, у створенні гербового зображення, пов'язаного з релігійним значенням міста, брав участь сам митрополит Кипріан. Потім за дітьми Володимира цей знак закріпився як родовий. Так за нащадками Володимира Ольгердовича закріпилася слава, як найбільш відда-

них православ'ю. (Памятники древнерусского канонического права 1880, № 66, стб. 562, № 88, стб. 658, 664).

За взірць бралася найрозповсюдженіша монета. Оскільки до дати карбування взірця 773 р. х. (1371—1372) слід додати ще кілька років на надходження до Наддніпрянського обігу, то початок карбування монет другого типу може бути продатований серединою—кінцем 70-х — самим початком 80-х рр. XIV ст. Можливе одночасне чи майже одночасне карбування монет першого та другого типів. Значна рідкість монет другого типу свідчить про нетривалий період їхньої емісії і, напевно, разовий випуск.

Аналіз знахідок із Центральної України вказує, що монети «мамаєвих ханів» посіли домінантне місце в обігу Середньої Наддніпрянщини не раніше межі 60—70-х рр. XIV ст. А після 1371—1372 рр. саме ординські дирхеми 773 р. х. переважають у знахідках до початку 80-х рр. XIV ст.

Таким чином, карбування монет цього типу обмежується початком 80-х рр. XIV ст., на основі датування Борщівського скарбу та ретроспекції історичних реалій. За зразок береться монета хана «Мамаєвої орди» Мухаммеда-Буляка, а не Тохтамиша, який став володарем Золотої Орди на початку 80-х рр. XIV ст. і здійснив у 1380 р. реформу, що вилучала монети попередників.

Третій тип монет Київського князівства (рис. 1, 3) став відомим ще на початку XX ст. (Болсуновский 1909, с. 8—9, табл.), потім неодноразово розглядався різними дослідниками (Gumowski 1920, s. 66—71; Лихачев 1930, с. 101—105; Ильин 1940, с. 19; Котляр 1971, с. 52—53).

У науковій літературі зафіксовано близько 20 «скарбових монет» цього типу.

Монети на одному боці мають зображення княжого знаку, на іншому — «плетінку», навкруги — різні варіанти написання імені князя «Володимир».

Для віднесення частини монет цього типу до карбування Романа Михайловича, брянського князя (Болсуновский 1909, с. 52—59), або до Романа Федоровича (Gumowski 1920, s. 70) практично немає підстав (Котляр 1971, с. 186), адже ні один із Романів не мав стосунків із Києвом у цей час.

За ваговими характеристиками більшість монет типу «княжий знак» — «плетінка» мають вагу 0,52—0,67 г, хоча й зустрічаються значно легші монети. Дві монети з п'яти Сосницького скарбу цього типу мають вагу 0,27 та 0,23 г

(надламана), що може пов'язуватися як із тривалим обігом, так і зі зменшенням стопи. Цей же фактор залишає можливим карбування монет цього типу в другій половині 80-х — на початку 90-х рр. XIV ст.

Монети цього типу мають з боків від княжого знаку зірочки з крапками, напис на реверсі за годинниковою стрілкою. «Плетінка» практично у всіх випадках знаходиться в крапковому колі. У нумізматичних та історичних працях дослідники неодноразово звертали увагу на цю «плетінку» (Болсуновский 1909, с. 8—9; Gumowski 1920, s. 64—70; Ильин 1940, с. 19; Шабульдо 1987, с. 105), вбачаючи у ній татарську тамгу.

Саме ця плетінка для багатьох істориків і нумізматів стала одним з аргументів на користь залежності українських земель від ханської влади в другій половині XIV ст. Причому плетінка часто називалася татарською тамгою, символом верховної влади хана (Антонович 1878, с. 151—157; Болсуновский 1909, с. 8—9; Gumowski 1920, s. 68; Шабульдо 1987, с. 105; Русина 1998, с. 69—70).

Разом із тим, ще в 1930 р. М.П. Лихачов відзначив, що плетінка — це не тамга, а орнаментальний малюнок, що зустрічається на джучидських дирхемах поруч зі справжньою тамгою (Лихачов 1930, с. 101—105). Пізніше цю думку при розгляді монет Володимира Ольгердовича підтримали інші дослідники (Соболева 1970, с. 85; Котляр 1971, с. 52; Шабульдо 2006, с. 19).

В умовах переважання натурального господарства й домінування грошової функції — засобу платежу, зовнішній умовний зв'язок зі звичкою «конвертованою» і часто єдиною грошовою одиницею видається надзвичайно важливим.

Тобто, для власних монет використовуються виразні ознаки зв'язку з «конвертованою» грошовою одиницею й джерелом срібла для карбування власної монети і як наслідок — одержання прямої і дуже значної вигоди через використання права монетної регалії. Але, на відміну від попередніх типів київських монет, «плетінка» залишається єдиним ординським елементом.

Слід відзначити, що більшість князівств Північно-Східної Русі, що почали своє карбування в процесі визволення від Орди, мають зображення подібних «плетінок».

Легенда монет Володимира Ольгердовича типу «княжий знак» — «плетінка», здебільшого містить сім-вісім літер, написаних за годинниковою стрілкою, проте на багатьох монетах легенди затерті, збереглося лише по кілька літер.

Серед «читабельних» монет існує кілька модифікацій імені князя, проте фіксуються спрощення, викликані потребами вирізки штемпеля. Літери практично без закруглень, утворені прямими лініями та дугами.

В цілому ж на монетах цього типу практично немає «повної легенди», ім'я князя лише вгадується. Можливо, на частині монет цього типу після імені князя проставлено дві літери — по батькові (ОЛ).

Монети походять із трьох скарбів, двох «пізніх» (Сосницького й «Резніка», датованих 90-ми рр. XIV ст.) та «раннього», знайденого між Трипіллям та Каневом, в якому не було монет із хрестиком. Саме з цього скарбу походять найдавніші монети Володимира типу «княжий знак» — «плетінка». Три монети з цього скарбу, які карбовані одним штемпелем (Болсуновский 1909, № 9; Захариевский 1896, с. 21; Ермітаж, № 956), віднесені до Романа.

Монети мають досить акуратний знак, невеликих розмірів загиби, що виходять із верхніх кутів, «плетінка» досить рівна.

Легкі монети Сосницького скарбу викарбовані ж досить недбало.

Незначна кількість монет цього типу вказує на короткочасність емісій, можливо, пов'язаних із разовими виплатами. Наявність таких монет у пізніх скарбах, при їхній відсутності в найдавніших, окреслює час карбування 80-ми, можливо, самим початком 90-х рр. XIV ст. Поява плетінки може асоціюватися з новими значними надходженнями джучидських дирхемів Тохтамиша (1379—1395), на яких досить часто присутнє подібне зображення (Сагдеева 2005, с. 44, № 381, с. 47, № 415, с. 48, № 417—423, № 417, с. 49, № 430, № 434—437).

Подальша емісія київських монет у 80—90-х рр. XIV ст., напевно, здійснювалася за узгодженням із великокнязівською владою, адже в другій половині 80—90-х рр. XIV ст. Володимир Ольгердович уже постає як васал Ягайла (Шабульдо 1987, с. 137). На відміну від своїх братів, Володимир зберіг свої володіння. Разом із тим, джерела не згадують про якісь воєнні конфлікти між Володимиром і Ягайлом.

Мабуть, була укладена угода, за якою Володимир мав досить широку автономію з правом карбування власних монет.

Четвертий тип монет Київського князівства, «княжий знак» — «IS» (рис. 1, 4), став відомий найпершим, саме за монетами цього типу було визначено власне карбування Київського князівства. Зараз відомо понад 200 монет, що походять із скарбів: Гвоздівського, Борщівського,

Сосницького, Київського (1985 р.), Канівсько-Трипільського (1906 р.), «Резніка», Червонодвірського в Литві, окремих знахідок із Григорівки на Київщині, Путивля та ст. Ігреня на Дніпропетровщині.

За ваговими характеристиками виділяються кілька великих груп.

Перша відома за (цілими) монетами з Борщівського скарбу (0,64; 0,56; дуже стерта 0,47 г), із зібрання Ермітажу (0,65; 0,64 г), із зібрання Історичного музею в Москві (0,64; 0,55; 0,46 г); інші три монети цього типу — нецілі, з окремих знахідок із Григорівки (надламана 0,55 г) та Ігрені (0,59 г).

Монети наближаються до теоретичної ваги в 0,60—0,69 г із золотоординськими монетами, карбованими за вагою 1,36 г, можуть співвідноситися як 2 : 1.

Ці монети мають із боків від княжого знаку тільки зірочки з крапками, добре виконані, діаметр монет 14—15 мм, «IS» здебільшого в крапковому обідку, проте у двох випадках «IS» зафіксовані в лінійному обідку.

Свого часу була запропонована гіпотеза про пояснення значка «IS» як літери «К», початкової від назви міста — Київ (Котляр 1971, с. 51). Проте заперечення викликає значна відстань між «І» і «S» та крапка між ними на деяких монетах.

Цікаво, що зображення, подібне до київського «IS», зустрічається на монетах Суздальсько-Нижньгородського князівства, які карбувалися приблизно в один час із київськими (О.О. Ільїн пояснює це зображення як літеру «К» або як знак, подібний римській цифрі «II» (Ільїн 1940, с. 40, 29).

Можливо, зображення пов'язується з літерним позначенням номіналу, стопи, кількості срібла.

«Важкі» монети з «IS» не відомі в пізніх скарбах (Київському 1985 р., Сосницькому), де були присутні монети цього типу, але легкої ваги.

Такі монети традиційно зараховані до загальної маси монет із «IS» та поставлені поряд із монетами з «плетінкою». Проте відсутність таких монет у Сосницькому скарбі може свідчити про більш раннє карбування в порівнянні з «легкими» монетами з «плетінкою».

Часом до 1380-х рр., напевно, датуються дві монети Гвоздівського скарбу з «IS», зважаючи на раннє датування Гвоздівського скарбу. Наймолодша монета — джучидська Мюрида 1364 р., також відсутні згадки про монети Тохтамиша (1379—1395). На це вказує і вага (імовірно, приблизна), що наводиться в історіографії — 18 1/2 та 19 долей.

Монети з «IS» також присутні Борщівському скарбі — в одному з найдавніших скарбів (початок 80-х рр. XIV ст.). Це дає право датувати «важкі» монети з «IS» часом навіть ранішим, ніж усі монети з «плетінкою», можливо межею 70—80-х рр. XIV ст.

Легенди на монетах цієї групи складаються з семи—дев'яти літер, розташованих як проти, так і за годинниковою стрілкою. Легенди за написанням літер істотно не відрізняються від таких само на попередніх монетах, можна відмітити лише акуратніше написання літер, ім'я князя читається досить добре. Хоча можна відзначити здвоєння літер, їхнє написання навпаки тощо.

Основну частину цілих монет типу «княжий знак» — «IS» легкої ваги 0,18—0,45 г можна поділити на три підгрупи, що наближаються до ваги 0,18—0,22, 0,25—0,35 та 0,36—0,45 г. Такі монети (їхня вага менша через значну корозію) відомі за Сосницьким, Київським 1985 р. скарбом та «скарбом Резніка».

Також монети розподіляються за позначками з боків від княжого знаку: зірочка з крапками, крапка, три крапки. На жаль, більша частина з них затерта.

Другою характерною деталлю є обідок навкруги «IS» — крапковий і лінійний. Більшість монет має крапковий обідок. На багатьох монетах із «IS» під княжим знаком розташовані чотири крапки, іноді три нижні крапки заходять в обідок і під знаком видно одну крапку.

Метрологічний та стилістичний аналіз «легких» монет із «IS» дозволяє зробити висновок про вагову різницю між певними групами, яка становить близько 0,11—0,12 г, що дорівнює приблизно половині первинної ваги київських монет першого типу (близько 0,22 г). Різниця між найпершими, важкими монетами (0,62—0,68 г) із «IS» та найважчою групою легких монет (0,44—0,45 г) становить вагу близьку до 0,22 г. Розміри монет 11—13 мм. Це явище можна пояснити як певними закономірними зниженнями стопи, так і поступовим падінням ваги.

Із «законними» змінами можна пов'язати перехід від карбування «важких» монет із «IS» до «легких». У пізніх скарбах 80—90-х рр. XIV ст. відсутні подібні «важкі» монети. Натомість монети всіх трьох вагових груп «легких монет» зустрічаються в скарбах 80—90-х рр. XIV ст. Це пояснюється практично повним вилученням «важких монет» з обігу та заміною їх на «легкі», можливо, за старою номінальною вартістю.

Оскільки монети наступного типу «княжий знак» — «хрестик» практично не перевищу-

ють вагу 0,35 г, логічно припустити, що на якомусь етапі карбування та зниження маси київських монет була зафіксована нова вагова норма — близько 0,30—0,34 г, проте падіння стопи продовжувалось і надалі. Діаметри таких монет 11—13 мм. Монети з трьома крапками, як правило, мають більші розміри.

Легенди на «легких» монетах з «IS» рідко зберігають більше п'яти літер, що напевно, пов'язано з меншим діаметром дроту й технікою карбування. Літери практично не відрізняються від літер на «важких» монетах цього типу, але часто «зрізаються», лінії нерідко дуже тонкі.

Якщо «важкі» монети з «IS», мабуть, карбувалися ще на початку 80-х рр. XIV ст., то «легкі» монети цього типу «доживають» практично до 90-х рр. XIV ст. Значна кількість цих монет у Сосницькому скарбі може свідчити про не досить давнє припинення їхнього карбування на час тезаврації скарбу — 1393/1394 рр.

У сучасних дослідженнях цей тип датується 1388/1389—1390 рр. (Ремецас 2012, с. 106). Але наявність «важких» монет з «IS» у Гвоздівському і Борщівському скарбах дозволяє датувати їх ранішим часом. Такі монети, напевно, карбувалися найдовше — упродовж 80-х рр. XIV ст.

Подібні зниження ваги зафіксовані для монет Болгарії 70—80-х рр. XIV ст.: 0,60—0,65 г у 1377—1383 рр. та 0,50—0,55 г у 1383—1386 рр. Дуже близькі показники простежені у валаських монет Радуги I (1377—1383) (0,60 г), Дана I (1383—1386) (0,50 г) та Мирчо I — 0,45 г у 1386—1389 рр. і 0,45 г у 1389—1391 рр. (Авдев 2005, с. 201, 187, 191).

«Важкі» монети третього та четвертого типів, вагою 0,60—0,66 г, можуть співвідноситися з монетами Абдуллаха та монетами Тохтамиша, карбованими після 1383/1384 рр. із вагою близько 1,30—1,36 г, як 2 : 1. Монети вагових груп 0,25—0,35 г та 0,36—0,45 г співвідносяться з монетами Тохтамиша вагою близько 1,30 г, як 4 : 1 та 3 : 1. (Федоров-Давыдов 1958, с. 13; Федоров-Давыдов 2003, с. 16; Мухамадиев 1983, с. 102). Монети Володимира Ольгердовича останнього періоду карбування «легкої» групи з «IS» та хрестиком і брактеати вагою близько 0,22—0,24 г співвідносяться як 5 : 1 із джучидськими монетами Тохтамиша, карбування яких розпочинається в 796 р. х. (1393/1394 р.) у Криму. За ваговою нормою 1,13 г, із розрахунку в 144 монети на вагу русько-візантійської літри 163,7 г (Федоров-Давыдов 1958, с. 13).

Знахідки монет Володимира разом із гривнями та джучидськими монетами (Борщів-

ський, Гвоздівський, Червонодвірський і Козелецький скарби) передумовлюють їхній взаємний перерахунок. Цікаво, що зливки знайдені в скарбах разом із київськими монетами, давніших випусків. На зливок вагою 192—198 г могло йти 300 монет вагою 0,62—0,66 г (саме такі зливки та їхні половинки присутні в трьох скарбах із монетами Володимира Ольгердовича).

У сучасних дослідженнях реальна вага злитка Північно-Східної Русі визначається в 196—205 г до 1380 р., і в 182—190 г — після (Колызин 2001, с. 148; Пономарев 2001).

Для 1333 р. вага татарського саума визначається в п'ять магрибських унцій — 195,3 г. (Крамаровский 2001, с. 69).

За постановою сенату Венеціанської республіки від 1322 р., вага злитка для торгівлі в Причорномор'ї вираховується в 198 г. (Хан 2007, с. 126—141).

Серед майже трьохсот тисяч монет XIV—XV ст., зафіксованих Г.О. Федоровим-Давидовим у джучидських скарбах, присутні приблизно 120 злитків і їхніх половинок (Пономарев 2002, с. 112).

Подібні злитки зустрічаються в українських знахідках, поруч із київськими і джучидськими монетами XIV ст. Дві половинки гривні з Борщівського скарбу мають вагу 191,93 г (Зразюк, Хромов 2007, с. 110). Гривні Гвоздівського скарбу важать 193,69 г, 187,62 г, 187,10 г, 186,04 г, половинки — 96,50 г, 96,20 г, 88,90 г (Яушева-Омельяничик 1999, с. 17).

Їхні вагові параметри можуть пояснюватися певною єдністю та взаємоперехідністю грошово-вагових систем Заходу та Сходу, співпаданням як теоретичної ваги гривні в 204,756 г із золотоординським сомом, так і значною близькістю реальної ваги «новгородських» злиwkів із горбатою спинкою з татарськими лодієподібними зливками (Федоров-Давыдов 1958, с. 68; Мухамадиев 1983, с. 104).

П'ятий тип монет Київського князівства XIV ст. представлений найбільшою кількістю пам'яток — більше 600 монет (рис. 1, 5). Монети мають на одному боці «княжий знак» та хрестик у лінійному чи крапковому колі на іншому. Навкруги хрестика розташовані легенди, що містять різні модифікації імені «Володимир». Тип, відомий з початку XX ст. в окремих екземплярах, найбільше досліджений за монетами Сосницького скарбу (Котляр 1971, с. 56—58).

Монети з хрестиком відомі лише в скарбах, які датуються 90-ми рр. XIV ст. (Сосницький, Київський 1985 р., Козелецький і «Резніка» скарби). За окремими винятками монети цю-

го типу не перевищують 0,35 г. Основна маса монет із хрестиком має вагу 0,25—0,35 г. Проте частина монет із хрестиком (більше 100 монет Сосницького, Київського скарбу) наближаються до ваги 0,22 г (0,16—0,24 г). Абсолютна більшість найлегших монет із хрестиком мають із боків від «княжого знаку» крапку. Лише кілька таких монет мають зірочки та крапки з боків знаку. Це дає право стверджувати, що основною позначкою найлегших монет із хрестиком була саме крапка.

На відміну від монет вагової групи 0,25—0,35 г, монети карбовані на дроті меншого діаметра. Абсолютна більшість цих монет має розміри 11—12 мм, проти 13—15 мм монет «важкої групи». На монетах «легкої групи» дуже рідко знак повністю вміщується на полі монети — як правило, наявна лише частина знаку, що свідчить про недбалість карбування. Хрестик — тільки у крапковому колі.

Монети «важкої групи» із хрестиком із боків від «княжого знаку» мають всі три види позначок: крапку, три крапки, зірочку з крапками. Із «читабельних» монет найбільшою кількістю представлені вироби з трьома крапками (більше 100 монет Сосницького скарбу).

Хрест на монетах — рівний або з розширеннями на кінцях (типу грецького чи мальтійського, іноді з роздвоєнними кінцями). У більшості випадків у чотирьох кутах хреста розташовано по крапці, як і на монетах легкої групи. Хрест у крапковому та лінійному обідку. Хрест з розширенням, як і лінійний обідок, за окремими винятками характерні тільки для «важкої групи» монет із хрестом.

Серед монет із хрестиком зафіксовані принаймні шість груп, карбованих одними парами штемпелів (за монетами Сосницького скарбу). Монети одних штемпелів, як правило, мають дуже близькі ваги.

Аналіз метрологічних та стилістичних характеристик дозволяє окреслити послідовність карбування монет із хрестиком. Монети із зірочками та крапками по боках від «княжого знаку» карбуються як «легкі», так і «важкі». Натомість серед монет «легкої» групи майже повністю відсутні монети з трьома крапками.

Під «княжим знаком» на «читабельних» монетах як «легкої», так і «важкої» групи розміщені чотири крапки, часто три нижні — заходять в обвідне коло.

Легенди на монетах типу «княжий знак» — «хрестик» дуже рідко зберігають більше п'яти літер від імені князя. Частина монет із хрестиком узагалі не має легенд.

Слід відзначити, що «княжий знак» на частині монет має квадратоподібну форму, наближаючись до зображення на монеті другого типу.

Хрестик, подібний до київських монет, зустрічається на Суздальсько-Нижньогородських монетах Бориса Костянтиновича (1383—1394) та Василя Дмитровича Кирдяпи (1377—1394). На думку І.О. Ільїна цей хрест запозичений із заходу (Ільїн 1940, с. 20; Федоров-Давыдов 1989, с. 80—83).

Узагалі монети з хрестом карбувались у багатьох країнах Європи. Відомі такі монети й у Візантії.

У другій половині 80-х — 90-х рр. XIV ст. Володимир визнавав верховну владу Ягайла, про що свідчать грамоти 1386, 1387 і 1388 рр. (Грушевський 1991, с. 497), що повинно було відтворитися на монетах. Можна погодитися з думкою, що монети цього типу і, частково, попереднього узгоджувалися з монетною системою великокнязівських віленських монет Ягайла (Ремецас 2012, с. 95).

Шостий тип монет Володимира Ольгердовича — брактеати з «княжим знаком» (рис. 1, б). Відомо близько трьох десятків таких монет за Сосницьким та Київським 1985 р. (?) скарбами.

Монети мають зірочки та крапки з боків від «княжого знаку». Вага монет 0,12—0,22 г, розміри більшості 9,0 × 11 мм, карбовані з тоншого дроту, ніж найлегші монети із хрестиком.

Монети виконані дуже недбало — знак нерівний, здебільшого в полі монети зображено лише частина знаку.

Сьомий тип монет Володимира Ольгердовича — брактеати із хрестиком у крапковому обідку (рис. 1, 7). Відомо більше 20 таких монет із Сосницького скарбу та окрема знахідка із Замкової гори в Києві. Вага монет близько 0,12—0,15 г, діаметр 9,0—11 мм. На окремих монетах присутні кілька ледве прокарбованих літер.

Існує думка, що у випадку з брактеатами, мова йдеться лише про браковані монети (Ivanauskas, Balčius 1994, р. 37), коли вони приліплюються до штемпеля чи карбуються зовсім стертими штемпелями. Або пов'язані з тим, що монети карбовані нерівномірно стертими штемпелями (Ремецас 2012, с. 95).

Дійсно середньовічні монети і штемпеля фіксують різний ступінь стертості верхнього й нижнього штемпелів. Іноді погано зачищені штемпелі затримували відкарбовану монету, у результаті чого на монеті прокарбовувалося зображення з одного боку (Калинин 1977, с. 43—46).

Однак київські монети шостого і сьомого типів у більшості випадків ще й значно менші від монет типу «княжий знак» — «хрестик», мають значно меншу вагу і незалежно від техніки карбування виглядають як брактеати. Тому на даному етапі вивчення доцільніше буде визнати їх за окремі типи — брактеати, як це свого часу було запропоновано М.Ф. Котляром (Котляр 1970, с. 96—97).

Також імовірно, що в цьому випадку мова йде про зменшену вдвічі фракцію монет із хрестом. Про можливість існування кількох номіналів київських монет уже наголошувалося в історіографії (Соболева 1970, с. 87).

Привертають увагу і рівно обрізані сегменти в 1/4 і половинки монет Сосницького скарбу.

Карбування монети номіналом у 1/4 копійки (четверетця) чи полуденги в Північно-Східній Русі датується часом із кінця XIV ст. А подібні монети Пскова й Новгороду XV ст. мають вагу досить близьку київським брактеатам 0,17—0,18 г і 0,20 г (Гайдуков 2006, с. 95, 169).

Наявність трьох обрізаних празьких грошів у Борщівському скарбі (Зразюк, Хромов 2007, с. 116) — одного Яна I Люксембурзького (1310—1346) (обрізаний по колу) та двох Карла I (1346—1378) (один обрізаний по колу, інший — сегмент у 1/4 монети), засвідчують що в Київській землі добре знали й користувалися обрізаними фракціями монет ще з межі 70-х — 80-х рр. XIV ст.

Монети п'ятого, шостого і сьомого типів — брактеати з «княжим знаком» і «хрестиком» та «княжий знак» — «хрестик», безумовно карбовані серед останніх. Ці монети ніколи не зустрічаються в скарбах, датованих раніше за 90-ті рр. XIV ст. Їхні метрологічні параметри та техніка карбування також свідчать на користь цього датування.

Отже, на сучасний момент можемо визнати сім типів монет київського карбування.

Зміни в зображеннях безумовно свідчать про цілий ряд значних політичних та економічних змін під час правління Володимира Ольгердовича.

Скарбовий матеріал, кількість існуючих монет, значна кількість типів та варіантів київських монет дозволяють стверджувати, що Київське князівство одним із найперших у Східній Європі відродило виробництво власних монет, постійно нарощувало їхню масу і в 90-ті рр. XIV ст. майже повністю забезпечувало себе власною монетою.

Запропонована хронологія карбування київських монет на основі датування скарбів, метрологічного та стилістичного аналізу може бути визнана з певними застереженнями. Безумовно з часом, із накопиченням джерельної бази вона буде скорельована. Однак наявний нумізматичний матеріал дозволяє використовувати київські монети XIV ст. для встановлення відносної хронології відповідних археологічних пам'яток.

Авдеєв С. Монетная система в Средновековна България през XIII—XIV век. — София, 2005.

Антонович В.Б. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира // Труды III АС. — 1878. — Т. II. — С. 151—157.

Беляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. — К., 1995.

Болсуновский К.В. Монеты киевских князей XIV ст. Опыт историко-нумизматического исследования. — К., 1909.

Гайдуков П.Г. Русские полуденги, четверетцы и полушки XIV—XVII вв. — М., 2006.

Гончаров Е.Ю. Начало чеканки в южнорусских землях в XIV в. // Нумизматика. — 2007. — № 14. — С. 31—32.

Грималаускайте Д. Монеты Великого княжества Литовского в свете новых открытий: Литва (конец XX — начало XXI в.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Нумизматический сборник. — М., 2006. — Вып. 1. — С. 137—161.

Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991.

Гулецькі Д., Грамыка А., Криваручка А. Манеты Беларусі (да 1707 г.). — Мінск, 2007.

Гуттен-Чапский Э.К. Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси. — СПб, 1875.

Захариевский Н.Г. Альбом монетных снимков Н.Г. Захариевского. — К., 1896 (1914).

Зайцев В.В. Монеты Дмитрия Ольгердовича Брянского (1372—1379) // Нумизматика. — 2010. — февраль. — С. 10—13.

Зразюк З.А., Хромов К.К. Борщевский клад второй половины XIV века // Восточная нумизматика на Украине. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. — К., 2007. — Ч. II. — С. 99—117.

Зразюк З.А., Строкова Л.В., Хромов К.К. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика на Украине. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. — К., 2007. — Ч. II. — С. 118—127.

Ильин А.А. Классификация русских удельных монет. — Л., 1940.

- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984—1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 104—133.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Балакін С.А. Монетні знахідки XIV—XV ст. з території Києво-Печерської Лаври // Лаврський альманах. — К., 2013. — Вип. 28. — С. 5—10.
- Калинин В.А. Некоторые вопросы техники чеканки русских монет второй половины XV — начала 30-х годов XVI века. // Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики. — Л., 1977. — С. 37—49.
- Колызин А.М. Торговля древней Москвы. — М., 2001.
- Котляр Н.Ф. Клад монет Владимира Ольгердовича // НЭ. — 1970. — Т. VIII. — С. 88—101.
- Котляр Н.Ф. Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика. — 1971. — Вып. 4. — С. 42—67.
- Крамаровский М. Клад серебряных платежных слитков из Старого Крыма и золотоордынские суммы // СГЭ. — 1980. — Вып. XLV. — С. 68—72.
- Лебедев В.П., Клоков В.Б. Иноземные монеты XII—XV вв. на золотоордынских городищах Поволжья // Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII—XV веков. — М., 2005. — С. 57—61.
- Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики // Труды Музея палеографии АН СССР. — Л., 1930. — Вып. 2.
- Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII—XV вв. — М., 1983.
- Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. — Чернівці, 2009. — Ч. 1. (1370—1475).
- Памятники древнерусского канонического права // РИБ. — СПб., 1880. — Т. VI.
- Петров Н.И. О новооткрытой киевской монете XIV века. — Харьков, 1908.
- Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини. — Чернівці, 2002.
- Пиворович В.Б. Монеты и клады Юга Украины. — Херсон, 2008.
- Пономарев А.Л. Русский рубль и татарский сум в системе мер средневековья // Научный Татарстан: гуманитарные науки. — Казань, 2001. — Вып. 2. — С. 175—186.
- Пономарев А.П. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. — М., 2002.
- Пономарев А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII—XV вв. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — М., 2010.
- Потин В.М. Монеты. Клады. Коллекции. — СПб., 1993.
- Ремецас Э. Новые данные о киевских монетах Владимира Ольгердовича (по новым находкам в Литве) // Pieniądz i systemy monetarne wspólne dziedzictwo Europy. Białorus — Bułgaria — Litwa — Łotwa — Mołdawia — Polska — Rosja — Rumunia — Słowacja — Ukraina. Studia i Materily. — Augustów; Warszawa, 2012. — S. 94—107.
- Ремецас Э. Новые данные о начале чеканки монет в Великом княжестве Литовском: монеты Ольгерда и Кейсту-та // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Нумизматический сборник. — М., 2015. — Вып. 5. — С. 253—265.
- Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.
- Сагдеева Р.З. Серебряные монеты ханов Золотой Орды. Каталог-определитель. — М., 2005.
- Соболева Н.А. К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича (по нумизматическим материалам ГИМ) // Нумизматика и эпиграфика. — 1970. — Вып. 8. — С. 81—87.
- Толочко П.П. Топографія скарбів монетних гривен у Києві // Археологія. — 1966. — XX. — С. 123—134.
- Толстой И.И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. — СПб, 1882.
- Фасмер Р.Р. Список монетных находок, зарегистрированных секцией нумизматики и глиптики ГАИМК в 1926—1928 гг. // Сообщ. ГАИМК. — 1929. — Сб. 1. — С. 281—324.
- Федоров-Давыдов Г.А. Основные закономерности развития денежно-весовых норм в Золотой Орде // АЕ за 1957 г. — М., 1958. — С. 7—16.
- Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // НЭ. — 1960. — Т. I. — С. 94—192.
- Федоров-Давыдов Г.А. Находки джучидских монет // НЭ. — 1963. — Т. IV. — С. 165—221.
- Федоров-Давыдов Г.А. Монеты Нижегородского княжества. — М., 1989.
- Федоров-Давыдов Г.А. Монеты Золотой Орды. — М., 2003.
- Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. — М., 1980. — С. 142—173.
- Хан Н.А. Внутренние и внешние деньги государств Восточной Европы XIV в. // Журнал экономической теории. — 2007. — № 3. — С. 126—141.
- Хромов К.К. К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека) // Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII—XV в.в. — К., 2007. — Ч. II. — С. 60—79.

- Хромова І. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13. — С. 22—43.
- Хромова І. До проблеми місцевого карбування на українських землях у другій половині XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць до 80-річчя доктора історичних наук Марії Федорівни Дмитрієнко. — К., 2015. — 26—27. — С. 357—362.
- Чижов С.И. Дроздовский клад русских денег времени вел. кн. Василия Дмитриевича Московского // Труды нумизматической комиссии. — Петербург, 1922. — Т. III.
- Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
- Шабульдо Ф. Кондомініум в українських землях XIV ст. // ЗНТШ. — CCLI. — 2006. — С. 7—22.
- Шостопал А.В. Скарби Черкащини. — Черкаси, 2007.
- Янина С.А. «Новый город» (Янги Шехр — Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местоположение // Нумизматический сборник ГИМ. Труды ГИМ.— М., 1977. — Вып. 49. — С. 193—212.
- Яушева-Омельяничук Р.М. Монетные гривны XI—XV веков (из собрания Национального музея истории Украины) // Нумизматика і фалеристика. — 1999. — № 1. — С. 14—23.
- Grierson P. Byzantine Coinage. — Washington, 1999.
- Gumowski M. Numizmatyka litewska wieków średnich. — Kraków, 1920.
- Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wilenskie. — 1930. — Z. 3—4. — S. 684—725.
- Hlebionek M. Nieznana pieczęć księcia Andrzeja Włodzimierzowicza przy dokumencie pokoju Brzeskiego z roku 1435 // Сфрагістичний щорічник. — 2015. — Вип. V. — С. 135—141.
- Ivanauskas E., Balčius M. Lietuvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų. — Vilnius, 1994.
- Karys J. Senovės lietuvių pinigai. Istorija ir numizmatika. — Bridgeport, 1959.
- Kiersnowski R. Najdawniejsze monety litewskie // WN. — 1984. — Z. 3—4. — XXVIII. — S. 129—175.
- Kozubowski G. Monety księstwa kijowskiego w XIV w. // WN. — 1994. — R. XXXVIII. — Z. 3—4. — S. 149—150.
- Remecas E. Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a. pabaiga). — Vilnius, 2003.
- Wittig W. Wykopisko z pod Czerwonego Dworu // Ateneum. — 1888. — III. — P. 115—120.

Надійшла 26.07.2016

Г.А. Козубовский

О ХРОНОЛОГИИ МОНЕТ ВЛАДИМИРА ОЛЬГЕРДОВИЧА (1362—1394)

Анализ находок дает возможность выделить семь типов киевских монет XIV ст.

Первый тип представлен подражаниями золотоордынских дирхемов монет Джанибека (1342—1357), чеканенных в Гюлистане. Чеканка этого типа датируется 1360—1370 гг.

На аверсе монет второго типа присутствует легенда кириллицей и княжеский знак. На реверсе — подражание ордынской монете Мухаммеда Булая 773 г.х. (1371/1372). Монеты этого типа датируются 1370-ми гг.

Третий тип — монеты с княжеским знаком и плетенкой, вокруг которой помещена легенда с именем князя. Они могут датироваться 1380-ми гг., возможно началом 1390-х гг.

Четвертый тип — монеты с княжеским знаком и «IS», вокруг которой находится легенда с именем князя. Они могут датироваться концом 1370-х — началом 1390-х гг.

Монеты пятого типа — с княжеским знаком и крестом с точками, вокруг которой присутствует легенда с именем князя, и монеты шестого и седьмого типов — брактеаты с княжеским знаком и крестом, датируются 1390-ми гг.

G.A. Kozubowskyij

ON CHRONOLOGY OF COINS OF VOLODYMYR OLGERDOVYCH (1362—1394)

Analysis of the finds made it possible to determine seven types of the 14th century Kyiv coins.

Type I are represented by imitations of coins struck by Jani Beg (1342—1357), khan of Golden Horde, in Gulistan. The striking of this type is dated to the 1360s and 1370s.

The obverse of type II contains a Cyrillic inscription and the Prince's sign. On the reverse, there is an imitation of Horde's Muhammad Bulak coin of 773 (1371/1372). Coins of this type are dated to the 1370s.

Type III includes coins with the Prince's sign and a plaiting with a legend containing the name of the Prince around it. They can be dated by the 1380s or probably by the early 1390s.

Type IV includes the coins with the Prince's sign and «IS» and a legend with the Prince's name around it. They can be dated by the period from the end of the 1370s to the beginning of the 1390s.

The coins of type V with the Prince's sign and a cross with four points and with a legend containing the Prince's name around it, as well as coins of type VI and VII, namely, bracteates with Prince's sign or cross, are dated to the 1390s.

ТРОФЕЇ ПОЛОВЕЦЬКОГО ВОЖДЯ З ЧУНГУЛЬСЬКОГО КУРГАНУ: ПЕРЕУЖИТОК, РИТУАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ТА СИМВОЛІКА

*Kümüř qur bağıcı munu men teyü
Ölüm tuttı erse üzüldi qurı*

Як же один срібним поясом та й хизувався!
А схопила смерть отой пояс — він і порвався.
Кутадгу Біліг, XI ст.

У статті розглядається поховання степового ватажка, найімовірніше половецького князя із Чунгульського кургану, більшість виявлених предметів якого були військовими трофеями. Робиться спроба встановити зміст деяких предметів та на підставі порівняльного матеріалу визначити їх походження.

К л ю ч о в і с л о в а: половці, військові трофеї, пояси, датування, символіка речей, Юрій Кончакович.

Вступ¹

Метою археологічного дослідження пам'яток степової цивілізації є не лише їхні технічні та художні характеристики, а й переосмислення або перекодування їх степовиками. Саме у сенсі викладених дослідницьких пріоритетів у цій частині статті аналізується походження та переужиток кількох предметів з Чунгульського кургану². За багатством речей похований належить до еліти половців — племінної конфедерації, що панувала у західній половині Євразії від XI ст. до монгольського завоювання під час великої західної кампанії 1235—1241 рр. Попри брак належного дослідження, предмети з цього поховання часто експонувалися на виставках і використовувалися для історичних гіпотез. Огляд навіть чотирьох артефактів серед інших, знайдених у цьому похованні, відкриває різні підходи до переужитку та переосмислення степовиками запозичених речей. Оскільки йдеть-

ся про артефакти, виявлені у похованні, то перекодування стосувалося повсякденного вжитку, ритуальних функцій, а також їхнього символічного переосмислення. До цих артефактів належать: 1 — дві речі, що прикрашали вуздечку коня № 2 — кришталева брилка та срібне «брязкальце»; 2 — фрагмент текстилю з Архангелом; 3 — пояси, до яких ми також відносимо т. зв. «великий ланцюг» на шиї похованого³.

Частина II. Трофеї: переужиток, ритуальні функції та символіка

1. Кришталева брилка та «брязкальце»

У першій публікації Чунгульського кургану ці речі, які прикрашали вуздечку коня № 2, були визначені відповідно як розподільувач ременів та налобник, без розуміння первинної належності та використання цих речей (Отрошенко, Рассамакін 1986, с. 17—18; Галенко та ін. 2016, рис. 24). Вуздечка складалася з нанісного, щічного трензельного та підборідного, що переходить у потиличний, ременів. Нанісний та нащічний реміні кріпилися до кілець вудил (рис. 1, 5, 6). Налобний ремінь був відсутній⁴. Крім того, під шиєю коня були зафіксовані залиш-

¹ Продовження, перша частина статті опублікована в попередньому номері журналу: Археологія, 2016, № 3. Автори висловлюють свою щиру вдячність професору Пітеру Голдену, авторитетному знавцеві цивілізації степовиків Євразії, за висловлені ним зауваження та поради до цієї другої частини статті. Дослідження походили за підтримки гранту від Гетті-Фонду (Collaborative Research Grant from Getty Foundation, USA) у 2006—2009 рр., а також дослідницького фонду Ренаті Голод від Ага Хан Траст (Aga Khan Trust) при Університеті Пенсильванія у 2014 р.

² Як вже було сказано, на початку першої частини статті, назва кургану походить від назви річки Чингул, яка є зіпсованою від тюркської Чунгул/Чонгуль — трясина, звідси уточнена назва кургану.

© О. ГАЛЕНКО, Ю. РАССАМАКІН,
В. ВУДФІН, Р. ГОЛОД, 2016

³ Тема використання низки прикрас не як нашійних гривень, а як поясів, піднімалася іншими дослідниками, де вони, зокрема, трактувалися з огляду на їх діаметр як жіночі пояси (Павлова 2010).

⁴ Схожі за типом вуздечки без налобного ремня можна бачити на коні половця, зображеного на фресках XIV ст. у церквах Словаччини у Великій Ломниці та Біяцове, які ілюструють легенду про Святого Ладислава, який переслідує половця (Dvořáková, Kráus, Stejskal 1978, s. 163—169, obr. 22—29; Palocz-Horvath 1989, s. 74, 86; Riesch 2010, s. 128—129, Abb. 6).

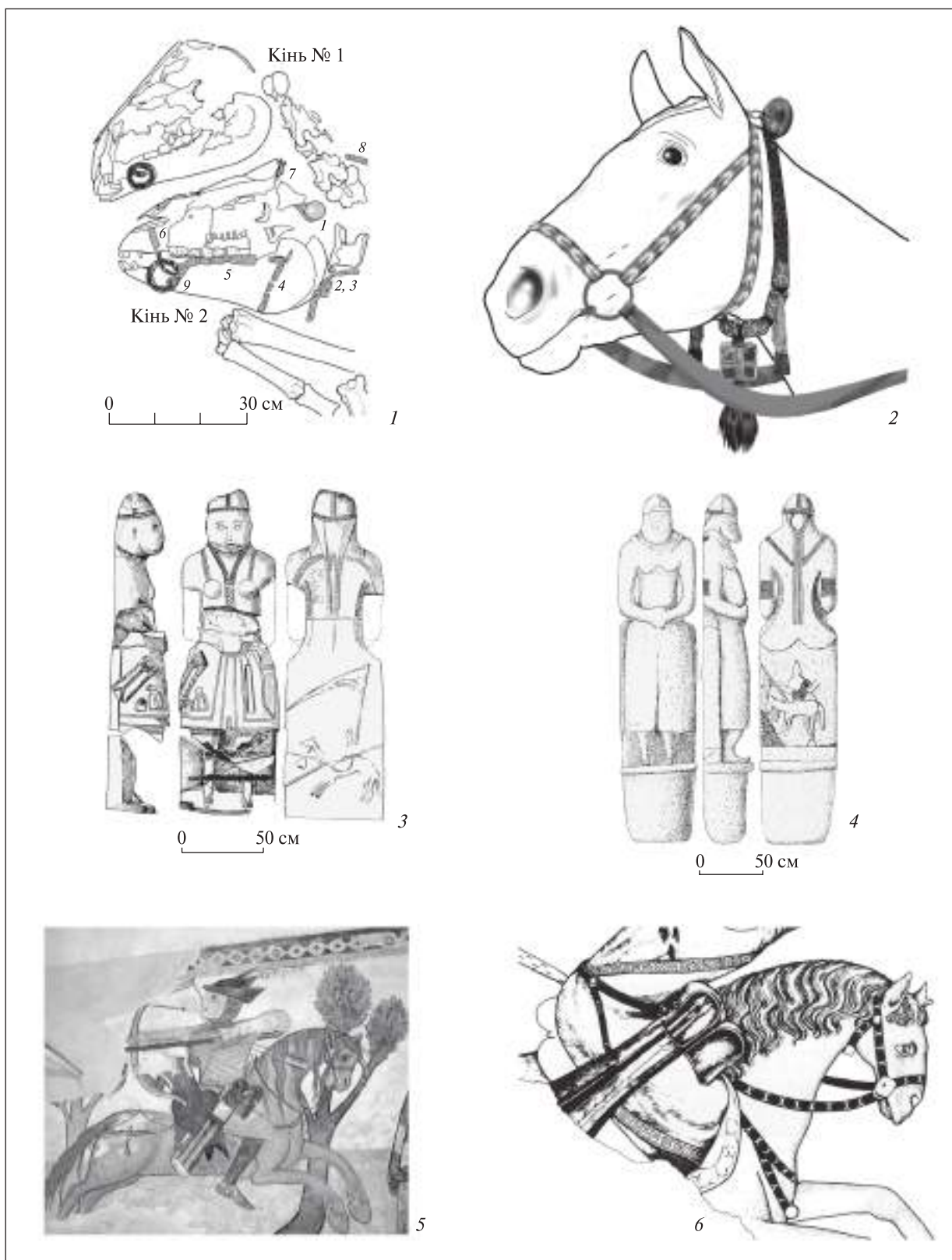

Рис. 1. 1 — черепи коней № 1 та 2 *in situ*; 1 — срібне «брязкальце» біля потиличного ремня; 2—3 — три пари срібних із позолотою платівок та кришталева «брилка» під шиєю коня; 4, 7 — залишки підборідного ремня; 5 — залишки нащічного ремня; 6 — залишки нанісного ремня; 8 — залишки нагрудного ремня; 9 — кільце залізних вудил; 2 — реконструкція вуздечки коня № 2; 3, 4 — зображення коней з наузними ремнями на половецьких кам'яних «бабах»; 5, 6 — зображення половецьких вершників на фресках у Словаччині (1—2 — креслення та реконструкція Ю.Я. Рассмакіна, комп'ютерна графіка В.Б. Панковського; 3 — за: Плетнева 1974, с. 107, табл. 71; 4 — за: Пустовалов 2012, рис. 6; 5 — собор Св. Єлизавети, Велика Ломниця; 6 — собор Всіх Святих, Біяцове (Dvoráková, Kráus, Stejskal 1978; Riesch 2010, Abb. 6)

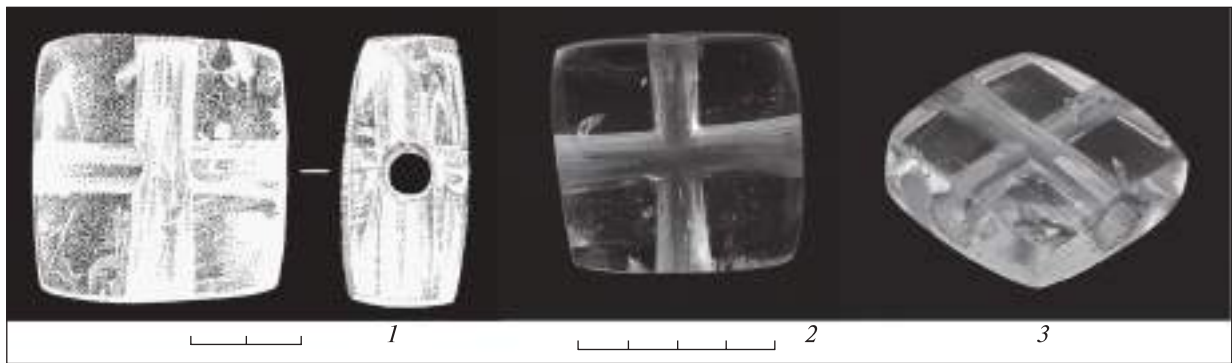

Рис. 2. Кришталева брилка під шиєю коня № 2 (рис. С. Волошина, фото Д.В. Клочка)

ки наузного (за слов'янською термінологією) ремня (рис. 1, 1, 2)⁵. Такі наузні ремні з «оберегами» можна побачити на конях вершників, зображених на половецьких чоловічих кам'яних статуях (рис. 1, 3—4) (Плетнева 1974, с. 187, табл. 71; Пустовалов 2012, с. 85, рис. 6)⁶. Слід зазначити, що серед 1322 статуй, які увійшли до каталогу, опублікованого С.О. Плетнєвою, таке зображення зафіксовано тільки на одній з них (Плетнева 1974, с. 38, 187; табл. 71; № 1206). В обох випадках вершники-воїни в шоломах тримали в правій руці штандарти, аналогічний яким, за нашим припущенням, був покладений на кришку труни чунгульського половця (Галенко та ін. 2016, с. 38)⁷.

1.1. Брилка квадратної форми з поліровано-го гірського кришталю, розміром 5,0 × 5,0 см, товщиною 1,7 см, мала два наскрізних просвердлених отвори, діаметрами 1,1 см, що перехрещувалися посередині під прямим кутом (рис. 2). Брилка підвішувалася до наузного ремня коня, який був ширший за інші ремні вуздечки (відповідно 2,5 та 2,0 см). Про наявність цього ремня свідчать три пари срібних з позолотою платівок з його залишками та срібними кільцями між цими платівками поряд з брилкою, під шиєю коня (рис. 1, 1; 3). Саме до середнього кільця була підвішена брилка, а з

двох боків від неї, до інших двох кілець — невеликі квадратні «подушечки», які були знайдені в області шиї коня під час зняття кісток черепа. За спостереженнями М.Г. Степан, кожна з них була виготовлена зі згорнутої навпіл золототканої стрічки, шириною 2,5 см, довжиною 5,0 см, утворивши квадрат 2,5 × 2,5 см. Краї вздовж обох боків стрічок спочатку були загнуті всередину на 0,3 см, і після цього із самого краю зшиті червоною ниткою, яка зберегла свій колір. Цією ж ниткою була прошита нижня частина стрічки вздовж лінії перегину (рис. 4). Ці прикраси були наповнені всередині невизначеною пастоподібною речовиною, що надавало їм об'ємної форми. У верхній частині прикрас збереглися незначні рештки шовкових тканин червоного кольору, складених удвоє, що дає підстави вважати, що це залишки стрічок, які були вшиті в четвертий, протилежний до згину бік «подушечок» і на яких останні були підвішені до наузного ремня. Довжина цих стрічок невідома⁸.

Вироби з гірського кришталю взагалі вважаються рідкістю. Понад те, незвичним є знахідка брилки на кінській вуздечці, враховуючи явно завелику її вагу. Це змушує припустити для цього предмета інше первісне призначення.

Подібні речі слугували серцевиною вітварних самоцвітних хрестів, які були відомі від пізнього XII ст. Усі хрести походять з району нижнього Рейну та Маасу (фр. Моз/Meuse), більше відомого металевими виробами сакрального мистецтва. Вироби з коштовного каменя вкрай важко піддаються датуванню, але на щастя, для таких хрестів вже запропоновано типологію і датування на підставі стилістичних критеріїв (Hahnloser, Brugger-Koch 1985).

⁸ Дякуємо М.Г. Степан за інформацію. Цікаво, що наузний ремінь, судячи із залишків під пластинами та кільцями був виготовлений зі шкіри, але зі вставкою із згорнутої шовкової тканини, під центральною парою (рис. 1, 2).

⁵ Реконструкцію коня запропонував також М.В. Горелік, включно з наузним ремнем (Горелік 2010, рис. 6), але без урахувань низки деталей. Так само бракує точності на інших реконструкціях дослідника, зокрема одягу та озброєння з Чунгульського комплексу, наведених у тій же роботі. Висловлюємо подяку за консультації О.В. Симоненку.

⁶ Відповідно до словника В. Даля, науз — частина кінської вуздечки, яка складалася з предметів (оберегів), які підвішувалися на ремні або шнурку під шиєю коня (Толковый словарь... 1905, с. 1271).

⁷ Символіка зображень вершників-воїнів у контексті знахідок в Чунгульському кургані — тема іншого дослідження. Щодо штандартів (стягів) середньовіччя див.: Рабинович 1972.

Рис. 3. Дві з трьох парних срібних з позолотою платівок із залишками наузного ремня та кільцями для підвішування кришталевієї брилки та двох інших прикрас із золотних стрічок після реставрації (1, 2); фрагменти ременів вуздечки, прикрашені срібними серцеподібними платівками до реставрації (3) (фото Ю.Я. Рассамакіна)

До найранішого типу належать т. зв. «кабошонні» хрести («Cabochonkreuz»), які прикрашалися намистинами з самоцвітів кабошонного огранювання (Hahnloser, Brugger-Koch 1985, s. 44). Найкраще збережений зразок — це хрест з Шельдевіндеке (Scheldewindecke) у Бельгії, що нині зберігається у Королівському Музеї мистецтва та історії у Брюсселі (Musées Royaux d'Art et d'Histoire, інв. № 3669). Його серцевина являє собою прямокутний блок, висотою 7,5 см, шириною 7,0 см, товщиною 3,9—4,0 см. До неї приєднано рамена у вигляді стрижнів із нанизаними намистинами з самоцвітів та золоченої міді, прикрашені філігранню. Трилисні наконечники на раменах прикрашені перебірчастими емаллями, що зображують алегорії Церкви, Синагоги, Мудрості та Віри (Rhein und Maas I, s. 260, Cat. No. G 24; II, s. 260, fig. 5 (reverse); Hahnloser, Brugger-Koch 1985, farb. Taf. VIII; Taf. 58, s. 96, Kat. № 53).

Ці емалі мають надійні аналогії до виробів зі згаданого вище Мозанського (Рейн та Маас) регіону датовані близько 1170 р. (Hahnloser, Brugger-Koch 1985, s. 96). Для цієї ранньої дати виробництва характерні також кабошонне огранювання каменів, заокруглене різьблення, дещо неправильні форми та доволі широкі отвори — приблизно 1,2—1,8 см у діаметрі, тоді як у Чунгульському виробі діаметр отворів дорівнює 1,1 см.

Рис. 4. Одна з золотних підвісок на наузному ремні коня № 2 (фото Ю.Я. Рассамакіна)

Подібні кабошони з кришталю прикрашали хрест, що нині зберігається у скарбниці Сан-Марко у Венеції (інв. № 145). Тому він теж належить до раннього типу хрестів, хоча його оригінальні металеві компоненти втрачено. Монтувальні стрижні були виготовлені у ХІХ ст. на заміну втраченим середньовічним деталям. Вцілілі кришталеві елементи складаються з центрального квадратного блоку, чотирьох видовжених кабошоновоїх намистин та двох кульок. Розміри серцевини 6,7 см заввишки, 6,6 см завширшки (товщина не записана). Лицьовий бік помітно більш вигнутий, ніж зворотний. Діаметр отворів приблизно 1,5 см. (Hahnloser, Brugger-Koch 1985, Taf. 59, Kat. № 54).

Третім зразком ранньої групи є хрест із кришталю та золоченої міді, що зберігається у Баварському національному музеї у Мюнхені (Bayerisches Nationalmuseum, інв. № MA 228). Його серцевина більш опукла і краще відполірована з лицевого боку, ніж ззаду зі зворотного. Добре помітні хибі роботи — навіть отвори у серцевині зроблено не у центрі. Наконечники цього хреста подібні формою до дещо пізнішого типу «Kruckenkreuz», і тому напрошується датування серединою ХІІІ ст. (Hahnloser, Brugger-Koch 1985, s. 96—97, Taf. 55a, 55b, Kat. № 55). При цьому даний артефакт теж походить радше з району Рейну та Маасу, аніж з Каталонії, що була головним центром виробництва хрестів типу «Kruckenkreuz», адже для цього типу була притаманна восьмикутна серцевина⁹.

⁹ Характерний зразок самоцвітного хреста з восьмикутною серцевиною зберігається у єпархіальному музеї м. Герона (Museo Diocesano, інв. № 56), див.: Hahnloser, Brugger-Koch 1985, s. 97.

Таким чином, кришталевий блок-брilка з Чунгульського кургану первісно служив серцевиною самоцвітного хреста, що був зроблений на нижньому Рейні/Маасі у проміжку між останньою чвертю XII ст. та серединою XIII ст. Достовірність цього припущення підкріплює дуже подібна знахідка у загорнутому в тканини пакунку реліквій, що знаходився разом з преподобним розп'яттям з Бельфо (Belfaux) зі швейцарського кантону Фрібург/Fribourg (Flury-Lemberg 1988, s. 276.). Кришталевий блок квадратної форми із стороною розміром 5,0 см, завтовшки 2,0 см, був у профіль схожий на лінзу (Flury-Lemberg 1988, s. 275—276, Abb. 573, 577, 579). Тканини релікварію датуються від VI—VII ст. до XVIII ст., отже для датування кристалу не підходять. Найраніший певний *terminus ante quem* для об'єкту є 1684 р.¹⁰ Саме дерев'яне розп'яття датується на підставі стилістичних особливостей кінцем XIII ст. (Schmid 1986, p. 9). Розміри, дещо неправильна форма квадрату та випуклі поверхні кришталевих блоку все-таки характерні для найраніших зразків таких хрестів, і правдоподібно, що ця річ старіша за саме розп'яття, як і деякі тканини. Крім того, на ній немає зрізаних кутів та скошених граней, як це було характерно для кришталевих хрестів, які вироблялися у Каталонії та Італії упродовж XIV—XV ст. Не знаходимо тут і вираженої опуклості поверхонь, що була властива ранньому типу, і послужила ознакою, через яку цей тип самоцвітних хрестів назвали «кабошоновим» («Cabochonkreuz»)¹¹.

Кришталевий блок з Бельфо переконливо демонструє своє символічне значення передусім тим, що він зберігався разом із сакральними речами, як от преподобне розп'яття. Навряд чи можна сумніватися у тому, що для людей, які вирішили зберегти його як реліквію, він уособлював собою хрест, адже він був частиною хреста, до того ж центральною, та ще й зберігав пізнавані візуальні ознаки хреста у вигляді перехресних отворів. Отже, і без інших складових хреста, кришталева серцевина повною мірою зберегла символіку хреста, що і перетворювало її на реліквію.

¹⁰ Цього року закінчилася каденція Жана-Баттиста де Страмбіно, єпископа Лозанни, чия печатка відбита на тканинах, у які загорнуто кришталевий блок (Flury-Lemberg 1988, s. 276).

¹¹ Див.: Hahnloser, Brugger-Koch 1985, s. 97—113, Kat. №. 56—102. У цьому каталозі не враховано ще один зразок хреста, що відповідає характеристикам «Kuckuckenkreuz», який зберігається у єпархіальному музеї Трента.

Таке саме визнання за кришталевою серцевиною символіки хреста напрошується й для половців, адже вони, напевно, бачили цільний хрест. Інша річ, що для половців символіка хреста мусила б бути іншою. Предметно видає використання цієї речі не просто в оздобленні кінської упряжі, а саме на наузному ремені, на якому підвішували речі особливого значення (власне, наузу) для її володаря.

Кінська упряж традиційно служила в степовиків місцем публічного показу ознак воєнної доблесті власника коня, подібно до того як сучасні військові демонструють свої перемоги якимись символічними знаками, нанесеними на індивідуальній зброї та воєнній техніці. В степовиків це теж могли бути і цілком умовні знаки та символи, але дуже часто це були воєнні трофеї. Так, Геродот повідомляв, що скіфи чіпляли до упряжі коней скальпи вбитих ворогів і тим пишалися (Геродот 1993, книга IV, с. 194). Це був трофей, який був доказовим знаком перемоги над конкретним ворогом. Прикраси кінської вузди у вигляді голів ворога, знайдені в одному з поховань степовиків у Пазирику на Алтаї IV ст. до н. е., і служили символом доблесті, що тим не менше візуально покликався на відзначений Геродотом звичай (Кляшторный 2005, с. 24). А от у прикрашанні кінської упряжі срібною римською таріллю, як можна побачити в одному сарматському похованні (Simonenko 1997, s. 402—403), можна припускати і трофей, що засвідчував якусь перемогу та здобич, і римську нагороду за службу.

Так чи інакше, а серцевина хреста за місцем її розміщення на кінській упряжі, напевно, служила відзнакою особистого досягнення похованого половця. Знову ж звертає на себе увагу положення цього трофею на наузному ремені, під шиєю коня, що підкреслює виняткове значення цього трофею для похованого, а сам кінь був, очевидно, «головним» для володаря, оскільки саме його ремені вуздечки, на відміну від інших збережених коней, були прикрашені срібними з позолотою бляшками, включно з нагрудним та підхвісним ремнями¹².

Підвіски на упряжці коня (наузд) були популярними у половців та сучасних їм степовиків. Писемні джерела називають просвердлені намистини з перлин чи коштовного каміння, лев'ячі кігті та амулети. Усі вони, як інші пред-

¹² Очевидно, тільки вщент зруйнований грабіжниками кінь № 5 мав також прикрашені ремені вузди (Галенко та ін. 2016, с. 44—45, рис. 24).

мети, що підвішувалися на коні, як-от при-
торочена до сідла торба чи навішений на го-
лову коня мішок з кормом називалися одним
словом, що походило від дієслова *ман-/бан-*
«прив'язуватися» (Clauson 1972, р. 349). У по-
ловецькій мові засвідчено слово *мончук*, а в ін-
ших тюркських мовах ще декілька споріднених
форм: *манчук*, *мончик*, *бончукта* інші (Clauson
р. 349, 767). Досліджувана кришталева брилка
відповідає деталям, що відомі з писемних дже-
рел про кінські підвіски тюрків.

Перш за все, просвердлена наскрізь брил-
ка з гірського кришталю відповідала степовій
моді на підвіски з коштовного каміння. Без
сумніву, вона служила прикрасою, адже слово
мончук набуло також значення ювелірної окраси,
зокрема, намиста (нашийного, нап'ясного)
та кам'яної вставки у перснях (Clauson 1972,
р. 349). Звісно, кришталева брилка виділялася
з-поміж подібних прикрас і рідкісним для сво-
го часу матеріалом, і розміром. Це підкріплює
враження, що похований був вождем, який мав
право на кращу частку воєнної здобичі.

Також підвіски мали символічне значення.
Так, джерела прямо зазначали серед них аму-
лети. Більше того, значення амулету чи обе-
регу було тісно пов'язане з підвісками, як про
це свідчить слово *бонджук* (*boncuk/bonçuk*)
в османсько-турецькій та сучасній турецькій
мовах. Той факт, що для кінського поховання у
Чунгульському кургані хрест було розібрано і,
схоже, поділено між багатьма особами — адже
у похованні не знайдено інших намистин —
видає запит на цю річ. Половців задовольняли
навіть її намистини, які були непоказні в ролі
прикраси, але достатні для символічної ролі.
Знак хреста на брилці, очевидно, не викликав
застережень ні у власника, ні його оточення,
яке спорядило його в останню путь.

Уживання лев'ячих кігтів впевнено дово-
дить, що підвіски також зберігали функцію
трофею, виставленого напоказ для представ-
лення власника. Справа у тому, що лев міг
бути лише мисливським трофеєм власника,
інакше левиний кіготь невірною представляв
би власника, що було небезпечно у суспіль-
стві мисливців та воїнів. Автор середньовіч-
ного словника, розтлумачуючи слово *мон-*
джук, повідомляє саме про лев'ячий кіготь, а
не інший мисливський трофей, мабуть, тому,
що цей трофей вважався головним, адже тюр-
ки вважали лева царською твариною, і вклю-
чали слово «лев» у володарські титули (Мах-
муд ал-Кашгари 2005, с. 341, 1050). Немало
значним в цьому відношенні здається і той

факт, що слово *бунчук* збереглося в україн-
ській мові саме у значенні воєнної відзнаки
козацтва — списа, прикрашеного кінським
хвостом. Ця відзнака походила від підвіски
з кінського волосся, що вішалася на грудях
коня. Вони ще існували у XVI ст. у кримських
татар і османців, але називалися *кутас*¹³ або
котас (Redhouse 1890, р. 1480). Бунчук з кін-
ським хвостом в османців називався так
само, але частіше — терміном *туг* (Redhouse
1890, р. 1256, 1480), що було запозиченням з
китайської, і стосувалося саме регалій пра-
вителя — прапора чи барабана (Clauson 1972,
р. 509). Звичайно, у пасмі кінського волос-
ся упізнається скіфський прототип, тобто
скальп. Таким чином, традиція прикраша-
ти коня відзнаками доблесті та суспільного
статусу простежуються в українському степу
упродовж історичного часу, включно з поло-
вецькою добою.

Отже, кришталева брилка мусила викону-
вати одразу три функції — прикраси, амулету
та воєнної відзнаки. У світлі цих функцій мож-
на спробувати виявити обставини, пов'язані з
даною річчю.

Оскільки дана річ навіть сама по собі, як за-
свідчив релікварій з Бельфо, зберігала в очах
християн сакральне значення, вона не могла
потрапити до рук половців як винагорода чи
подарунок, адже у даному досить добре збере-
женому похованні не спостерігається жодних
слідів приналежності похованого до християн,
хоча католицькі місії до половців були відомі,
в усякому разі з початку 1220-х рр. (Хаутала
2014). Власне, похований сам засвідчив свою
байдужість до християнства, коли профанізував
цей сакральний предмет християн, розібравши
його, використавши в ролі прикраси для коня,
та, як виглядає, роздавши решту намистин сво-
їм соратникам. Отже, ця річ виступала знаком і
символом тільки якоїсь воєнної перемоги, ко-
лись одержаної похованим вождем.

Збереження символіки хреста на криштале-
вій брилці впевнено вказує на те, що йшлося
про перемогу над християнами. Судячи з ареалу
походження ранніх самоцвітних хрестів та
можливості контактів між Північно-Західною
Європою та Половецьким Степом наприкінці
XII — на початку XIII ст., це мусила бути пере-

¹³ У віршах кримського хана Газі Герєя II (1588—
1596, 1597—1607), який щоправда писав османсько-
турецькою, згадується ця відзнака: *Gerden-i tevsen-i*
zibada qutas-ı dil-bend «Нам серце зв'язали **волосся-**
ні окраси чудового коня-скакуна» (Грезы розового
сада...1999, с. 18; Кримський 1930, с. 192).

мога над хрестоносцями, які взяли участь у IV Хрестовому поході 1203—1204 рр. і перебували у Латинській імперії. Половці воювали з ними в ролі союзників та найманців болгарського царя Калояна на початку XIII ст. Зокрема, кіннота половців, що виступила на боці болгарського царя Калояна, розгромила військо імператора Латинської імперії Болдуїна I під Адріанополем 13—14 квітня 1205 р. Також половці знищили великий загін хрестоносців під Русіоном (Русе) 1 лютого 1206 р. (Vásáry 2005, р. 50—52).

Однак немає підстав припускати, що самі половці надавали цьому трофею значення як символу перемоги над християнською вірою. Їм не була притаманна релігійна нетерпимість, як і взагалі кочовикам до прийняття монотейстичних релігій. Тому, можна припускати, що вони прикрасили коня трофейним сакральним предметом аби відзначити перемогу над якимось конкретним і відомим супротивником, який був християнином, і тому упізнавався за цим предметом.

Степовикам взагалі не була притаманна абстрактна символіка війни. Війна вважалася передусім двобоєм, а доблесть мірялася особисто переможеними суперниками, їхньою кількістю та славою, що виражалася в іменах та/або титулах. Це відбилося у писемних джерелах, що залишилися від степовиків. Ось як тюрки в епітафіях на камені підсумовували доблесть померлих: «моя воїнська доблесть (*är ärdämim*) — це мої сорок дві користі («полонених»), з ворогів я вбив тридцять мужів (*är*)» (Кормушин 2008, с. 140—141)¹⁴, «заради моєї воїнській доблесті (*är ärdämim ücün*) [я повів] військо [і переміг] воїнів Бега Чора» (Кормушин 2008, с. 130—132). Володарі держав теж демонстрували свої перемоги іменами та/або титулами переможених суперників (Малов 1951, с. 19—43)¹⁵.

На наведених вище прикладах видно, що для демонстрації власних подвигів у меморіа-

льних написах степовики точно відтворювали кількість ворогів і точно ідентифікували їхні імена. Ще простіше свої тріумфи степовики демонстрували самими переможеними супротивниками, живими чи мертвими. Живих, які мали особливе значення для них, утримували у почесному полоні. Ця практика була точно засвідчена в половців, завдяки давньоруським літописам: там поіменно зазначено, хто з половецьких ватажків чи богатирів (*моужь* = *är*) забрав із собою до своїх кочовищ (*поиде ко-гождо во своа вежа*) якого з руських князів, полонених у знаменитому невдалому поході новгород-сіверського князя Ігоря Святославича¹⁶. Степовики тріумфально демонстрували й частини тіл загиблих ворогів, що також служило матеріальним свідченням перемог. Вперше цю традицію відзначив Геродот у скіфів¹⁷. Прямих свідчень цієї поширеної практики в половців немає, але руські літописи засвідчили її серед печенігів¹⁸. За ранніми османськими літописами така практика існувала ще наприкінці XIII ст.¹⁹, а в монголів вона зберігалася й кількома століттями пізніше²⁰.

Захоплені в переможених персональні речі також виступали доказом доблесті, засвідчуючи, що в очах степовиків вони були матеріаль-

¹⁶ Ігоря Святославича захопив «муж» (*är*) Чилбук з племені Тарголових (*Тар-оглу), але передав Кончакові; Всеволода взяв до себе Роман Кзич (син Гзака/Кози Бурновича); Святослава Ольговича — Єлдечук з племені Бурчевичів/*Бурч-оглу; Володимира — Копті з племені Улашевичів (*Улаш-оглу) (Ипатьевская летопись 1908, стб. 644).

¹⁷ Крім згаданого вище звичаю прикрашати вуздечки скальпами ворогів, Геродот повідомляє про виготовлення прапорів, сагайдаків та одягу зі шкіри ворогів та бенкетних чаш — з черепів (Геродот 1993, книга IV, с. 194—195). Через нерозуміння Геродотом мови скіфів нам невідомі усі мотиви цієї практики, яка, зважаючи на пізніші аналогії, мала на меті набування переможцем сили переможеного (Скрынникова 1997, с. 168—170). Але можна довіряти його візуальним спостереженням про те, що скіфи хизувалися своїми трофеями і ранжували їх значущість для себе: кількість скальпів на упряжі коня свідчила про доблесть воїна, а от черепи залишалися лише від найбільших ворогів та родичів, причому скіфи спеціально підкреслювали свою гордість за перемогу над ними коштовним оздобленням черепів.

¹⁸ Печенізький ватажок Куря зробив чашу з черепа вбитого ним київського князя Святослава (Ипатьевская летопись 1908, стб. 62).

¹⁹ Див. анекдот про паланкін, зшитий за наказом сельджуцького султана Алаеддіна Кейкубада III (1287—1304) зі шкіри статевих органів вбитих монголів («татар»): Mevlânâ Mehmed Neşri 2008, s. 35.

²⁰ Про пас шкіри зі спини як доказ смерті ворога (див.: Монгольские источники... 1986, с. 50).

¹⁴ Переклад тут і далі О. Галенка, якщо не зазначено іншого перекладача.

¹⁵ Меморіальний напис на честь тюркського принца Кюль-Тегіна (близько 732 р.) називає імена вбитих супротивників: База Кагана (14—15 рядки Великого або Східного напису), кагана тюрешів (18—19 рядки Великого або Східного напису), Барс Бег (рядок 20 Великого або Східного напису), киргизський каган (рядок 36 Великого або Східного напису), Кушу Тутук (рядок 40 Великого або Східного напису) (Малов 1951, с. 19—43). Якщо ж напис в епітафіях повідомляв про кількість знищених або полонених супротивників, то їх називали почесним терміном *ер* «муж-воїн» (Кормушин 2008, с. 132—133; 307—309).

ними знаками переможених ²¹. Подібно також у випадку, коли доблесть засвідчувалася нагородою, то у пам'яті зберігалася і сама матеріальна відзнака, і ім'я особи, яка нагороджувала ²². Таким чином, усі докази перемог, матеріальні чи ідеальні, які степовики демонстрували за життя чи збирали для меморіалу покійного, вірячи, що вони супроводжуватимуть того на той світ, представляли переможених супротивників. Отже і кришталева брилка мусила представляти переможеного. Причому підкреслено почесне місце для розташування цього трофею вказувало на те, що переможений, якого представляв цей знак, і сама перемога цінувалися як найвище досягнення похованого. Тож залишається визначити, хто був той переможений.

Вітварний самоцвітний хрест не був річчю персонального вжитку. Напевно, він служив святинєю і символом, яку разом із знаменами військо несло у битву. Людиною, яка мала владу над церквою, і могла бути воєнним супротивником, міг виступати лише правитель християнської держави. Нарешті, цей правитель мусив зазнати поразки від половців.

Єдиною особою, яка відповідає цим дуже специфічним критеріям, є імператор Латинської імперії Болдуїн I — він програв битву при Адріанополі 13—14 квітня 1205 р., і був захоплений у полон. Його ув'язнив у столиці Тирново болгарський цар Калоян, який і запросив половців на допомогу його постійних союзників (Vásáry 2005, р. 47—49). Тому предводителю половців залишалися трофеї, з яких він міг вибрати символ перемоги. Коштовний самоцвітний хрест, до того ж рідкісна річ, точно представляв особу імператора та візуально асоціювався з хрестоносним військом. Розміщення його на вбранні коня унеможливлювало плутанину половця з хрестоносцем. Важко відмовитися від припущення, що для половців нищення хреста і використання його деталі символізувало й повне знищення супротивника у битві. Нарешті розміщення цього трофею на найпочеснішому місці пояснюється гордіс-

тю за перемогу над правителем Константинополя, що за степовою політичною традицією було рівнозначне завоюванню самої столиці імперії і, отже, найвищою перемогою. В той же час, якщо серцевина хреста представляла особу латинського імператора, це означає, що похований вважав себе його переможцем і, отже, саме він очолював половецьке військо у битві під Адріанополем, а не був якимось рядовим командиром чи воїном.

Нікіта Хоніат називає ім'я командувача половців («скіфів») у тій битві — Коджа (Κοτζῆς) (Vásáry 2005, р. 50, базується на: Choniates, 1975, р. 616). Не можна покладатися на точність передачі цього імені грецьким істориком, як і не можна впевнено вважати наведене слово іменем, а не прізвиськом чи титулом, адже степова антропонімія не розрізняла імена і титули, називаючи обидва одним словом (*ad*). Саме слово «коджа», що реконструюється за словом Κοτζῆς з хроніки Нікіти Хоніата, означає «великий, старий, старший». Хоча інших прикладів цього імені серед половців не засвідчено, схоже, саме це слово в Іпатіївському літописі було перекладене як «великий». У порівняльному ступені воно могло бути вжито для характеристики статусу Юрія Кончаковича у половецькій конфедерації: «бѣ болиише всихъ Половецъ» (Ипатьевская летопись 1908, стб. 740). Кончак, батько Юрія Кончаковича називає іншого половецького вождя Боняка: «великий князь нашъ Бонякъ» (Ипатьевская летопись 1908, стб. 646). З цієї фрази можна зрозуміти, що і сам він називався «великим князем». Отже, виглядає, що слово «коджа» у половців належить до титулу, який у перекладі повністю збігався з руським титулом «великий князь». Власне, через такий збіг слід відкинути ймовірність помилки у титулуванні половецького ватажка давньоруським літописцем та переписувачами. У такому разі половецький титул мусив би звучати «Коджа Бер». Існування саме такого титулу добре засвідчене в антропонімії на території України принаймні у помонгольський час. Це ім'я носив один з татарських «царків» у битві на Синіх Водах 1362 р., а також епонім порту Кочибіїв на місці сучасної Одеси. Відомий козацький рід теж носив ім'я Кочубеїв. Таким чином, Коджа виглядає радше титулом, аніж іменем половецького вождя, який піддав розгрому хрестоносців під Адріанополем 1205 р., і не суперечить ідентифікації його як Юрія Кончаковича.

Таким чином, кришталева серцевина хреста подає приклад цілковитої зміни функціональ-

²¹ Одним з подвигів принца Кюль-Тегіна, згаданих у меморіальному написі на його честь, було захоплення і піднесення панциря китайського головнокомандувача тюркському каганові: «Він рукою схопив панцир провідника (головнокомандувача?) Онг-Тутука. Він оволодів панцирем. Він [його] підніс Каганові» (рядок 32 Великого або Східного напису) (Малов 1951, с. 31).

²² В епітафії на честь воєнначальника засвідчувалося: «Від Кертле-хана покладено на моє плече та пов'язано на поясі червоний штандарт (урунгу) та золотий колчан» (Кормушин 2008, с. 100—102).

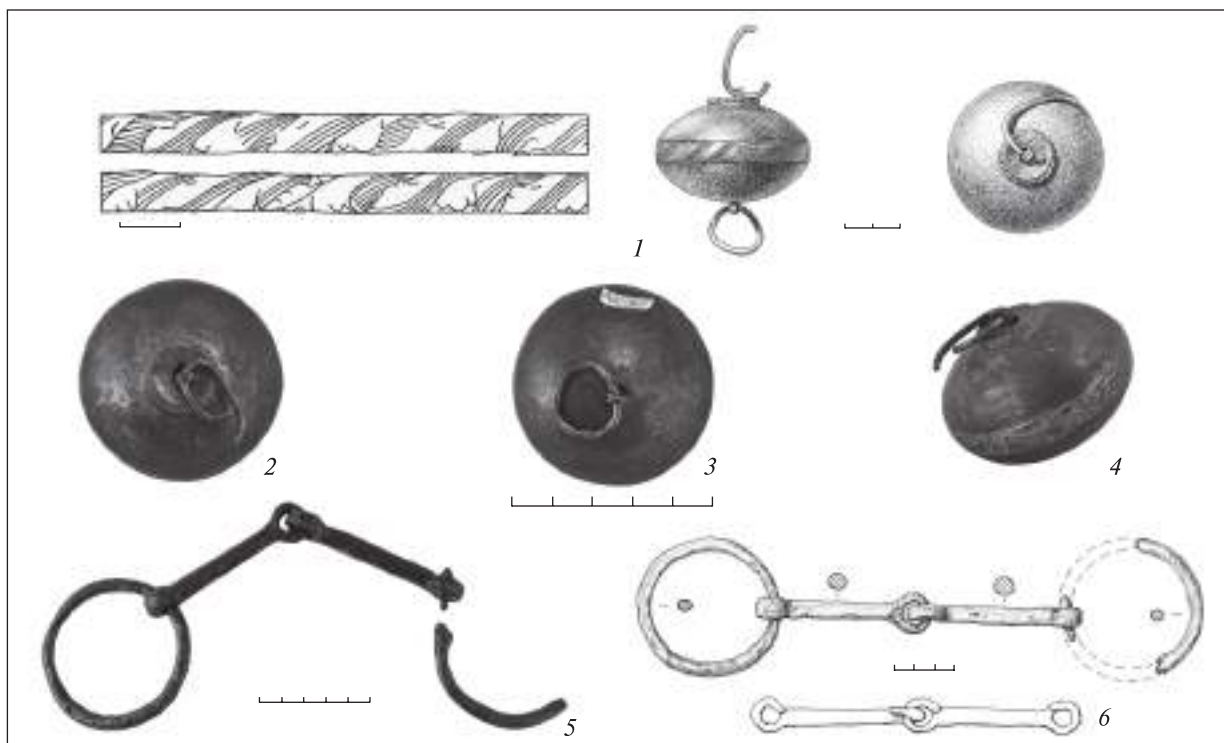

Рис. 5. Сплющено-сферичне «брязкальце» на лобній частині черепа коня № 2 (1—4) (рис. С. Волошина, фото Д.В. Клочка); вудила коня № 2 (5—6) (рис. В.Б. Панковського, фото Д.В. Клочка)

ного і символічного призначення речі у степовому суспільстві — християнський сакральний об'єкт було, по-перше, розібрано, і таким чином незворотно знищено його оригінальну функцію. Лише розподіл складових хреста між кількома особами вказує на визнання половцями магічних/амулетних властивостей оригінального хреста та самоцвітів, що його складали. По-друге, цю річ було перетворено на знак переможеного супротивника і символ особистої перемоги та воєнної доблесті степового власника. По-третє, привласнення центральної частини хреста підкреслювало найвищий владний статус похованого.

1.2. Сплющено-сферичне «брязкальце», судячи з його положення *in situ*, знаходилося на потиличній частині дуже погано збереженого черепа коня № 2 (рис. 1, 1). Воно кріпилося на двох частково збережених ремінцях, найімовірніше, до наузного ремня. Уточнити це питання важко, оскільки залишки наузного ремня збереглися тільки під трьома парами позолочених пластин з кільцями (рис. 3, 1). Саме тому неможливо сказати, чи кріпився цей ремінь до потиличного ремня, чи був самостійним.

«Брязкальце» було виготовлене з двох спаяних срібних напівсфер; на вершині однієї з них розміщувався низькоциліндричний виступ,

прикрашений позолоченим рельєфним орнаментом. В отвори на вершинах напівсфер було вставлено срібну дротину з петлями на кінцях, до яких кріпилися кільця зі срібного дроту. Одне з кілець розімкнене. По максимальному діаметру «брязкальце» було прикрашене позолоченою смугою з гравійованим орнаментом, яка прикривала місце з'єднання півкуль. Діаметр прикраси 5,5 см, висота 3,5 см, діаметр кілець 1,8 см (рис. 5).

Первинне призначення «брязкальця» вдалося визначити лише після публікації двох нових чаш, подібних до знайденої у чунгульському похованні (рис. 14). Кришки цих чаш вінчають сплющено-сферичні наверхші, аналогічні, а в другому випадку практично ідентичні чунгульському «брязкальцю». В обох випадках наверхші по шву спайки напівсфер були прикрашені, як і чунгульське, позолоченими орнаментальними (?) смугами (Мінжулін 2006, с. 39—40; 41; рис. 10; 12)²³. У другому ви-

²³ На жаль, інформація про походження чаш і місце їх перебування невідомі. Судячи з фотографії в іншій статті О. Мінжуліна, де зображена одна з опублікованих ним чаш, вони були у нього на реставрації, оскільки сам він був відомим реставратором археологічних знахідок (Мінжулін 2006, с. 61). Єдина інформація про них подана у підписах до фотографій, а саме — знайдено у Київській області, середина XIII ст., матеріал виготовлення та метричні дані. У

падку на внутрішній поверхні конічної ніжки був продряпаний напис, зроблений уставним та напівуставним шрифтом у різні часи. Але, оскільки автор публікації не був фахівцем у цій галузі, ця тема потребує фахового аналізу.

У цьому випадку важливо, що чунгульське навершя треба розглядати в контексті попереднього аналізу функції та символіки кришталевої частини самоцвітного хреста, що підкріплюється використанням їх в одному прижиттєвому та поховальному контексті. Тобто, як приклад зміни функціонального і символічного призначення речі у половецькому суспільстві. Власне чаші з кришками належали виключно вищій аристократії, і не поступалися значенням самоцвітним хрестам, маючи також західноєвропейське походження (район Рейну та Маасу) (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 31—32; Holod, Rassamakin 2013, р. 373—381). «Брязкальце» було, по-перше, частиною розібраної дорогоцінної чаші, а по-друге, перетворене на знак переможеного супротивника і символ особистої воєнної доблесті половецького воїна. Можливо лише, що сама чаша, на відміну від хреста, якраз могла бути річчю персонального вжитку її володаря.

2. Вишивка з Архангелом і ктитором

Оригінальне призначення фрагменту кафтану з архангелом та ктитором — частина церковної тканини, на кшалт пелени, покривала для тетраподу аналою чи завіси для вітваря. Вишивані священні персонажі на літургійних покривалах та церковному вбранні відомі у Візантії від XII ст. (Millet 1939—1947; Woodfin 2004, р. 295—296; Woodfin 2012; про золотну вишивку Київської Русі див.: Новицкая 1972, с. 42—50).

На жаль, на перших стадіях консервації, виконаних на початку 1980-х рр., шари цього згортку тканини, який розміщувався під озброєнням, зліва від похованого (Галенко та ін. 2016, с. 29), було відділено один від одного без прямого нагляду виконавця розкопок. Внаслідок цього, чимало свідчень про взаємозв'язок різних фрагментів цього виробу було втрачено²⁴.

На збереженому фрагменті згорнутого кафтану, який було покладено під зброєю, збереглися залишки золотної вишивки нижньої половини фігури Архангела з крилами, що

були розшиті перлами, а також фігуру ктитора (рис. 6) (Woodfin et al. 2010, р. 166—167, 172—173; Fig. 15; 22). Композиція такого зразка відома в іконографії: а саме фігура Христа або Богоматері із Архангелами по боках. Тут залишився тільки Архангел та малесенька постать ктитора, біля ніг якого він стоїть, і повернутого спиною до нього, але обличчям до головної, втраченої фігури. Ктитор з Архангелом були використані в оригіналі, виконані на одному шматку шовку основи. Супровідний напис кириличними літерами надто куций, щоб піддаватися повному дешифруванню²⁵.

Весь фрагмент з Архангелом та ктитором був з обох боків обшитий вузькими стрічками з нашитими на них напівсферичними бляшками з позолоченого срібла. Вишивку було обрізано по руках фігури ктитора та по одній з літер напису. Детальне обстеження фрагменту М.Г. Степан показало, що орнаментальну панель з рослинним візерунком під ступнею Архангела було виконано на більш легкій тканині ніж та, на якій було пришито вишиті фігури. Цю тканину було складено удвоє, щоб товщиною вона відповідала тканині, до якої було пришито гаптовану композицію²⁶. Дві шовкові тканини різної товщини були поєднані зі споду ретельним потаємним швом, що було виконано до вишивки візерунка. Обстеження вишивки показали, отже, що ці частини не були оригінальними частинами офіційного одягу, а скоріше пережитими фрагментами церковних вишиваних покривал²⁷.

Попри фрагментарність зображень, можливо зробити кілька спостережень про візуальну програму цілої композиції на спині кафтану. Фігури ктитора та Архангела були типовими для церковних покривал із зображеннями т. зв. деісусного чину (від гр. δέσις — молитва, супліка). У центрі сцени знаходилося зображення Спасителя або Божої Матері, а з боків розміщувалися зображення заступників, обернутих до середини. Однією з таких пар заступників часто були крилаті фігури святих Архангелів Михаїла та Гавриїла. Нерідко на цих

²⁵ В. Німчук розглядає напис як давньоруське словосполучення «она вопыи» (Німчук 1989, с. 280—84).

²⁶ Орнаментальний край був гаптований на оксамиті, тоді як Архангела і правдоподібно ктитора були вишиті на якомусь товстому шовковому полотні. Оскільки край тканини не зберігся, то впевнено визначити тканину важко (спостереження М.Г. Степан).

²⁷ На жаль, М.Г. Степан не надала ще детальний звіт про результати вивчення тканин під час реставрації, тому доводиться використовувати інформацію від неї, отриману та записану під час усного спілкування.

свій час, уточнити інформацію у телефонному спілкуванні одного з авторів цієї статті з автором публікації не вдалося, а зустріч так і не відбулася.

²⁴ Реконструкції, виконані російським експертом з давнього текстилю А.К. Йолкіною, мають недоліки у багатьох суттєвих моментах (Галенко та ін. 2016, с. 29).

композиціях містилося маленьке зображення ктитора(ів)²⁸. Виходячи з цього, для композиції на кафтані з Чунгульського кургану зі сцени деїсусу було вирізано окрему частину, і зшито в іншому аранжуванні. Переробки та їх новий зміст виглядають наступним чином:

1. Постаті фігур Архангела та ктитора зорієнтовано в одній площині, що вказує на врахування «дизайнером» фізичного змісту зображень. Він/вона визнавав/ла у них людину (ктитор) та крилату істоту.

2. Положення фігури ктитора заперечило символічний зміст оригінальної композиції. В оригінальній сцені фігура ктитора знаходилася на правій половині і була обернутий ліворуч — у бік центральної постаті. Остаточний оригінальний зміст цієї фігури було знищено тим, що її було позбавлено долонь у красномовному жесті супліки.

3. Для точного встановлення змісту зображення Архангела з ктитором бракує даних. Однак досить зауважити, що антропоморфні крилаті істоти були традиційно поширені у міфології степових народів. Серед них можна вказати на сфінксів відомих зі скіфських поховань у Пазирицьких курганах на Алтаї (Руденко 1952, с. 189—223). Одне з верховних божеств у тенгріанській релігії — богиня Умай — мала вигляд жінки-птаха (Скобелев 1990). Духи у вигляді птахів, наприклад Суйла та Карлик, були поширені в алтайській шаманістичній міфології. Очевидно, що використання крилатої істоти на цьому кафтані з Чунгульського кургану не могло представляти одне половецьке верховне божество, а означало якихось духів. Правдоподібно, що половці могли перейняти й образ Архангелів. Це могло відбутися під впливом як християнських сусідів на Русі, Балканах та Кавказі, так й ісламізованих тюрків-сельджуків з Анатолії, з якими половці мали торговельні і політичні стосунки. Так, з Анатолії XIII ст. походить кам'яний рельєф симетричної пари Ангелів, що прикрашав в'їзд у місто Ларенде²⁹.

²⁸ Про включення ктиторів у композиції зі святими див.: Ševčenko 1994, p. 257—285. Про тематику деїсусу див.: Cutler 1987, p. 145—154.

²⁹ Експонується у музеї кам'яної скульптури у колишньому медресе Індже Мінарелі, м. Конья (див.: Roux 1982, рис. 5—7). Крилаті постаті в ролі зображення перемоги також розміщені на зображенні зенгідського правителя Мосула атабега Бадреддіна Лу'лу' (1211—1259) на початкових сторінках (fronticieces) 19 томів *Kitab al-Aghani*, які були виготовлені/переписані близько 1218—1219 рр., можливо в Мосулі (http://www.warfare.altervista.org/Turk/Kitab_al-Aghani.htm).

Отже, оригінальний сюжет композиції — заступницька молитва Архангелів разом до Христа чи Богоматері за ктитора — був видалений через вирізання та перекомпонування. Тим не менше, чарівну силу образу крилатих Архангелів було збережено і переосмислено у новій сцені та естетичному оформленні золотих орнаментів та перлин. Розміщення на новому носії — на одязі, а не на церковних покривалах — також змінювало адресата чародійних властивостей колишніх церковних образів.

Протилежний підхід до переужитку іншої церковної завіси, знов-таки, можливо, пелени чи віттарної завіси із зображенням Христового Вознесіння, подають штани, знайдені у похованні помонгольського часу на Північному Кавказі (Доде 2014; Петров 2014). У цьому випадку фігури оригінальної сцени перерізані відповідно до покрою штанів і повернуто догори ногами та набік, без урахування змісту зображення. Тому видається, що єдина причина використання оригінального виробу полягала у багатій вишивці без жодного стосунку до її візуального змісту. У той час, як З. Доде припускає у цьому випадку свідоме позбавлення зображення його чарівної сили (Доде 2014, с. 60—65), ми вбачаємо тут відвертий утилітарний підхід до переужитку, що демонструє брак інтересу монголів до християнських зображень у порівнянні з визнанням принаймні їх візуального змісту, яку продемонстрували половці своїм «латаням» панно на кафтані з Чунгульського кургану.

3. Пояси

При похованому у Чунгульському кургані лежало п'ять поясів, від яких досить повно збереглися металеві частини та значна кількість фрагментів тканин. Виявлення їх в одному поховальному комплексі відкриває унікальну можливість для визначення їхніх функцій у порівнянні один з одним.

У похованні були знайдені:

1. Круглий плетений ланцюговий пояс з електруму, повішений на шию похованого (рис. 7).

2. Золототканий пояс зі срібними позолоченими деталями (профільована пряжка з планкою, наконечник, окуття-стовпці), який підперізував верхній кафтан похованого, був перевернутий. Пояс протягнутий через пряжку і відкинутий у протилежний бік (рис. 8, 1—4; 12; див.: Галенко та ін. 2016, с. 39, рис. 20).

3. Золототканий пояс (не зберігся) зі срібними з позолотою деталями (емальована пряжка із рельєфним зображенням сирени, дві розет-

Рис. 6. Рентгенограма фрагмента фігури Архангела та ктитора (1); фігура ктитора (2) (фото Ю.Я. Рассамкіна)

Рис. 9. Пояс під кафтаном, на стегнах похованого: 1 — пряжка з сиреною; 2 — одна з двох застібок пояса; 3 — наконечник з левом (фото Д.В. Ключка)

Рис. 12. Фото погруддя похованого з поясом з профільованою пряжкою на кафтані, поясом під чашею з кришкою та ланцюгом-поясом, навішеного на шию (фото В.І. Клочка)

Рис. 13. Фрагмент поховання з поясом під кафтаном; на правому стегні похованого видно пряжку із зображенням сирени (фото В.І. Клочка)

кові застібки, наконечник із зображенням лева, окуття-стовпці), лежав на стегнових кістках похованого, був перевернутий і розстігнутий (рис. 9; 13).

4. Золототканий пояс із шевроновим візерунком та срібними позолоченими деталями (пряжка з планкою з ажурним переплетеним візерунком, дві краплеподібні застібки з рельєфними фігурками, наконечник, окуття-стовпці) було покладено біля правого плеча похованого, під криною чашею (рис. 10; 12).

5. У ногах похованого лежав шовковий пояс з нашитими срібними платівками з однаковим карбованим завитком подібним до цифри 3 та інкрустований дрібними річковими перлинами. Пояс застігався на три срібні гудзики-бубонці (рис. 11) (Галенко та ін. 2016, рис. 22, 1).

Перший, плетений ланцюговий пояс з електруму є рідкісною знахідкою (рис. 7). Його аналогія відома за рельєфним зображенням середини XIII ст. з Анатолії³⁰ — правдоподібно, що звідти або з Кавказу походив пояс з Чунгульського кургану. Неможливо, однак, визначити, яким шляхом ця річ могла потрапити до половців, оскільки міграції, торгівля та політичні стосунки з Анатолією через Чорне море та сухоходом із Кавказом відкривали для цього чимало можливостей. Але існує абсолютна аналогія чунгульській знахідці з половецького поховання в Угорщині, біля Тисафельдвар, яка доповнена лише дископодібною підвіскою в місці з'єднання кінців з циліндричними рурками, аналогічними чунгульській знахідці (Selmeczi 1982, 77—82, 61. kép; Zúduló sasok 1996, old. 91, Kat. № 2; Отрошенко, Рассмакін 1986, с. 31)³¹.

П'ятий пояс у ногах з нашитими електровими платівками можливо слід віднести до виробів майстрів зі степу чи прилеглих зон. Він використовувався для підперізування більш легкого ніж кафтани одягу, а грубі отвори на двох платівках були зроблені пізніше для підвішування якихось невеликих предметів.

Пояси, подібні трьом іншим, масово вироблялися у Північній Європі протягом доволі тривалого часу. Тому вони спонукали Ільзу Фінгерлін до систематизації за формою та декором пряжок, на яку часто посиляються для атрибуції виробника та датування (Fingerlin 1971). На

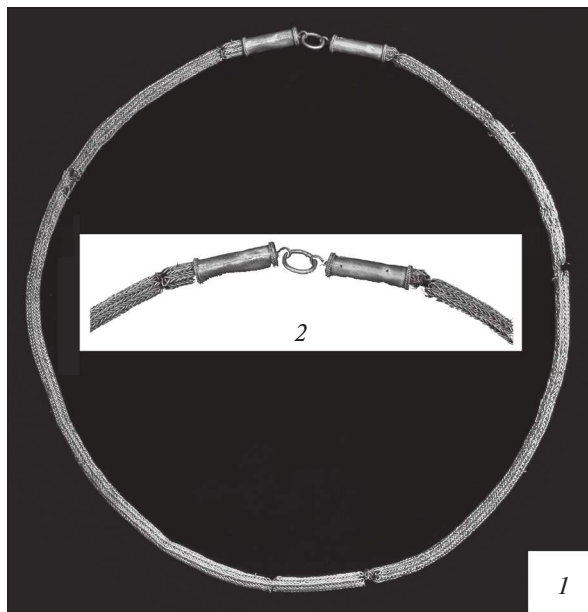

Рис. 7. Електровий ланцюг-пояс на погрудді похованого (1); фрагмент із «застібною» ланцюга-пояса (2) (фото Д.В. Клочка)

жаль, при детальному знайомстві з типологією дослідниці виявляється чимало методологічних помилок, що робить її доволі дискусійною. Взагалі, проблематично у цьому випадку користуватися типологією форм для датування³². Хоча це звичайна практика в археології, особливо коли йдеться про хроно-типологію кераміки, для випадку поясних пряжок існують суттєві методологічні обмеження. Справа у тому, що лише одиниці з середньовічних пряжок походять з певно визначених культурних шарів, тоді як дуже багато взагалі не мають надійного датування. Тому типологія не може виступати достатнім критерієм для датувань. Критерії якості виробництва чи характеристики матеріалу залишаються неврахованими.

Пастки від такого підходу особливо наочно проявляються тоді, коли І. Фінгерлін має справу з унікальними речами. У музеї Куртіуса (Musée Curtius) в Льєжі (Liège) зберігається бронзова позолочена пряжка «профільованого» типу без археологічного контексту (Liège, Musée Curtius, Inv. No. J. B. 264, ex coll. J. Brassine: Fingerlin 1971, s. 70, Kat. №. 319). Як і на пряжці пояса на верхньому кафтані з Чунгульського кургану, в неї прилягаюча планка у вигляді видовженого вузького прямокутника. Попри схожі риси, які в інших випадках датуються третьою чвертю XIII ст., І. Фінгерлін відносить цю річ до почат-

³⁰ Рельєфне зображення сидячої фігури з ланцюговим поясом з музею медресе Індже-Мінарелі у м. Конья (Roux 1982, іл. 9).

³¹ Слід зазначити також абсолютну акуратність покладення ланцюжкового пояса (майже ідеальне коло) на погрудді поховання, яке частково було порушене під час обвалу перекриття (рис. 12).

³² Це питання вже порушив К. Ваховський (Wachowski 1994). Такі ж проблеми можна бачити в інших дослідженнях (Malinowska-Lazarczyk 1982; Heindel 1990).

ку XIV ст. на підставі лише «надзвичайної довжини планки». Однак, довгі планки, з якими вона її порівнює, відносяться до пояса з Відня середини XIV ст., на якому щільно розміщено 70 прикрас зі срібних позолочених та емальованих платівок, та з дивною пряжкою у вигляді напівдуги (Fingerlin 1971, s. 70, Kat. №. 547, 477—478). Отож, ця типологія безпорадна для атрибуції поясів з Чунгульського кургану.

Пряжка на другому поясі, що підперізував верхній кафтан, належить до т. зв. типу «профільованих поясних пряжок» («profilerte Gürtelschnallen») за типологією дослідниці (Fingerlin 1971, s. 58). Цю групу пряжок відзначає доволі приплюснута овальна форма, що нагадує пласку ліру. До неї приєднана прямокутна металева планка з отвором посередині для язичка. До планки ж кріпився і сам пояс з допомогою приклепаної знизу ще однієї металевої планки. Місце на пряжці, куди лягав язичок, часто прикрашали кульки, кнопки, завитки та інші рельєфні деталі, що відливалися разом із пряжкою. Ця декоративна обробка пряжок і є визначальною рисою цілого типу, а на підставі різновидів декору І. Фінгерлін виділила ще підтипи (Fingerlin 1971, s. 58—77). У свою чергу, ці групи використовуються для датування окремих речей (Fingerlin 1971, s. 77—78).

Пряжка з Чунгульського кургану потрапляє у підкатегорію, для якої характерні перлинки на ділянці, де лягає язичок. Цей тип поясних пряжок видається досить поширеним у XIII ст. Знахідки цього типу розкидано від Англії до місць перебування хрестоносців у Палестині (Cherry 1987, p. 367—368; Dean 1927, p. 38). Серед останніх — дуже схожі на пряжку з Чунгульського кургану. Хоча зразок з Палестини зроблено з бронзи і йому бракує нижньої планки, обидві пряжки мають подібний перлинний декор і підкреслені кути з ліроподібними дугами. Хрестоносна фортеця Монфор (Montfort) здалася мамлюцькому війську Бейбарса 1271 р., що задає *terminus ante quem* для цієї аналогії (Dean 1927, fig. 53, p. 37, object «I») ³³. Прикро, що ця знахідка не була прив'язана до певного хронологічного шару, тож цю дату не можна визначити точніше. Подібну бронзову пряжку було знайдено на поселенні біля фортеці Атліт, що перебувала під контролем хрестоносців у 1217—1291 рр. (Johns 1997, p. 147—149, pl. LX, fig. 1).

Попри існуючі паралелі для пояса з профільованою пряжкою з Чунгульського кур-

гану, лише декілька таких пряжок виготовлено з коштовних металів, хоча декілька є з посрібленої бронзи. Срібну пряжку з нижньою планкою знайдено у скарбниці церкви Сен-Фуа (St. Foy) у м. Конк (Conques) на півдні Франції. Між планками було знайдено залишки дев'яти тканих поясів, останній з яких датовано XIX ст. Хоча пряжку було датовано аж XV ст., І. Фінгерлін віднесла її до початку XIV ст. (Fingerlin 1971, s. 14, Kat. № 67; s. 338—340, Taf. 375, 377—378; Taralon 1965, cat. № 554, p. 312). Ще одна пряжка з позолоченого срібла, але без нижньої планки, походить з Амундського (Amund) скарбу з острова Готланд у Балтійському морі (Fingerlin 1971, Kat. № 466, s. 446—447, Abb. 519; Uggla 1936, Pl. 6, p. 32; Holmquist 1949, s. 385, fig. 565; Stockholm, Historiska Museum, Inv. №. 2485:32). Тут, як і у подібному Дюньському (Dune) скарбі, зібрані різномірні речі XII—XIV ст., а закладено було його правдоподібно у 1361 р. (Holmquist 1949, s. 321—322, fig. 565). В Амундській пряжці така ж загальна форма, як і в пряжці з Чунгульського кургану, з округлими пелюстковими кутами по дугах, хоча місцю під язичком надано форми завивання, а не вкрито зерню (Fingerlin 1971, s. 68—69, Kat. № 466, s. 446—447). І. Фінгерлін датує Амундську знахідку третьою чвертю XIII ст. на підставі її подібності до знахідок у Монфорі та у фортеці Вартенберг у Гессені, пограбованій 1265 р. (Fingerlin 1971, s. 18, 68—69, Kat. № 142, Abb. 69) ³⁴. Але ж і остання річ, що ще ближча по формі до Чунгульської пряжки, і знахідка з Монфору, що використовуються для датування цілої групи (Fingerlin 1971, s. 77) ³⁵, можуть служити лише в ролі *terminus ante quem*, а не *terminus a quo*. Навіть якщо нам треба припускати, що пряжки подібної форми походять з того самого часу, через дві—три речі неможливо без серйозної методологічної натяжки датувати цілу підгрупу періодом приблизно *termini ante quem*. Насправді, жодна пряжка у цій групі не походить з культурних шарів з певною стратиграфією і жодна не має зразків для порівняння, що походять з датованих поховань. Тому нав'язану дату третьої чверті XIII ст. слід сприймати із серйозними застереженнями ³⁶.

³⁴ Зауважимо, що дату в каталозі подано приблизно: «um 1265».

³⁵ Той факт, що п'ять пряжок з Вартенбергу (Kat. №. 140, 142—145) мають відмінний декор, здається, теж не насторожило авторку.

³⁶ Інші дослідники відмічали недостатність пряжок, датованих у контексті XI—XII ст. (Gabriel 1988, s. 225;

³³ Цю пряжку було знайдено під час дуже нетривалої експедиції у березні—квітні 1926 р.

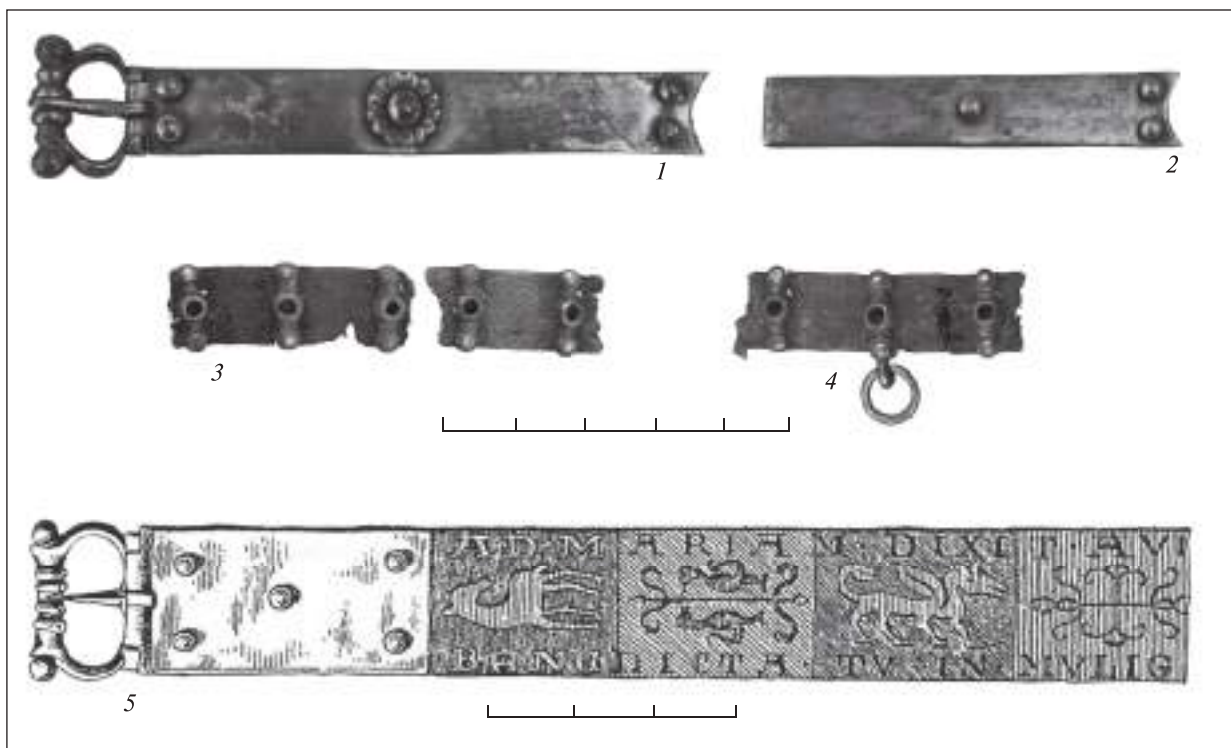

Рис. 8. Пояс із профільованою пряжкою на кафтані похованого: 1 — пряжка; 2 — наконечник; 3—4 — фрагменти ремня зі срібними окуттями (фото Д.В. Клочка); 5 — пояс Св. Єлизавети (Bock 1970, Taf. V, Fig. 3)

Ще більша розбіжність виникає у датуванні пояса з пряжкою та наконечником у формі трилисника, на якому носився т. зв. «імперський меч» (*Reichsschwert*) імператорів Священної Римської імперії (Schulze-Dörrlamm 1995, s. 30—34). Хоча І. Фінгерлін не заперечує датування пояса початком XIII ст., вона наполягає на тому, що саму пряжку слід віднести до групи подібних голандських зразків кінця XV ст. (Fingerlin 1971, s. 198, Kat. № 545, 475—476). Спеціальна студія щодо цього меча рішуче спростовує аргументи на користь пізнього датування пряжки, що за усіма ознаками походила з того самого часу, що й тканий пояс, приблизно 1200 р. (Schulze-Dörrlamm, 1995, s. 32—34). Помилка датування у два з половиною століття влучно ілюструє небезпеки чисто типологічного підходу І. Фінгерлін. У той час, як існуючі свідчення надійно обґрунтовують датування т. зв. «профільованої» пряжки з Чунгульського кургану XIII ст., наявних археологічних матеріалів, здається, недостатні для звуження хронологічного проміжку відповідно до типології І. Фінгерлін. Крім того, І. Фінгерлін відкидає автентичність пояса Святої Єлизавети Угорської з

пряжкою, яка дуже подібна, якщо не ідентична, до пряжки з Чунгульського кургану (рис. 8, 5), і датується часом її життя (померла 1231 р.) (Bock 1970, s. 55—56, Taf. V, Fig. 3; Koch 1981, s. 281—282). Вона обґрунтовує свою позицію досить несподіваним аргументом, мовляв, пряжка не могла з'явитися раніше найранішого зображення подібної речі у мистецтві, яким є скульптурна група дівчат з Магдебурзького собору (близько 1240 р.) (Fingerlin 1971, s. 65, 68)³⁷. Насправді ж логічніше припускати, що цей тип пряжок з'явився перед тим, як його повторили у скульптурі. Отже, цей пояс, найімовірніше, був зроблений до того, як його було поховано у Чунгульському кургані, себто у першій третині XIII ст.³⁸

Пряжка третього пояса, що знаходився під кафтаном, який на відміну від готичного пояса з профільованою пряжкою, належав до роман-

³⁷ Варто зауважити, що майже ідентичну пряжку зображено на поховальному портреті Жана д'Аллює (Jean d'Alluye), помер до липня 1248 р. у колекції Клойстерс (Cloisters) у Нью-Йорку (Barnet and Wu, p. 87, cat. no. 51).

³⁸ У першій публікації матеріалів Чунгульського кургану автори намагалися використати пояс з профільованою пряжкою як найпізнішого артефакту в похованні для датування комплексу з посиланнями на роботу І. Фінгерлін, і прийшли до компромісного рішення віднести поховання до другої третини XIII ст. (Отрошенко, Рассмакін 1986, с. 31).

Schulze-Dörrlamm 1995, s. 47). Тим не менше, цікаво, що І. Фінгерлін не наводить жодного прикладу пряжок, які б датувалися раніше першої чверті XIII ст.

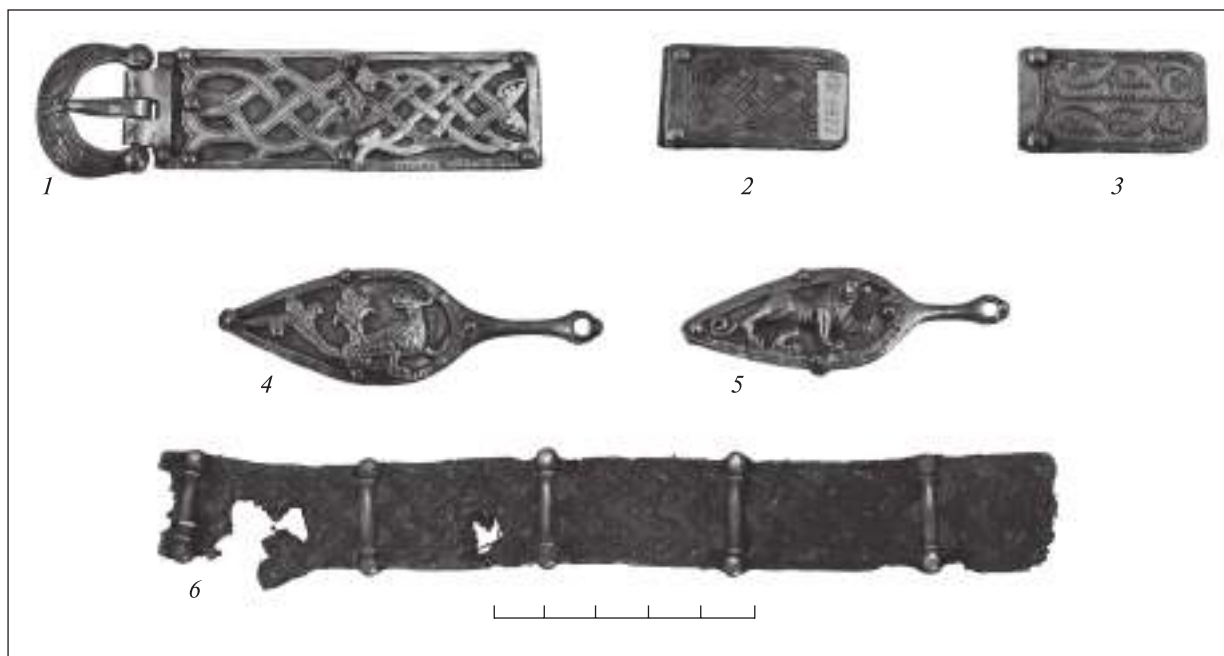

Рис. 10. Пояс біля правого плеча похованого, під чашею з кришкою: 1 — пряжка; 2—3 — наконечник; 4—5 — застібки; 6 — фрагмент золототканого ремня (фото Д.В. Клочка)

ського стилю, була відлита зі срібла і позолочена (рис. 9, 1) ³⁹. Її головною прикрасою була фігурка сирени на пряжковій планці. Хоча високоякісні фігурки зі срібла та бронзи були широко відомі по всій північній Європі у XII ст., починаючи від північної Франції до Вісли, долини нижнього Рейну та Маасу були найвідомішим центром їх виробництва (Lasko 1972, p. 218—222) ⁴⁰. Саме цей ареал був місцем, де розвинувся т. зв. перехідний стиль — «стиль 1200 року», з яким була пов'язана творчість Ніколя з Вердена — цей стиль позначали класичні фігури з винятково пластичним примхливим рослинним орнаментом (Lasko 1972, p. 266—268).

Лише одна срібна пряжка такої майстерності збереглася від цього періоду — це пряжка з Дюнського скарбу на о. Готланд. На ній зображено лицаря-вершника, який спішується з допомогою його дами та конюха (Fingerlin 1971, s. 45). Горельєфні голівки персонажів з дюнської пряжки дуже нагадують голову сирени на чунгульській. Власне, остання схожа своїм класичним профілем на жіночу голівку з дюнської

пряжки. Це не означає, що обидві походять з одного часу. Пряжка з Чунгульського кургану є чисто романською, тоді як дещо легша, відкрита композиція дюнського пояса несе на собі відбиток готичного стилю (Sauerländer 1971, p. 514). Тим не менше, їхня подібність змушує думати, що обидві належать тому самому локальному колу майстрів, правдоподібно Рейнсько-Мааського району, хоча Англію теж було запропоновано вважати місцем виробництва речей з готландського скарбу (Beaulieu 1968, № 399, pl. 118; Uggla 1936; 1937; Fingerlin 1971, Kat. № 467, s. 447—448, Abb. 520) ⁴¹.

Четвертий, теж романський пояс біля правого плеча похованого, не має аналогій по формі (рис. 10). Муаровий малюнок емалі на пряжці нагадує вироби з Ліможу, хоча в останніх поверхня звичайно ритована, а не заповнена вздовж борозенок емалевою масою (рис. 10, 1). Плетений візерунок на пряжковій планці та наконечнику важко порівняти з іншими металевими виробами Західної Європи XII і XIII ст. Знов-таки, вживання срібла та срібла з позолотою типове для північних майстерень Англії,

³⁹ Треба звернути увагу на розміщення розстігнутого пояса значно нижче тазових кісток — а саме на стегнових кістках похованого. На правому стегні, поряд з пряжкою, лежав наконечник пояса, а перша з двох застібок — на лівому стегні. Складається враження, що пояс був занадто малий для талії покійного.

⁴⁰ Звідси аббат Сугерій закликав фахівців з металообробки для монастиря Сен-Дені (Panofsky 1979, p. 58—59).

⁴¹ В. Саурлендер відкидає англійську атрибуцію у рецензії на виставку (Sauerländer 1971, p. 514). Подібна незгода висловлена з приводу бронзової золоченої брошки з колекції Клойстерс у Нью-Йорку, на якій зображено правителя на троні та його підданого (Barnet, Wu 2005, № 33, p. 65; Broderick 1977, p. 45—48; The Year 1200, Cat. №. 102, p. 95—96; Ayres 1974, p. 20—21, pl. X; Fingerlin 1971, s. 46—47, 230, n. 199, 200; Sauerländer 1971, p. 514).

Німеччини чи нижнього Рейну та Маасу. Так само литі горельєфи тварин на краплеподібних застібках вказують на північноєвропейські майстерні (рис. 10, 4, 5). Невідомо, чи наконечник пояса вироблено у тих самих майстернях, але застосування черні для декорування практично невідоме для майстерень з Ліможу, тоді як воно присутнє на англійських чи мозанських виробках (рис. 10, 2, 3). Срібні стовпці, що приклепані на поясній тасьмі через рівні проміжки, характерні для поясів XIII ст. (рис. 10, 6). Попередньо можна припустити для цієї пряжки німецьке виробництво пізнього XII чи раннього XIII ст.

Присутність в одному похованні п'яти поясів вказує на важливість цього аксесуара для степовиків. Сама кількість наводить на думку, що пояси мали виняткове ужиткове значення в одязі, адже у поховальному обряді, напевно, імітувалися повсякденні звичаї та ритуали світу живих. Справді, тут розпізнаються залишки декількох кафтанів та іншого одягу, що були або на похованому, або розміщувались поруч у труні. Три пояси були на похованому: два підперізували одяг, але верхній був протягнутий через пряжку, а нижній розстібнутий, а третій — на шії. Його кінці були наглухо з'єднані кільцем, скоріш за все, після більш пізньої переробки. Двоє інших були поряд — один з правого боку, біля плеча, а інший у ногах був, очевидно, згорнутий разом із якимось легким одягом (рис. 11).

Водночас, сліди різних маніпуляцій вказували на різноманітні ритуальні дії, що визначалися обрядом поховання, та закладений в них символічний зміст. Три положення поясів, що розміщувались на похованому, справді, відповідали трьом ритуалам степовиків, що були пояснені Жаном-Полем Ру в узагальнюючій праці про символічні речі тюрків та монголів (Roux 1982, про ритуали з використанням поясів та капелюхів див. с. 9—26). Однак, висновки Ж.-П. Ру не просто узгодити з комплексом поясів з Чунгульського кургану з двох причин. По-перше, вони ґрунтуються тільки на писемних та зображувальних джерелах, які через абстрактність та вибірковість менш повні ніж матеріальні пам'ятки, більше такі зокрема, як закритий комплекс чунгульського поховання. Наприклад, на початку X ст. Ібн Фадлан свідчив, що огузи ховали свого правителя підперезаного поясом з чашею в руці⁴². Ці ритуальні дії

Рис. 11. Пояс за ногами похованого (фото Ю.Я. Рассмакіна)

аналогічні тим, що спостерігаються у Чунгульському кургані, але як видно, поясів могло бути й більше, і вони розміщувались не лише на мерці, а й поряд з ним. По суті, пояси у похованні з Чунгульського кургану є унікальною комплексною пам'яткою, що дозволяє відкрити декілька ритуальних призначень та символічних змістів поясів у степовиків.

По-друге, за спостереженнями Ж.-П. Ру, пояси стосуються здебільшого ритуалів світу живих, які ризиковано ототожнювати з поховальними звичаями, навіть якщо вони схожі. Справді, якщо ритуали з поясами Чунгульського кургану ідентифікувати за пропозицією Ж.-П. Ру, то вони суперечитимуть один одному. Так, зняті чи розстібнуті пояси вказували б на «відступ ... людині чи сакральній істоті своїх прав, своєї влади, своєї сили та свободи», втрату суспільного положення та дієздатності (що мало підходить для поховання взагалі) (Roux 1982, р. 9—10). Пояс на шії був би виявом покори під час молитви богам, зустрічі з монархом чи присяги (Roux 1982, р. 12—14). Застібнутий (= одягнутий) пояс трактується як знак прийняття васальних зобов'язань та посідання визначеного долею (*destiné*), але останнє передбачало владу та права, включно з управлінням імперією (Roux 1982, р. 12—14). Отже, призначення поясів у ритуалах поховання у Чунгульському кургані потребує інших пояснень, і дані цієї археологічної пам'ятки здатні їх запропонувати.

Однак, виявлення у матеріальній пам'ятці якогось символічного змісту потребує залучен-

роют большую яму в виде дома, возьмут его, наденут на него его куртку, его пояс, его лук... и положат в его руку деревянный кубок с набизом (себто хмільним — прим. авторів), оставят перед ним деревянный сосуд с набизом, принесут все, что он имеет, и положат с ним в этом доме» (Книга Ахмеда Ибн Фадлана... 1956, с. 128; Roux 1982, р. 18).

⁴² «А если умрет человек из их [числа], то для него вы-

Рис. 14. Чаша з кришкою (фото Д.В. Клочка)

ня писемних свідчень, оскільки мова здатна безпосередньо висловлювати абстрактні ідеї, закладені у символах. Переужиток речей доводить, що одна й та сама річ може міняти символічний зміст у різних середовищах. Писемні свідчення про символіку поясів є, але ними ще не скористалися. Покладання ж на етнографічні дані, які відбивають практику останніх трьох століть, не достатні для пояснення давніх пам'яток (Roux 1963; Tryjarski 1991).

Таким чином, щоб встановити призначення поясів у половців за знахідками з поховального ритуалу в Чунгульському кургані потрібно спершу виявити ужиткові функції та символіку поясів.

Пояси у степовій моді. Авторитетно і деталізовано про повсякденне використання пояса в одязі тюрків повідомляє писемне джерело «Зібрання тюркських наріч» (*Дивану Лугат-ат-Турк*) Магмуда Кашгарського (1028/9 — 1101 або 1126)⁴³. Це опис тюркських мов арабською мовою, в якому для прикладу наведено кілька

тисяч слів теж у перекладі арабською мовою. Понад півсотні слів у цьому словнику стосуються одягу, аксесуарів та прикрас, які відбили звичайні предмети, їхні деталі, норми в одязі. Автор, який створив свою працю у Туркестані, часто посилався і на мову кипчаків (половців), які саме за його життя запанували у степах як Туркестану, так і України. Зрештою, стосунок цього джерела до ареалу Чунгульського кургану засвідчує також збереження деяких слів, наведених Магмудом Кашгарським, в українській мові.

Пояси називалися словом *кур* та спорідненим *курушаг*. Тоді обидва терміни означали ремінь, що застібався металевою пряжкою *току*. Це вже значно пізніше, правдоподібно після ісламізації на початку XIV ст., слово *курушаг*, що перетворилося на *кушак*, набуло значення тканого пояса-шарфа, тоді як для ремня з пряжкою було позичене перське слово *кемер*. Слово *кушак* у пізньому значенні пояса-шарфа збереглося і в українській мові. Пояси Магмуд Кашгарський відрізняв від поворозки з тканини *тізме* (українське «тасьма»), що протягувалася через одяг, наприклад штани, або через горловину мішка.

Металеві пряжки ремнів могли прикрашатися інкрустацією з золота та срібла, і цей декор мав спеціальну назву тюркською *устем* («декор на поверхні») або перською *сахт* («робота, декор»). Слово *туш* «противага», судячи з етимології, було родовим поняттям для поясного наконечника, але пояснення Магмуда Кашгарського, мовляв, він був золотий або срібний, свідчить, що така деталь прикрашала хіба що пояси заможних власників. Прикрашання пряжок та наконечників поясів з використанням дорогоцінних металів свідчить про схожість смаків у степовиків і європейських лицарів. Отже, європейські пояси були до вподоби степовикам, вони не потребували переробки і могли застосовуватись за прямим призначенням. Це надійно засвідчують два пояси, які підперізували одяг на похованому у Чунгульському кургані. Що загалом три з п'яти поясів усього комплексу були європейського виробництва, змушує думати, що вони були бажаним об'єктом володіння серед половців завдяки своєму оздобленню та монетарній вартості не менше, ніж супутнім символічним та ритуальним функціям.

Магмуд Кашгарський виділяє окремим поняттям словосполучення *іч кур* «внутрішній/нижній пояс», передаючи його словом по-арабськи *вашâğ* (перев'язь, жіночий пояс,

⁴³ Див. видання з перекладом англійською: Mahmūd al-Kāšgarī 1982, Part I. Переклад рос.: Махмуд ал-Кашгари 2005.

пояс для меча) (Wehr 1976, р. 1071) на відміну від *мінтака* «пояс» *кур* (Mahmūd al-Kāšgarī 1982, р. 259). Аналогічно розрізнялися поняття *таш тон* «верхній одяг» та *іч тон* «нижній одяг». Тому, безперечно, *іч кур* призначався для нижнього одягу, можливо, сорочки *кьонглек* чи туніки *бертю*. Отже, цей термін пояснює підперізування похованого двома поясами, причому — нижній пояс був одягнений на похованому під зовнішнім кафтаном.

Інша річ, що існування спеціального поняття «нижній пояс», здавалося б, мусило вказувати на якусь його відмінність від звичайного пояса. У даному випадку пояс на «нижньому одязі» похованого був цілком подібний до пояса, що оперізував верхній кафтан. Більше того, з усіх п'яти поясів він, може, найменше годився для носіння під сподом, бо горельєфна фігурка сирени на планці пряжки, без сумніву, чіплялася б за верхній одяг зсередини і незручно випирала його назовні. Цей пояс, безперечно, створювався для носіння на видноті, адже з застібками було видно й застебнуту пряжку з прикрасами. Отже, конструкція виробу, найімовірніше, не зумовлювала носіння пояса як нижнього. Замість нього легко міг опинитися й інший європейський пояс, що був покладений біля правого плеча похованого. Ось ця явна невідповідність конструкції та положенням способу використання натякала на те, що степовики дозволяли собі вільно добирати пояси до одягу. Словом поняття «нижній пояс» не обов'язково відсилає до спеціальної конструкції чи фасону, а лише вказує на обов'язковість підперізування одягу, хоч би й спіднього. Ця ж норма степової моди відбилася і у наявності в одязі степовиків такої деталі, як петельок для закріплення пояса, відомих під спеціальною назвою *джиргуй*. Похований у Чунгульському кургані, очевидно, при житті мав достаток, щоб міняти і одяг, і пояси, тож його й поховали разом із запасом одного й другого.

Утім, один із запасних поясів таки підходить на роль внутрішнього (*іч кур*). Він лежав у ногах похованого, можливо зі згорнутим, але не збереженим, іншим легким одягом, у чому простежується бажання підібрати комплект з одягу та пояса, байдуже зовнішнього чи спіднього. Але цей пояс відрізнявся делікатністю конструкції від усіх інших. Його основою був шовк, а не золототкана тасьма або шкіра. Таким чином, він краще надавався для підперізування легкого спіднього одягу, аніж грубішого верхнього. Також на ньому не було елементів декору, що могли б чіплятися за верхній одяг чи жужмити-

ся під ним. Він застібувався на три невеличких бубонці-гудзики, а не пряжкою (рис. 11) (Галенко та ін. 2016, рис. 21, 1). Нарешті, в нижньому поясі логічніше можна було б бачити менш почесний статус, ніж у поясі верхнього одягу. Ця логіка проявилася у тому, що саме пояс, який був найбільше схожий на нижній, також було покладено у підкреслено менш почесному місці — у ногах покійного.

Залишається тільки звернути увагу, що термін *іч кур* не лише зберігся в українській мові, трохи змінившись на *очкур* (подібно до сучасного турецького *ıçkur*), а й зберіг оригінальний семантичний зв'язок з терміном *іч тон* «внутрішній одяг», адже саме від останнього походить слово штани⁴⁴. Це значення «штани» даний термін вже засвідчив Магмуд Кашгарський у похідному дієслові *іштонланмак* «вдягнути штани», хоча для називання штанів ще побутували й спеціальні слова *ум* (*üt*) та *отран*.

Отже, підперізування похованого половця двома поясами та наявність трьох запасних поясів відповідало степовій моді на пояси, віддзеркаленій у «Зібранні тюркських наріч» на зламі XI—XII ст.

Втім, у зазначеному джерелі не згадано нічого схожого на плетений електричний пояс, одягнений на шию похованого. Правдоподібно, їх ще не існувало на ту пору, адже й у тогочасній «Кутадгу біліг» одного разу згадано срібний пояс *кюмюш кур*, але не золотий, причому контекст змушує трактувати цю річ як відзнаку вищого статусу⁴⁵. Та вже на початку XIII ст. в одній тільки «Таємній історії монголів» згадуються три золотих пояси, що наводить на думку про їхню появу на цей час та значимість. Хоча два з них не можна зарахувати до зроблених із суцільного золота, як на це натякає сам термін. Йдеться про пояси, які ще молодий Чингісхан із побратимом Чжамухуо здобули в двох переможених ватажків племені меркітів (§117), отож, здається, що оці пояси не були дивиною, як належало б надзвичайно коштовній речі. Тому визначення «золотого» припустимо трактувати не буквально, а як вказівку на золоті, електричні чи навіть золочені прикраси і деталі⁴⁶. У Чунгульському кургані такими були

⁴⁴ Пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для підтримання їх (див.: Словник... 1974, с. 834).

⁴⁵ *Kümüş qur bağuçı munu men teyü/ölüm tuttı erse üzüldü qurı* — Носій (буквально: пов'язувач) срібного пояса каже: «Он який я», а як схопила смерть, то й пояс розірвався», бейт 1477 (Hâcib 1947).

⁴⁶ Авторитетний знавець джерела Ігор де Рахевіліц вва-

чотири пояси, крім плетеного електрового. Аналогічно, золотими ж називалися й сагайдаки (*алтун кешиг*) у рунічних епітафіях, написаних тюркськими рунами у IX—X ст.⁴⁷ Словом речі із золотими деталями могли називатися як синекдоха або метафорично — оскільки золото виступало знаком гідності, суспільного статусу чи почесі (у випадку винагороди).

Проте детальніший опис одного золотого пояса дозволяє трактувати його також буквально. Йдеться про двовірш, вставлений у звернення правителя (*ідукун*) держави тюрків-уйгурів у Східному Туркестані Барчука Арта Тегіна до Чингісхана 1209 р.:

«Якщо з твоєї ласки, о Чингісе Каане, мені дістати бодай одне з кілець твого золотого пояса, бодай одну нитку з твого червоного вбрання, то став би я твоїм п'ятим сином і рабував би тобі»⁴⁸.

Ключовими для встановлення вигляду цього пояса є вказівка на матеріал (золото) і термін, що можна тлумачити як деталь — у цьому випадку кільце для підвішування зброї. Однак, електровий пояс з Чунгульського кургану спонукає до іншого тлумачення.

По-перше, цілий пояс повністю було зроблено з електруму, що є сплавом золота й срібла й інакше називається «білим золотом». Кількість срібла в електрумі не перевищує 40 % тобто цей пояс відповідав визначенню золотого, в сенсі зробленого з золота, а не такого, що лише мав золоті деталі. Різниця вартості поясів із золота й електруму справедливо відбивала співвідношення сил між правителями Монгольської імперії 1209 р. та конфедерації половців у Східній Європі. З іншого боку, суцільний електровий пояс вказував й на виняткове багатство й авторитет половця: вони були однакові з Чингісханом після курултаю 1207 р. Такий пояс мусив підносити статус похованого над племінними ватажками.

По-друге, електровий пояс був сплетений з тонкого дроту, і утворювався дротяними вічками, які можна визначати як кільця. Важливо зазначити також, що вічка подібні до нитки із

вбрання Чингісхана — про неї згадує наступний рядок двовірша — і тим самим нитка виступає об'єктом одного розміру з «кільцем» пояса. Суть зіставлення дротяного вічка і нитки у цитованому двовірші полягає у тому, що обоє нічого не варті самі по собі, тож ідукуту уйгурів не йшлося про матеріальну цінність одного чи другого. Кільце ж для підвішування зброї, особливо золоте, є деталлю, яка має свою вартість, як, наприклад, кільце на ланцюгу чи гудзик на одязі, з яким його й було б доречніше порівняти у вірші, а не з ниткою.

По-третє, подібно до унікального золотого пояса Чингісхана з тексту «Таємної історії Монголів», унікальним є електровий пояс у комплекті з п'яти поясів у Чунгульському кургані. Він, безперечно, є найкоштовнішою річчю у похованні, маючи вагу 272 г, тоді як розправлена золота «гривна», яку було вкладено у праву руку похованого, важила 182,2 г. Саме цей пояс, одягнений на шию, виконував у похованні чисто ритуальну роль, а не був елементом поховального вбрання, чи просто запасним аксесуаром. Таким чином, електровий пояс з Чунгульського кургану є матеріальним зразком золотого пояса, відомого за писемними свідченнями початку XIII ст., і належав до рідкісних степових регалій.

Символіка поясів у степовиків. Пояс є аксесуаром одягу, призначеним тримати одяг на тілі і, отже, виконувати дві первісні функції одягу — захищати тіло від зовнішнього середовища та від голизни. Другій функції належить фундаментальна регуляторна роль у людській цивілізації, що відповідає за недоторканість тіла від зазіхань інших людей, а з нею і за гендерний поділ суспільства. Наявність одягу стала найпершою і основною ознакою людської гідності. Понад те, у степовиків одяг та голизна ще довго залишалися важливими образами у публічному дискурсі⁴⁹. Оскільки пояс був першим з аксесуарів та застібок самого одягу, що тримали одяг на тілі (шпильки, фібули, гудзики, гачки, зав'язки), і головне, найміцніше за інші виконував цю функцію, то він і зробився головним гарантом тілесної гідності. Використання пояса для носіння і публічної демонстрації предметів, що також означали гідність

жає, що деталі з золота кріпилися на шкіряному реміні (The Secret History of the Mongols 2006, p. 847).

⁴⁷ «Від Кертле Хана «... я пов'язав на поясниці золотого сагайдака» (Кормушин 2008, с. 100—103). В іншій подібній епітафії теж вказано на підперізування золотим сагайдаком як відзнаку похованого: «На моїй поясниці я пов'язав золотого сагайдака» (Кормушин 2008, с. 92—94).

⁴⁸ Переклад та інтерпретація за: The Secret History of the Mongols 2006, p. 163, 847.

⁴⁹ Наприклад, напис на честь принца Кюль-Тегіна покликається на неодягнений (tonsiz, рядок 26 Східного або Великого напису) та голий (yalañ, рядки 28 і 29 Східного або Великого напису) тюркський народ (див.: Малов 1951, с. 28, 31). Про зображення голизни чи неодягненості в тюрко-перському візуальному світі першої третини XIII ст. див.: Holod 2012, p. 196, n. 16.

власника (зброя, символи влади, прикраси, побутові предмети), закріплювало це символічне значення пояса. Прикрашання самого пояса теж стало виступати символом гідності власника. Відповідно до ускладнення людських стосунків пояс став символом гідності в усіх її проявах, зумовлених культурою та часом — свободи, багатства, суспільного положення, воїнської доблесті, цнотливості, державної посади, родинного стану.

Символізм пояса не раз співпадав у різних цивілізаціях. Тому й ритуали з використанням пояса були подібними. Так, пояс фігурував у європейських ритуалах посвячення у лицарі, зокрема у центральному ритуалі цілої церемонії підперізування мечем⁵⁰, тоді як у степовиків відзнакою слугувало підперізування (буквально пов'язування на попереку) золотим сагайдаком⁵¹. Відбирання пояса в полонених та заарештованих військових досі і всюди символізує позбавлення їх і воїнського стану, і гідності⁵². Не лише у степовиків пояси були жаданим воєнним трофеєм, а отже символом воєнної перемоги, хоча не можна відкидати й той факт, що їхнє коштовне оздоблення робило їх привабливою здобиччю⁵³. Отже, виявлення ритуального значення поясів потребує з'ясувати, який же все-таки специфічний символічний зміст степовики надавали поясу.

У степовиків символічна вагомість пояса проступала рельєфніше, ніж в інших культурах. Це, напевно, зумовлювалося практичною потребою в поясі через підвищені навантажен-

ня на застібки одягу під час руху на конях. Тому вищеозначені первісні практичні функції та символіка пояса ясно проявилися уже в семантиці слів *кур* та *куршаг/кушак*, якими пояс називався у тюркських мовах за даними Магмуда Кашгарського. Обидва слова походили від дієслова *курмак*, що мало широке абстрактне значення «приводити у готовність» (Clauson 1972, р. 643). У тому ж «Зібранні тюркських наріч» наведено три різних приклади його вжитку: «зібрати (ар. *jama'a*) військо», «розпустити або розгорнути (ар. *halla, naşara*) шатро», «натягнути (ар. *wattara*) лука [тягивою]» (Mahmūd al-Kāşgarī 1982, р. 391)⁵⁴. Виведення назви пояса від цього дієслова свідчило, що саме за ним визнавалася роль засобу, що дозволяв одягу виконувати свої функції (покрову та охоронця гідності). Сам же одяг позначався родовими поняттями *кезгю/кедгю* «одяг», *тон* «покров, спорядження».

За схожим принципом утворено й назву шворки *енгек*, якою, подібно до паска, зав'язувалися жіночі покривала (*бурунджук*). Вона походила від дієслова *енгмек* «стидатися», тим самим відверто виражаючи її призначення — берегти носія від стиду, себто берегти його тілесну гідність. А от застібки, що відносилися до елементів вбрання, у своїх назвах передавали лише спосіб дії: слово *тюгме* «гудзик» походило від дієслова *тюгмек* «затягувати [взуол], прив'язувати», а вже згадувана *тізме* «поворозка» походила від дієслова *тізмек* — «нанизувати».

Таким чином, абстрактна семантика поняття пояса в тюркських мовах половецького часу насправді влучно відбивала і практичні функції, і символічну роль цього аксесуара як захисника тілесної гідності. Вона служить мовним і писемно засвідченим аргументом на підтвердження гіпотези Ж.-П. Ру про те, що пряжки поясів, які були популярні у степу від скіфської давнини і до ісламізації, були найбільш підходящим місцем для зображення сцен битв звірів, тому що ці сцени виступали алегоріями статевого акту, дихотомії всесвіту, союзу неба і землі (Roux 1963, р. 24). Справді, ці сцени асоціюються з голизою, яку пояси захищали разом з одягом або, за визначенням степовиків, дозволяли одягу захищати. Та незалежно від прийняття цього трактування, досить визнати, що сцени нападу хижаків на

⁵⁰ Докладно про символіку ритуалу посвячення у лицарі див.: Keen 1984, р. 64—82.

⁵¹ В одній з тюркських рунічних епітафій на камені прямо згадується про підперізування сагайдаком як відзнаку «Від Кертле Хана ... мене оперезано (*beldebadım*) оправленого золотого сагайдаком» (Кормушин 2008, с. 100—103). В іншій подібній епітафії теж вказано на підперізування золотим сагайдаком як відзнаку похованого: «Я оперезався (*belimte badım*) оправленим золотом сагайдаком» (Кормушин 2008, с. 92—94). Пропозиція Ж.-П. Ру вважати слово *keşig* «золотий сагайдак» не має підстав (Roux 1963, р. 12).

⁵² Наприклад, Чингісхан у сцені допиту свого брата Хасара в «Тасмній історії монголів» позав'язував рукава Хасарові, зняв його капелюха і пояс. Обурення матері Оелун означало, що вона сприйняла це поведіння як приниження гідності її іншого сина: втрутилася і розв'язала рукава Хасарового одягу, а також віддала йому пояс і капелюха (The Secret History of the Mongols... 2006, р. 168—169, §244).

⁵³ Див., наприклад, свідчення перської традиції з поеми «Шагنامه»: «Все лучшее он отобрал из венцов/Из перстней, оружия, щитов, поясов...» (Фирдоуси 1957, с. 271, рядки 8531—8532).

⁵⁴ Інтерпретація З.-А. Ауезової «собирать, устанавливать» є завузькою, адже не підходить для «натягування лука» (Махмуд ал-Кашгари 2005, с. 488).

беззахисні тіла жертв, і так наочно показували те, від чого пояси боронили своїх власників і на практиці, і як символ.

Степовики домислили символіку пояса, довівши її за логікою релігійної свідомості до абсолюту, коли визнали у ньому символ сакрального джерела людської гідності — харизми. Поняття харизми в степовиків надійно засвідчили вже їхні найраніші відомі писемні пам'ятки — давньо-тюркські рунічні написи VIII ст. Там воно позначалося словом *кут* і мало значення особливого сакрального дару — інакше благодаті, — що разом з волею верховного бога неба Тенгри визначав долю правителя держави — тюркського кагана⁵⁵. Згадки цього слова у пізніших пам'ятках свідчать, що харизма вважалася все-таки притаманною усім людям і мала дві характеристики. По-перше, вона була різною, визначаючи кожній людині міру її щастя/задоволення та відповідне місце у суспільстві — від володаря держави до раба. Тому Магмуд Кашгарський перекладає це слово арабською саме як щастя/доля (*даула*) та фортуна/удача/везіння (*джадд*)⁵⁶. По-друге, харизма була перемінливою і могла як збільшуватися, так і зменшуватися. Обидві характеристики повно відобразилися у тюркському двовірші, наведеному Магмудом Кашгарським для ілюстрації поняття *кут*:

Якщо Господь надасть перемінливу харизму
своєму рабу,
В того щоденно справа буде підноситись і він
підніметься угору.
Qut qıwıg bersä idim qulınqa
Kündä işi yüksäbän yuqar agar (Mahmūd al-Kāşgarī
1982, p. 257).

Ще одна особливість була притаманна лише харизмі володаря держави та, імовірно, іншого суспільного лідера (наприклад, племінного вождя, улусного ватажка) — це бути, наче Бог, джерелом харизми для послідовників та підданих. Це зумовлювалося очевидною роллю лідерів у визначенні суспільного положення і щастя/долі інших людей. Сучасник і співвітчизник Магмуда Кашгарського автор спеціа-

льного віршованого «Трактату про харизму», написаного тюркською мовою, Юсуф Баласагунський описує харизму володаря⁵⁷ подібно до щойно цитованого пасажу про божественну благодать:

Той князь є харизма, якщо людина буде близько
харизми,
Її бажання здійсняться, і її справа робитиметься.
Qut ol beg yaqın bolsa qutka kişi
Tilekin bulur barça ёtlür işi (бейт 606)⁵⁸.

У наведених рядках володаря не випадково й названо харизмою, що підтверджують і інші аналогічні місця твору:

Якщо хто хоче непримарну, справжню харизму,
подивися на його обличчя, у ньому [відбивається]
вся його вдача.
Cefasız vefalıǵ tilese qutun
Yüzi kör qılınçı vefa ol bütün (бейт 105).

Проте автор навіть у славословній риторичі розмежовує володаря і Бога, який, власне, є єдиним джерелом харизми. Тому часте звернення до правителя держави «володарським щастям» (*ilig qutı*)⁵⁹ вказує на те, що ця особа має щастя, відповідне до рангу володаря. Звернення до «канцлера» (*hacib*), створене за тією самою моделлю, формулюється як «канцлерове щастя» (*hacib qutı* — бейт 526).

Місія володаря полягає у наділенні харизмою усіх підданих (*bodun* «народ»), яким відводилася роль одержувача благодаті. Два двовірша містять порівняння щастя з ідилією миру між вовком та ягням, наочно ілюструють зв'язок між харизмами правителя держави і його підданих:

Поглянь, він (володар) пов'язав цілому світові
пояс щастя —
Зійшовшись разом, пішли вовк із ягням.
Ajunqa badı kör tükel qutqurı
Qozi birleqatlıpyorıdı böri (бейт 461).

⁵⁵ Найпоказовіші в цьому сенсі рядки 9 Південного або Малого напису та 29 Східного або Великого напису, що на меморіальній стелі Кюль-Тегіна, містять такі слова від імені Більге Кагана: «за наказом Тенгри, і за тим, що в мене є харизма, я став каганом», «за наказом Тенгри, позаяк в мене є щастя, позаяк в мене є доля... я зробив [тюркському народу] найсильнішу імперію (*иль*) і найсильніше каганство» (Малов 1951, с. 28, 31) (транслітерація).

⁵⁶ Mahmūd al-Kāşgarī 1982, p. 257: *dawla, jadd*.

⁵⁷ Юсуф Баласагунський рівнозначно вживає для володаря два терміни — бег та іліг/еліг. Перший, зазвичай, означав племінного ватажка, але міг стосуватися і правителя держави, аналогічно до слов'янського терміну «князь». Другий же означає «правителя іля/еля», і трактується передусім як правитель держави, виходячи з того, що іль/ель виступав у степовиків означенням надплемінної держави/імперії.

⁵⁸ Посилання на номер бейта наведені у тексті. Повний тюркський текст доступний у виданнях: Hâcib 1947; Hâcib. Kutadgu...: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-75546/yusuf-has-hacib---kutadgu-bilig.html>. Переклад О. Галенка.

⁵⁹ Численні випадки цього звернення див. також у бейтах 589, 637, 870, 907, 1070, 1350 1393, 1482, 1585, 1679.

Народ був ошасливлений, пішли геть його турботи,
Вовк із ягням зійшлися і ходили разом.
Qutuldı bodun kitti emgekleri
Qozi birle katlıp yordı böri (1040).

У цитованому бейті 461 віднаходимо поняття «пояса харизми/щастя» (*qut quri*), що вказує на осмислення степовиками пояса як символу харизми. Між іншим, ілюстрація призначення «пояса харизми» ідилією миру між вовком та ягням прямо протилежна сцені битви тварин, які у поясах степовиків символізували тілесну гідність. Це підкреслює зв'язок понять гідності та харизми, що властива поясу. «Трактат про харизму» є доречним для цього випадку джерелом, тому що автор цього твору спробував синтезувати степову політичну культуру з ісламською спеціально для правителя однієї з перших ісламських держав степовиків, умовно відомої як держава Караханідів. Поняття «пояс харизми» у сполученні з дієсловом «зав'язати» (*bamaq*) вживається тут ще кілька разів, наприклад:

Нехай тобі живеться із задоволенням —
ти ж підперезався поясом харизми:
Sewinçin tirilgil badıñ qut quri — бейт 553;
Твоя харизма оперезала тебе поясом:
qutuñ badi qur — бейт 580;
Нехай твої дні будуть добрими, і твоя харизма
пов'яже тобі пояс:
Künün edgü bolgay qutuñ bağa qur — бейт 1456;
Ти сьогодні на собі зав'язав пояс харизми:
Sen emdi özünke qutun qurbadıñ — бейт 1917
(Цит. за: Hâcib 1947).

Степове походження поняття «пояс харизми» підтверджується систематичним вживанням його у цьому тексті саме в тюркському формулюванні *кут кури*. Арабського відповідника цьому поняттю нема, і в кращому випадку лише турецьке слово для харизми *кут* підміняється арабським *даула* (тюркською вимовою *девлет*)⁶⁰.

Пояс мав ще два символічних значення, які були похідні від символіки харизми, а

саме символи суспільного статусу та служіння/зобов'язання.

1. Символ суспільного статусу та посадова відзнака. Позаяк щастя, дароване харизмою, вимірювалося суспільним статусом, то пояс став також символізувати і його. Це проявилось у тому, що поняття пояса набуло значення посади/титулу/рангу, причому не раз важко встановити точне значення слова *кур* «пояс» (Clauson p. 642). Відповідно, вислів «оперезати поясом» (*кур бамак* — дослівно: застібнути пояс) набув значення «призначити на посаду/службу». Ось промовистий приклад — рекомендація з добору слуг при палаці з «Кутадгу біліг»:

«Належить приставити його (слугу) до
маленького **рангу/пояса**
Бег тоді вибере, на що той годиться, і **прив'яже**
його туди.
Якщо слуга розумний і вихований, то згодиться
для усіх
Побажань [володаря], і швидко досягне свого
щастя/харизми».
Kiçig qur bu yerke tege törçise
Negüke yararın seçer beg basa
Tapuçı tetig erse kılkı bütün
Ötügke yarar bu kopar terk qutun (бейти 4044—4045,
виділення шрифтом — О.Г.).

Те саме джерело посилається на степові пояси чи ранги/посади князя⁶¹ й так званого *кьок-аюка* (старости?)⁶². Тому нема сумніву, що вислови з цитованої вище настанови з палацу походять саме зі степової, а не якоїсь іншої традиції.

Це символічне значення пояса міцно трималося у степовому середовищі, адже відобразилося у тюркській фразеології. Навіть досить пізно в османсько-турецькій мові XVII—XVIII ст. вислів «опоясати» (*kuşatmak*) означало «уповноважити, надати статус»⁶³.

⁶¹ *saña tegdi emdi beglik kurı* «зараз тобі дістався бейський пояс/ранг» — бейт 5139.

⁶² «*Kalı Kök Ayukluk tegir erse kör/özün ked küdezgü kutı badi kur*» — «Якщо ти досягнеш посади кьок-аюк, дивися, щоб ти добре пильнував його, бо його харизма пов'язала [тобі] пояс» — бейт 4142. Переклад терміну *кьок-аюк* див.: Clauson 1972, p. 709; «headman», отже «староста».

⁶³ Так, османський хроніст Наїма XVIII ст. вжив це турецьке слово, описуючи почесті, надані сілістрійським губернатором Сіявушем Пашою самозваному претенденту на молдавський престол, удаючи визнання його повноважень: «задня благої справи повівся чемно, одягнув його [у почесний халат] — опоясав (*kuşatıp*) [поясом] і [отак] почастував» (Târih-i Na'imâ 2007, s. 1494). Дієслово зворотного значення від тієї ж основи *kuşanmak* «опоясатися» вживалося у

2. *Символ служіння і зобов'язання.* Харизма, як усяка сакральна благодать, передбачала обов'язки по відношенню до благодійника — передусім Бога, а також правителя чи іншого суспільного лідера, який виступав у ролі джерела харизми. У «Трактаті про харизму» цей обов'язок висловлено цілком прозоро, наприклад:

Гідний той, хто тобі служить службу
Тому, хто **служить** гідному, **харизма відкриває свої ворота**.

Sezâ ol saña kim tapınsa tapuğ

Sezâka tapınsa açar kut kapuğ (бейт 945).

Відповідно, пояс, що навіть виступав посадовою відзнакою, теж увібрав символічне значення служіння та обов'язку його власника по відношенню до сакральних та земних покровителів. «Трактат про харизму» кілька разів вживає вислів «пов'язати пояс» саме у значенні стати на службу:

Цей Ай Толди сказав: **О щасливий князю!**

Служіння [тобі] зробило прийнятним саме слово **рабування**.

bu ay toldı aydı ay ilig qutı

tapuğ birle hoş boldı qulluq atı (бейт 589).

Тоді Огдюльмиш **зав'язав пояс** і,

Стоячи у [княжому] дворі, бездоганно **чинив службу**.

Qurın badı Ögdülmiş anda naru

Qıyksız tapuğ qıldı ilde turu (бейт 1605).

Ось, як **кріпко я зав'язав пояс для служби**.

Munu kur badım men tapuğqa qatığ (бейт 5899).

Логічним було набуття висловом «пов'язати пояс» значень зобов'язуватися і давати обітницю. Про це свідчать такі вислови:

Він **накріпко пов'язав пояс**, мовивши, «я зроблю цю справу».

İşin itge men tep qatığ kur badı (бейт 541).

Буває якщо хтось відкине багато чого і задовольниться малим,

Тоді цей чоловік **пов'яже пояс бути аскетом**.

Üküşüg kodup er azığ taplasa

Bu er ötrü zahid bolur qur basa (бейт 3442).

Аналогічне символічне значення набув також інший тюркський вираз схожого змісту *bel bağlamak* «підперезати(ся)» (буквально:

прямому значенні, але сама дія виражала прийняття честі, статусу, тому хроніст вважає значущим занотувати її, як свідчить такий пасаж: «[Іслам Герей III] підійшов, поцілував поділ [султанового халату] зодягся, й вручили йому оправного меча. Підперезавшись (*kuşanıp*), хан поцілував землю і вийшов геть» (Târih-i Na'îmâ 2007, s. 1007).

зав'язати поперек). Його зафіксували давньо-тюркські рунічні написи лише у прямому значенні (див. приклади у прим. 51). Однак пізніше він був засвідчений у переносному значенні «взяти зобов'язання, заповзятися»⁶⁴. Проте, символіка зобов'язання пояснює використання пояса у ритуалах молитви, аудієнції в правителя, присяги, які ісламські історики занотували в тюрків як дивину у той самий час VIII—IX ст., коли творилися й тюркські рунічні написи (Roux 1982, s. 12—13). Тому не становить сумніву, що це символічне значення пояса, як і метафоричний зміст вислову «підперезатися» були здавна притаманні культурі степовиків і існували в половців. Лише більша конкретність ідіоми *qurbamaq* «пов'язати пояс» у порівнянні з *bel bağlamak* «підперезати(ся)» та її вживання у «Трактаті про харизму» натякає, що тюрки стали вибагливіші до поясів на той час (XI ст.).

Поширення звичаю використовувати пояси в ролі символу зобов'язання засвідчене для степовиків початку XIII ст. в епізоді «Таємної історії монголів», що описує обряд укладання чи поновлення присяги на назване братерство (*анда*) між Чингісханом та Чжамухой задовго до заснування першим свого улуса. Обмін поясами між названими братами в світлі відкритого значення матеріально закріплював взаємні зобов'язання, проголошені названими братами словесною присягою.

У світлі встановленого значення символіки пояса конкретизується смисл звернення уйгурського ідукута до Чингісхана (Roux 1982, p. 25). Частка від пояса правителя надавала його харизму підлеглому і в такий спосіб, з одного боку, виступала благодаттю, забезпечуючи пожалуваному місце в суспільстві, а з іншого зобов'язувала його до служби та відданості. Але, оскільки прохання ідукута було зроблене на відстані і стосувалося безкінечно малої частинки пояса, що нічого не вартувала і, звісно, не завдавало поясу шкоди, то воно було рівнозначне прохання дотику до пояса, а отже й харизми Чингісхана. Саме обряд торкання пояса правителя має також іконографічні зразки з Анатолії XIII ст. (Roux 1982, p. 25).

Оскільки пояси служили посадовою відзнакою і символом служіння, то і сцена роз-

⁶⁴ Той же Наїма писав про обов'язки Богдана Хмельницького: «оперезався (*bel bağlayıp*) щирим бажанням догоджати державі та вірі», «я підперезуся (*bel bağlamışım*) поясом холопства падишахові Ісламу» (Târih-i Na'îmâ 2007, Cilt III, s. 1429, 1430).

дачі поясів правителем помонгольського Ірану (ільханом), зображена на мініатюрі до «Зібрання історій» Рашидаддіна, напевно зображала призначення на державні посади (мініатюра: Нагородження поясами від ільхана (Blair 1995, р. 92—94). Але, звісно, немає підстав припускати наявність подібної церемонії в половців, адже, здається, вона могла постати хіба що у державі, якої в половців не було.

Візуалізація символіки пояса в степовиків. Символічна значущість поясів спричинила дві риси в оздобленні поясів — орнітоморфні прикраси і використання коштовностей. Як для тілесної гідності степовики знайшли візуальний знак у вигляді зображень боротьби тварин, так і для харизми теж знайшлася візуальна репрезентація. Таким знаком харизми в них вважався птах. У монголів це був хижий птах, яструб або орел, і його зображення прикрашали монгольські пояси (Скрынникова 1997, с. 156).

У «Кутадгу біліг» один рядок засвідчив, що в тюрків харизму втілював білий сокіл:

Ім'я цієї чесноти (мудрості) подібне до **харизми** — **білого сокола**.

ürüng quş qutı teg bu erdem atı (бейт 3011) ⁶⁵.

У Чунгульському кургані є зображення сирени на «спідньому поясі» (*iç qur*) похованого. Це — трофейний європейський пояс, горельфне зображення на планці пряжки співпадало із запитом степовиків на орнітоморфне зображення харизми на поясі. Надання поясу символіки харизми пояснює бажання степовиків прикрашати їх, причому коштовними деталями. Якщо обрати якусь річ символом божої ласки, що проявлялася у життєвому успіху, то в кінцевому рахунку її неминуче буде представляти вартість цієї речі, адже життєвий успіх пов'язується з багатством.

Усі п'ять поясів з Чунгульського поховання цілком переконливо демонстрували високий статус та заможність похованого половця. Але безперечним репрезентантом харизми похованого є електровий пояс на шиї, адже він був найдорожчою річчю у похованні. І саме вона мусила бути частиною головного ритуалу поховання — проводів померлого у потойбічний світ. У протилежному випадку поставали абсолютно неприйнятні ризики — за дешевим поя-

сом боги чи духи або недооцінили б померлого, або ще гірше — запідозрили його у нещирості.

Пояси у поховальному ритуалі Чунгульського кургану

На прикладі комплексу поясів поховальний ритуал у Чунгульському кургані постає складною композицією явищ, у яких відбивалися ужиткове призначення та символічні змісти цього виду речей.

Ужиткове призначення поясів проглядає досить явно. Похований був підперезаний двома поясами відповідно до моди степовиків, що передбачала носіння поясів на верхньому і спідньому одязі. Запас, до якого слід віднести два додаткові пояси, покладені поряд з похованим, теж можна вважати за повний запасний комплект. До того ж витончена робота у поясі з електровими нашивками, що розміщувався біля ніг, видає в ньому внутрішній пояс, відповідно до його призначення, тоді як інший пояс європейського походження з великими металевими деталями слід вважати поясом для верхнього одягу. Виходить, чотири з п'яти поясів були двома комплектами поясів — один уживаний, а інший запасний. Словом, зазначений комплект поясів є унікальним матеріальним свідченням степової моди на пояси. Отже, значна кількість поясів не була надмірністю, в усякому разі для заможного ватажка.

У світлі канону степової моди на пояси присутність у похованні трьох поясів європейського походження засвідчує передусім попит степовиків на софістиковані ремісничі вироби осілих спільнот. Іншими словами, вказані трофейні речі ілюструють не що інше, як економічну залежність степовиків від осілих сусідів, яка показує, що вимоги власного звичаю задовольнялися завдяки отриманню здобичі. Останнім аргументом на користь цього трактування запозичених речей служить і той факт, що саме два європейські пояси тут виконували основні утилітарні функції — застібання одягу та (враховуючи наявність кілець для підвішування предметів) носіння якихось речей на тілі — тим самим демонструючи перевагу їхніх споживацьких якостей. Словом, даний комплект поясів предметно засвідчує, що ремісничі вироби від осілих сусідів потрібні були степовикам для задоволення щоденних практичних потреб.

Зате не європейський пояс служив головним втіленням харизми похованого. Хоча кожний пояс з цього комплекту до певної міри виконував цю символічну функцію завдяки своїй

⁶⁵ Переклад терміну *ürüng quş* як білий лебідь (Древнетюркский словарь 1969, с. 627) помилковий, тому що тогочасний переклад Магмуда Кашгарського — саме «білий сокіл» (Махмуд ал-Кашгари 2005, с. 322; Mahmud al-Kasgarī 1982, р. 263).

високій вартості, проте найбільш коштовний пояс виступав її головним втіленням. Ним був електричний пояс орієнтовно анатолійського чи кавказького походження. Схоже, він виконував лише названу символічну функцію, адже його суцільна застібка з кілець, очевидно додатково зроблена, була незручна і він не мав підвісних кілець для інших речей.

Цей електричний пояс було надіто на шию похованого. Навіть без словесних пояснень, це — дуже виразний жест. Пояс не лише знімався з одягу, а й випускався з рук, одягався на схилену шию, що заважало навіть стежити очам за цим символом особистої гідності — все це були красномовні ознаки пропонування пояса і власне особи у розпорядження та на розсуд іншій особі чи сакральній істоті, за якою визнавалася вища влада і роль джерела харизми.

Цей жест засвідчили і пояснили писемні джерела. Саме він згадувався істориками в тюрків ще у домонгольську добу для таких випадків, як молитва, аудієнція в правителя, складання присяги правителю (Roux 1982, s. 12—13). Монгольська епічна історія «Таємна історія монголів» сповна розкрила символіку цього жесту: молодий Чингісхан молився з поясом на шії горі Бурхан-Халдун у скрутний момент життя, коли ворожі йому меркити схопили його дружину Бьорте і мало не зловили його самого. Текст передає подяку за спасіння і присягу за себе та нащадків бути вдячним і покірним. Таким чином, цей жест демонстрував повагу, покору, смиренність, прохання і сподівання милості, зобов'язання, вдячність священній силі — духу гори, а можливо й богу неба Тенгри. Історик Рашидадін (1247—1318) у своєму «Зібранні історій» (*Джаміату-т-теварих*) згадав про те, як Чингісхан молився з поясом на шії, прохаючи «господа» (очевидно, бога Тенгри) сил для воєн з хорезмшагом та китайським імператором династії Цзінь («Алтанханом») (Рашид-ад-Дин 1952, с. 189, 263).

Усі значення жесту Чингісхана цілком відповідають половецькому ватажку, похованому в Чунгульському кургані. Подібно золотому поясу Чингісхана, що втілював його харизму, харизму чунгульського половця втілював електричний пояс. На зразок звичаю у реальному світі, покладання пояса на шию похованого символізувало смиренність перед судом вищих, священних сил потойбічного світу, а в той же час сподівання на якусь милість з їхнього боку. Словом, половець був підготовлений до зустрічі з джерелом своєї харизми, від якого очікува-

лося визначення його подальшої долі у потойбічному світі. Отже, Чунгульський курган надає матеріальне свідчення звичаю, про який досі було відомо лише з писемних джерел.

Виявлення ієрархії поясів дозволяє усунути протиріччя між ритуальними призначеннями електричного пояса, одягненого на шию, що символізував покору власника пояса, що підперезував верхній кафтан, і з гордістю показував у застебнутому стані місце у соціальній ієрархії чи завзяття. Електричний пояс, виступаючи головним втіленням харизми похованого, набагато переважував вартістю і символічною значущістю решту поясів як символів харизми. Відповідно ієрархія мусила бути і між ритуалами із залученням цього та інших поясів. Тому символічно застебнутий пояс (він був продітий через пряжку, але не застебнутий і відкинута у протилежний бік) на верхньому кафтані, навіть якщо й був покликаний продемонструвати згадані прояви харизми, вони були другорядні у порівнянні з функцією пояса, який найповніше втілював харизму власника. Тому їх можна взагалі не брати до уваги, а визнати за цим поясом лише ужиткові функції, передусім функцію тримати одяг на тілі. До цього ж спонукають і вказані вище ознаки того, що організатори поховання слідували ужитковим властивостям предметів. Таким чином, пояс на верхньому кафтані виконував суто практичну функцію (якщо не рахувати символізму його вартості).

Нижній пояс на похованому має дві властивості, що вказують на його ритуальну роль. По-перше, горельєфне зображення сирени споріднене із орнітоморфними втіленнями харизми, характерними для мистецтва степовиків. По-друге, розстебнутий пояс теж мав символічне значення, причому пов'язане зі смертю. В одному з бейтів «Трактау про харизму» розірваний/розстебнутий пояс виступав символом припинення харизми і смерті: «як схопила смерть, то й пояс розірвався» (повну цитату див. у прим. 45). За цими двома ознаками можна досить впевнено стверджувати, що цей пояс насправді символізував харизму померлого, або, власне, її припинення чи знищення внаслідок смерті. В такому випадку знаходження цього символу на спідньому одязі виглядає доречнішим, оскільки він знаходився ближче до тіла померлого, яке було об'єктом харизми. І тому саме його було обрано для одягання мерця, а не пояс, що був покладений про запас у згорнутому одязі: хоч він і був зручніший для носіння під сподом, бо не мав гострих виступаючих частин, але європейський пояс

з птахоподібним образом харизми мав символічний зміст, потрібний для поховального ритуалу. Це символічне навантаження нижнього пояса додатково переконує у тому, що пояс на зовнішньому кафтані виконував лише утилітарну роль застібки, бо в цьому випадку вони (будучи приблизно однакової вартості) не суперечили один одному.

Окремо символом смерті у нижньому поясі було його перевернуте положення. Ця ритуальна дія не пов'язана спеціально із символікою пояса. Але уявлення про перевернутість потойбічного світу засвідчена у ритуалах та уявленнях тюрків, що, найімовірніше, пояснює і маніпуляцію зі спіднім поясом на мерці у Чунгульському кургані ⁶⁶.

Поясу європейського походження, що лежав складений разом з почепленим на ньому ножом біля правого плеча покійного, поки що важко знайти якесь символічне значення, крім як втілення харизми. Для цього є дві підстави. По-перше, він лежав поряд з іншою річчю європейського походження — великою винною чашею з кришкою (рис. 14), яка була заповнена бальзамічним трав'яним напоєм (Безусько та ін. 1989; Holod, Rassamakin 2013). Ці дві речі пасують одна одній своїм трофейним, поза сумнівом, походженням, а, отже, є наочними доказами воєнної перемоги — неодмінного атрибуту харизми. По-друге, винна чаша з кришкою є теж одним із символів харизми і однією з вищих владних регалій у степовиків. Детальний огляд цього питання заслуговує на спеціальні студії.

Висновок

Таким чином, вище були розглянуті деякі проблеми чунгульського комплексу, пов'язані

з питаннями переужитку, символіки та, певною мірою, хронології речей, які можна розглядати як військові трофеї. Не всі речі комплексу увійшли у це дослідження, зокрема, золотий ланцюжок з отворами на кінцях, яким були зв'язані стопи померлого (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 20, рис. 6, б), первинне значення якого досі залишається невизначеним. Деякі питання, зокрема, відносно посуду, поясів та одягу, та їхнього датування піднімалися авторами в інших дослідженнях (Woodfin et al. 2010; Holod, Rassamakin 2013). Звичайно, підняті в статті проблеми і їх вирішення мають дискусійний характер, але це є позитивний момент, притаманний для наукових досліджень. Дуже важливою проблемою залишається датування комплексу, яка була анонсована ще на початку першої частини роботи (Галенко та ін. 2016, с. 28). Важливу роль в її вирішенні відіграє визначення часу появи поясів готичного типу з профільованою пряжкою, аналогічних чунгульській, оскільки є підстави відносити його до більш раннього часу, ніж це впливає з досліджень І. Фінгерлін (див. вище). Цей пояс дійсно виглядає найбільш пізнім серед інших речей у похованні, безумовно, домонгольського часу. Але, в той же час, саме чунгульський комплекс виступає єдиним поки що надійним доказом, знайденим у закритому поховальному комплексі, для датування появи аналогічних поясів до 30-х рр. XIII ст. ⁶⁷. Власне, при попередній публікації знахідок з поховання таке датування не заперечувалось, але приймалося як найраніша, а не найпізніша дата комплексу в межах другої третини XIII ст. (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 31). Слід зазначити, що більшість речей, зокрема переужиткові тканини, використовувались досить тривалий час, але й датування значної частини з них сягає XII ст., зокрема, т. зв. поясної чаші та тканин (Галенко та ін. 2016, рис. 23; Woodfin 2016; Woodfin et al. 2010).

⁶⁶ У Триярського світ померлих є протилежним до земного, як відбиток дзеркала (Tryjarski 1991, s. 73). Про це також писав U. Harva, посилаючись на: Katanoff 1900, s. 108, Harva 1959, p. 242. «D'autres peuples altaïques nous fournissent des exemples montrant que l'on pense que dans l'autre monde tout est à l'inverse du nôtre». Roux відповів, що це фантазії, бо немає нічого, що б підтверджувало це припущення (Roux 1963, p. 114).

⁶⁷ Не треба плутати цей випадок зі скарбами монет чи інших предметів, які датуються найпізніше від усіх датованих.

- Безусько Л.Г., Отрощенко В.В., Арап Р.Я., Костильов О.В., Лінська А.П., Рассмакін Ю.Я. Палеоботанічний аналіз органічних залишків з курільниці Чингульського кургану // Український ботанічний журнал. — 1989. — 46. — № 1. — С. 30—32.
- Галенко О., Рассмакін Ю., Вудфін В., Голод Р. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка (частина I) // Археологія. — 2016. — № 3. — С. 28—48.
- Геродот. Історія в дев'яти книгах (переклад А.О. Білецького). — К., 1993.
- Горелик М.В. Половецкая знать на золотоордынской военной службе // Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. — Алматы, 2010. — С. 127—146.
- Грезы розового сада. Из средневековой крымскотатарской классической поэзии. — Симферополь, 1999.
- Доде З.В. Ткани с христианской символикой в костюме золотоордынской элиты // РА. — 2014. — № 1. — С. 54—66.
- Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
- Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — СПб, 1908. — Т. II.
- Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение, триумф, гибель // Степные империи древней Евразии: Исторические исследования. — СПб, 2005. — С. 7—180.
- Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1956.
- Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии: Грамматика. Текстология. — М., 2008.
- Кримський А. Література кримських татар // Студії з Криму. — I—IX. — К., 1930. — С. 165—191.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. — М.; Л., 1951.
- Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-Турк. — Алматы, 2005.
- Мінжулін О. Світський посуд Давньої Русі // Вісник ювеліра України. — 2006. — Вип. 6. — С. 35—43.
- Минжулин А. Основы экспертизы произведений из металла // Антиквар. — 2006. — № 1. — С. 60—63.
- Монгольские источники о Даян-хане. — М., 1986.
- Німчук В. Знахідка з Чингульської могили // Наука і культура. — 1989. — Вип. 23. — С. 280—84.
- Новицкая М.А. Золотная вышивка Киевской Руси // Byzantinoslavica. — 1972. — 33. — С. 42—50.
- Отрощенко В.В., Рассмакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану // Археологія. — 1986. — 53. — С. 14—36.
- Павлова В. Шейные гривны или пояса // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Мат-лы междунар. науч. конф. к 100-летию Г.Ф. Корзухиной. — СПб, 2010. — С. 245—248.
- Петров А.С. Ткань с шитым образом Вознесения из погребения кочевника в Калмыкии: проблемы атрибуции // РА. — 2014. — № 1. — С. 67—74.
- Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — 1974. — Вып. Е4-2.
- Пустовалов С.Ж. Половецкое святилище у села Выводово // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2012. — 10. — С. 85—94.
- Рабинович М.Г. Древнерусские знамена (X—XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 170—181.
- Рашид-ад-Дин. Сборник летописей (перевод с персидского О.И. Смирновой, под ред. А.А. Семенова). — М.; Л., 1952. — Т. 1. — Кн. 2.
- Руденко С.И. Горноалтайские находки и скифы. — М., 1952.
- Скобелев С.Г. Подвески с изображением древнетюркской богини Умай // СА. — 1990. — № 2. — С. 226—233.
- Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. — М., 1997.
- Словник української мови в 11 томах. — К., 1974. — Т. 5.
- Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. — СПб, 1905. — Том II.
- Фирдоуси. Шахнаме. — М, 1957. — Т. 1.
- Хаутала Р. Исторический контекст основания католической епархии Кумании 1227 г. // Золотоордынская цивилизация. — 2014. — № 7. — С. 111—139.
- Ayres L.M. A Medieval Miscellany: Romanesque and Early Gothic Metalwork. — Santa Barbara, 1974.
- Barnet P and Wu N. The Cloisters: Medieval Art and Architecture. — NY, 2005.
- Beaulieu M. L'Europe gothique: XIIe XIVe siècles, Musée du Louvre. Pavillion de Flore. — Paris, 1968.
- Blair S. A Compendium of Chronicles: Rashid al- Din's Illustrated History of the World. — Oxford, 1995.
- Bock Fr. Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters oder Entstehung und Entwicklung der kirchlichen Ornate und Paramente. Zweiter Band. Unveränderter Nachdruck der 1859—1871 bei Cohen & Sohn in Bonn erschienenen Ausgabe. — Graz, 1970.
- Broderick H. Solomon and Sheba Revisited // Gesta. — 1977. — Vol. 16. — № 1. — P. 45—48.

- Cherry J.F. Recent medieval finds from Lincoln: a Romanesque cast copper alloy buckle plate with figural scenes and a bronze buckle // *The Antiquaries Journal*. — 1987. — № 67. — P. 367—368.
- Choniates N. *Historia* (ed. J.-L. van Dieten). — Berlin/NY: Walter de Gruyter, 1975; English version from *O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates* (transl. H.J. Magoulias). — Detroit, 1984.
- Clauson G. *Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth Century Turkish*. — Oxford, 1972.
- Cutler A. Under the Sign of the Deesis: On the Question of Representativeness in Medieval Art and Literature // *Dumbarton Oaks Papers*. — 1987. — 41. — P. 145—154.
- Dean B. A Crusaders' Fortress in Palestine: A Report of the Explorations Made by the Museum in 1926 // *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*. — 1927. — Vol 22. — № 9. — Part 2. — P. 5—46.
- Dvoráková V., Kráus J., Stejskal K. *Středověká nástěnná malba na Slovensku*. — Praha; Bratislava, 1978.
- Fingerlin I. *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. — Munich; Berlin, 1971.
- Flury-Lemberg M. *Textil-Konservierung im Dienste der Forschung*. — Bern, 1988.
- Gabriel I. Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg // *Berichte Röm.-German. Kommission*. — 1988. — 69.
- Hahnloser H.R., Brugger-Koch S. *Corpus der Hartsteinschliffe des 12.—15. Jahrhunderts*. — Berlin, 1985.
- Harva U. Les représentations religieuses des peuples altaïques, coll. «L'espèce humaine». — Paris, 1959. — XV.
- Hâcib Yûsuf Hâs. *Kutadgu Biliğ I (Metin)* (haz. R. Rahmeti Arat). — Istanbul, 1947.
- Hâcib Yûsuf Hâs. *Kutadgu biliğ: Metin* (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-75546/yusuf-has-hacib-kutadgu-bilig.html>).
- Heindel I. *Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet*. — Berlin, 1990.
- Holmquist W. *Sveriges forntid och medeltid. Kulturhistorisk bildatlas på grundval av Statens historiska museums publikation «Tiotusen år i Sverige»*. — Malmö Ljustrycksanstalt, 1949.
- Holod R. Event and Memory: The Freer Gallery's Siege Scene Plate // *Ars Orientalis*. — 2012. — 42. — P. 194—219.
- Holod R., Rassamakin Yu. Imported and Native Remedies for a Wounded «Prince»: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century // *Medieval Encounters 18: Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000—1500*. — 2013. — 4—5. — P. 339—381.
- Johns C.N. Excavations at Pilgrims' Castle, 'Atlit (1932): The Ancient Tell and the Outer Defences of the Castle // *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 3 (1934). — Aldershot, 1997.
- Katanoff N.Th. *Über die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen Central- und Ostasiens*. — Keleti Szemle. — 1900. — I.
- Keen M. *Chivalry*. — New-Haven; London, 1984.
- Koch R. *Der Glasbecher der heiligen Elisabeth in Coburg* // *Sankt Elisabeth: Fürstin, Dienerin, Heilige*. — Sigmaringen, 1981. — S. 272—284.
- Lasko P. *Ars Sacra 800—1200*. — New Haven, 1995.
- Mahmūd al-Kāṣṣārī. *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*. — Part I. Duxbury. — Mass, 1982.
- Malinowska-Lazarczyk H. *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*. — Szczecin, 1982.
- Millet G. *Broderies religieuses de style byzantin*. — Paris, 1939—1947.
- Neşri Mevlânâ Mehmed. *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288—1485)]*. — Istanbul, 2008 (online версия: <http://www.theeuropeanlibrary.org/tel4/record/3000079077705>).
- Panofsky E. *Abbot Suger on the Abbey Church of St.-Denis and Its Art Treasures* (2nd ed.). — Princeton, 1979.
- Palocz-Horvath A. *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary*. — Budapest, 1989.
- Pritsak O. *Turkology and the comparative study of Altaic languages: the system of Old Turkic Runic script* // *Journal of Turkish Studies*. — 1980. — Vol. 4. — P. 83—100.
- Redhouse J.W. *A Turkish and English lexicon, shewing in English the significations of the Turkish terms*. — Konstantinople, 1890.
- Rhein und Maas: *Kunst und Kultur, 800—1400*. — Köln, 1973.
- Riesch H. *Mongolische Pfeilköcher des Mittelalters* // *Waffen- und Kostümkunde*. — 2010. — Band 52. — Heft 2. — S. 113—148.
- Roux J.-P. *La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux d'après les documents écrits*. — Paris, 1963.
- Roux J.-P. *Études d'iconographie islamique: Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols*. — Leuven, 1982.
- Sauerländer W. «The Year 1200», a Centennial Exhibition at the Metropolitan Museum of Art February 12 — May 10, 1970 // *The Art Bulletin*. — 1971. — Vol. 53. — № 4. — P. 506—516.
- Schulze-Dörrlamm M. *Das Reichsschwert: ein Herrschaftszeichen des Saliers Heinrich IV. und des Welfen Otto IV: mit dem Exkurs der Verschollene Gürtel Kaiser Ottos IV*. — Sigmaringen, 1995.

- Selmeczi L.* A jászok és kunok története // «Szolnok megye a népek országútján». Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. — Szolnok, 1982. — S. 77—82.
- Ševčenko N.P.* Close Encounters: Contact between Holy Figures and the Faithful as Represented in Byzantine Works of Art // *Byzance et les images* (ed. A. Guillou). — Paris: Musée du Louvre Editions, 1994. — P. 257—285.
- Simonenko A.* Eine sarmatische Bestattung von südlichen Bug // *Eurasia Antiqua*. — 1997. — № 3. — S. 389—407.
- Schmid A.A.* Le saint Crucifix de Belfaux. — Le saint Crucifix de Belfaux: son histoire: Les pèlerinages, les églises et les chapels de la paroisse (1920—1986). — Fribourg, 1986.
- Stark S.* Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien (Nomaden und Sesshafte, Band 6). — Wiesbaden, 2008.
- Taralon J.* Les trésors des églises de France. — Paris, 1965.
- Târih-i Na'imâ: Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsati ahhâri'l-hâfikayn* (Hazırlayan M. İpşirli). — Ankara, 2007.
- The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. — 2015 (<http://cedar.wvu.edu/cedarbooks/4/>).
- «The Year 1200». A Centennial Exhibition at The Metropolitan Museum of Art. — 1970.
- Tryjarski E.* Zwyczaj pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń. — Warszawa, 1991.
- Uggla af C.R.* Gotländska silverskatter fran Valdermarstågets tid. — Stockholm, 1936.
- Uggla af C.R.* Det stora bältespännat i Duneskatten jämte en omprövning av den gotländska Tingstäde-mästarens kronologi // *Fornvännen*. — 1937. — P. 257—274.
- Vásáry I.* Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1186—1365. — Cambridge, 2005.
- Wachowski K.* Profilierte Schnallen in Mitteleuropa // *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*. — 1994. — Jahrgang 22. — S. 181—186.
- Wehr H.* A Dictionary of Modern Written Arabic. — New York, 1976.
- Woodfin W.T.* Liturgical Textiles // *Byzantium: Faith and Power (1261—1557)*. — NY, 2004. — P. 294—299.
- Woodfin W.T.* The Embodied Icon: Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium. — Oxford, 2012.
- Woodfin W.T.* Within a Budding Grove: Dancers, Gardens, and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan // *The Art Bulletin*. — 2016. — Vol. 98, 2. — P. 151—180.
- Woodfin W.T., Rassamakin Yu., Holod R.* Foreign Vesture and Nomadic Identity on the Black Sea Littoral in the Early Thirteenth Century. Costume from the Chungul Kurgan // *Ars Orientalis*. — 2010. — Vol. 38. — P. 155—186.
- Zúduló sasok.* Új honfoglalók — besenyők, kunok, jászok — a középkori Alföldön és a Mezőföldön. — Gyula, 1996.

Надійшла 06.09.2016

А. Галенко, Ю. Рассамкин, В. Вудфин, Р. Голод

ТРОФЕИ ПОЛОВЕЦКОГО ВОЖДЯ ИЗ ЧУНГУЛЬСКОГО КУРГАНА: ПОВТОРНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ, РИТУАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ И СИМВОЛИКА

В погребении степного предводителя, вероятно, половецкого князя, в Чунгульском кургане значительную часть предметов можно относить к военным трофеям. Целью данной статьи является выяснение смысла использования для некоторых из них — двух украшений конской уздечки, фрагмент кафтана с изображениями Архангела и ктитора, а также пяти поясов. С этой целью, на основании сравнительного анализа, было установлено их происхождение. Привлекая письменные источники о культуре степной Евразии XI—XIII вв., сравнительные вещи в европейских коллекциях, а также данные раскопок о положении этих вещей по отношению к умершему и манипуляции с ними, дается оценка способа использования данных предметов в быту, а также их символическое значение в погребальном обряде.

Украшения узды коня оказались деталями сакральных христианских изделий. Обе вещи происходят с Северо-Западной Европы рубежа XII—XIII вв.

Текстильный фрагмент с золотой вышивкой сохранил линию обрезания, которая проходила по фигуре ктитора так, что его ладони были обрезаны. Фрагмент был частью церковного покрывала со сценой Деисуса. Приоритетной для половцев в сцене Деисуса была фигура крылатого Архангела.

Из пяти поясов, находившихся при умершем, три происходили из Северо-Западной Европы XII — начала XIII в. Согласно степной моде, пояса традиционно относились к самым важным символам достоинства и харизмы. Положение пояса из электрума на шее умершего символизировало смирение перед богами и духами потустороннего мира.

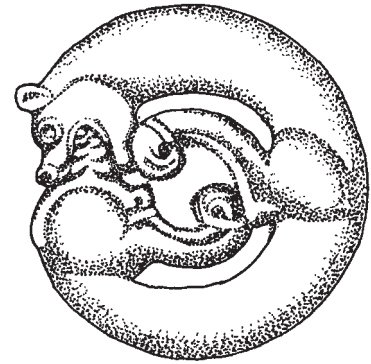
Эти, а также другие находки из погребения, дают возможность видеть в погребенном предводителе половцев, союзников болгарского царя Калояна, которые разгромили войска крестоносцев во главе с первым латинским императором Константинополя Болдуином I, бывшим графом фландрским, в битве при Адрианополе в 1205 г.

CUMAN CHIEF'S TROPHY FROM CHUNHUL BARROW: REUSE, RITUAL FUNCTIONS AND SYMBOLISM

This article interprets as trophies many of the grave goods excavated from the burial of a steppe leader — likely a Polovtsian 'prince' — within the Chungul Kurgan in southern Ukraine. The current study focuses on three kinds of objects: those embellishing horses, embroideries on vestments, and belts. Written sources about the culture of the Eurasian steppe of the 11th—13th centuries CE, comparative study of items in European collections, and the archaeological details of the exact manner of deposition have allowed reconstructions of the meanings of these finds in daily life. Moreover, it is now possible to propose their distinctive role in the burial ritual.

Two items found among the horse trappings can be shown to have originated as disassembled parts of objects made in northwest Europe for Christian ritual use. A similar re-purposing can be observed in the embroidery on one of the caftans. Originally embroidered as part of church furnishings, a fragmentary Deesis scene showing an archangel with a donor figure was attached to a caftan — cutting off the hands of the donor — and was rearranged into a new composition that presented the originally secondary winged figure as a victory or a Turkic divinity. Finally, three of the five belts found in the burial can be definitively attributed to northwestern European production. Their dispositions on and around the body allow them to be interpreted as symbols of Turkic charisma in their new location. The electrum belt around the neck, likely of Anatolian manufacture, marks the submission of the deceased before the divinities and spirits of the Turkic afterlife.

The grave goods discussed here, as well as the total burial inventory, allow us to propose a possible identity for the deceased. He could likely have been a Polovtsian leader allied to the Bulgarian tsar Kaloyan. The joined Polovtsian and Bulgarian forces defeated the Crusader army at Adrianople in 1205 and led Baldwin I of Flanders, first Emperor of Constantinople, into captivity.

О.Д. Могилов

СКІФСЬКІ «ЗАМОЧКОПОДІБНІ» ПІДВІСКИ

Статтю присвячено аналізу «замочкоподібних» привісок скіфського часу, їх класифікації та хронологічної атрибуції.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфський час, вузда, підвіски, поховання, спорядження коня.

Предмети вузди відомі як одні з найбільш характерних елементів скіфської культури. Степові номади використовували передовий для свого часу набір кінського спорядження, що масово запозичувався сусідами. Разом з іншими елементами матеріальної культури, насамперед озброєнням та виробами в звіриному стилі, що теж вживалися оточуючими племенами, це призвело до формування на широких просторах півдня Східної Європи скіфоїдної культури зі своїми локальними особливостями в Лісостепу, Степу, на Північному Кавказі. Разом зі скіфами проникали ці елементи й у Середню Європу, Закавказзя, Передню Азію.

Деталі спорядження коня скіфського часу вирізняються значною різноманітністю. Одними з багатьох таких предметів є «замочкоподібні» привіски. На сьогодні відомо 138 екз., вони вважаються досить характерними прикрасами та водночас конструктивними елементами вузди середньоскіфського часу.

Ці артефакти іноді сумарно називаються «замочками», хоча насправді мова може йти про декілька різновидів: 1 — вироби власне замочкоподібної форми у вигляді трапецієподібної колодочки з суцільною основою (рис. 1; 3; табл. 1, 1, 2); 2 — відерцеподібні підвіски з порожнім корпусом зрізаноконічної форми (рис. 4; табл. 1, 3); 3 — корзинкоподібні привіски з прямокутним, порожнім всередині корпусом (рис. 5; табл. 1, 4). При цьому, відерцеподібні та корзинкоподібні речі виготовлялись з бронзи, в той час як замочкоподібні — як з бронзи, так і заліза. Цікаво, що численніші бронзові вироби належать до середньоскіфського часу і є пізнішими за залізні вироби

келермеського періоду. Маємо рідкісний для скіфського періоду випадок, коли залізні вироби стають прототипами для бронзових речей, які їх зрештою міняють, а не зворотного процесу заміни бронзи залізом, що домінує у ранньому залізному віці.

Вказані привіски надійно пов'язуються з вуздою за матеріалами багатьох поховань. Не викликає сумніву їх використання у вуздечці як засобів кріплення при з'єднанні ремінів: на перехресті, чи при поєднанні з вудилами і псаліями. При цьому, привіски виступали і як прикраса. Про застосування при поєднанні ремінів, біля вудил і псаліїв свідчить, зокрема, частина залізного замочка, що прикипів до трьохпетельчастого псалія з кургану 6 біля Попівки (рис. 2). Так могли використовуватись речі й з вуздечного убору 1 із I Завадської Могили, одна з яких лежала під підборіддям; а також вироби з кінського поховання В-15 в Німфеї, знайдені обабіч рота коня. У перелічених випадках привіски могли застосовуватись як елемент приєднання нашічного реміня, чи повода до зовнішнього кільця вудил з псаліями.

Вірогідно, такі предмети могли застосовуватись і при поєднанні нашічного реміня з перпендикулярними до нього підборідним, нанісним та налобним. Про таку можливість говорить і сама парність згаданих виробів. Разом з цим, в окремих випадках в непорушених комплексах «замочки» одиничні. У такому випадку можна припускати їх застосування при кріпленні двох частин підборідного реміня, роз'єднання якого здійснювалось при зніманні вуздечки; або ж при приєднанні чумбурного реміня до наголовника.

У низці випадків привіски знайдено разом з вуздою в кінських похованнях: кургани 29 на Гаймановому полі, I Завадська та IV Іспа-

нова Могили, некрополь Німфея. Проте, точне їх місце при цьому фіксувалось рідко. В інших похованнях вони клались лише з вуздою. В складі вуздечних уборів ці привіски супроводжували чоловіків-воїнів. Тільки в кургані 1 групи Шевченко-2 «відерце» знайдено біля лівого стегна, імовірно, жінки. В цьому груповому похованні інших предметів вузди не виявлено. Втім, це поховання, де були й чоловіки, виявилось пограбоване, отже річ могла бути переміщеною, а інші предмети вузди — винесені грабіжниками. До того ж, під насипом у цьому комплексі була окрема кінська могила (Зарайская, Привалов 1992, с. 138).

Замочкоподібні підвіски є найчисленнішими. В ранньоскіфський час вони виготовлялись із заліза, тоді як в середньоскіфську добу — з бронзи.

Залізні замочкоподібні підвіски (рис. 1; табл. 1, 1). Віднесені до 2 підкласу, 2 відділу (Могилов 2008, с. 81). Враховано 18 предметів, з них 16 походять з кургану 406 біля Журівки в Тяс-

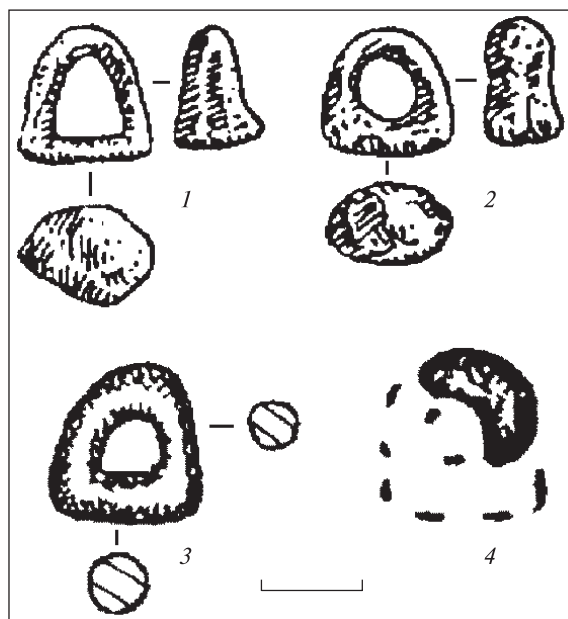

Рис. 1. Залізні замочкоподібні підвіски. 1, 2 — Журівка, курган 406; 3, 4 — Попівка, курган 6. 1, 2 — за В.А. Іллінською

Табл. 1. Розповсюдження підвісок за регіонами

Номер/тип	Східноподільська група	Київщина	Поросся	Тясмин	Києво-Черкаська група	Правобережний Лісостеп	Поворскля	Посулля	Посейм'я	Сіверськодонецька група	Лівобережний Лісостеп	Східноєвропейський Лісостеп	Степове Правобережжя	Степове Лівобережжя	Крим	Степова Скіфія	Греція	Всього
1.				16	16	16		2			2	18						18
2.	2	2	5	11	20	22	16	7	4	4	31	53	11	16	13	40	1	94
3.			17		17	17	6				6	23		1		1		24
4.			2		2	2						2						2
Всього	2	2	24	27	55	57	22	9	4	4	39	96	11	17	13	41	1	138

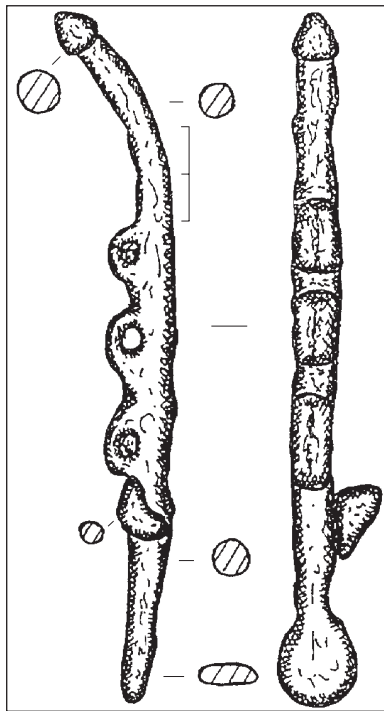

Рис. 2. Залізний псалій із прикипілим уламком привіски

минській підгрупі (Ильинская 1975, табл. VIII, 15, 16). Ще 2 речі з фондів НМІУ приписані до кургану 6 під Попівкою у Посуллі, хоча у публікації їх не згадано (Бобринской 1894, с. 169). Вказані комплекси датуються келермеським часом: середина VII — перша половина VI ст. до н. е. Журівський курган за висотою (8,0 м) входить до найвищих у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі ранньоскіфської доби. Ймовірно, в ньому поховано одного з вождів племен Потяминня.

Бронзові замочкоподібні підвіски (рис. 3; 4; табл. 1, 2), віднесені до 3 підкласу, 1, 2 відділів (Могилов 2008, с. 82). Враховано 94 екз. З них 31 — у Лівобережному Лісостепу. У Поворсклі — 16: кургани 15 (10 екз.) і 18 Перещепинського могильника (Мурзин и др. 1999, с. 20; 2000, рис. 34, 9), Поворскля (4 екз.) (Ролле, Махортих, Черненко 2006, рис. 1, 6, 7, 10, 11), Більське городище (Шрамко 1987, рис. 58, 12); у Посуллі — 7: кургани 2 (1897—1898 рр.) біля Вовківців (3 екз.) (ДП 1899, табл. XVI, 316), Т.В. Кибальчича поблизу Аксютинців (2 екз.), 2 в уроч. Стайкин Верх (2 екз.) (Ильинская 1968, табл. V, 22; XXVI, 2, 4); 4 — на Сіверськодонецчині: по 2 у курганах 3 коло Протопопівки і 5 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 7, 10; 2008, рис. 1, 11, 12); у Посейм'ї — 4: по 2 у курганах біля Загорівки (Каталог 1899, с. 154), 1 під Борзною (Ильин-

ская 1968, табл. XXXI, 6). З Правобережного Лісостепу походить 22 екз., з них 20 — у Києво-Черкаській групі. У Тясминській підгрупі — 11: Пастирське, Галушино (4 екз.) (ДП 1899, табл. XVIII, 318), кургани біля Омельника (2 екз.) (Бокий 1971, с. 155), 188 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. III, 12), 32 у Вільшанці (2 екз., розкопки Н.М. Бокий 1970 р.), у альбомі звіту 2 подібні підвіски поміщені серед матеріалів із Захарецької Могили (у тексті не згадуються) (Тереножкин, Мозолевский, Ильинская 1974, рис. 4); у Пороссі — 5: кургани 3 (4 екз.) і 4 поблизу Стеблева¹ (Скорый 1997, рис. 22, 2—5; 26, 3); на Київщині — 2: Букрин, Щучинка (фонди НМІУ, ще 2 екз. з НМІУ приписані до Київської губернії). Зі Східнопоміської групи відомі 2 екз.: курган 11 біля Умані (Покровська, Діденко 1970, с. 172).

У Степу виявлено 40 предметів: кургани 17 та 24 (2 екз.) (1876 р.), 1 (2 екз.), 6 (4 екз.) (1878 р.) (Силантьева 1959, рис. 40, 5; 37, 12; 47, 10; 49, 4), а також поховання В-15 некрополя Німфея (2 екз.) (Соколова, Павличенко, Каспаров 1999, рис. 8.5), 1 групи Підгородне Х (Ковалёва, Мухопад 1979, рис. 2, 10), I Завадська Могила (7 екз., зокрема у першому вздовжньому уборі — 4, у другому — 2, у третьому — 1), IV Іспанова Могила (Мозолевский 1980, рис. 36, 3, 4; 37, 5, 6; 38, 2), 3 в Підгородньому (Ковалева 2009, рис. 1, 3), 48 Акташського могильника (Бессонова, Скорый 1986, рис. 6, 2), 7, поховання 1, поблизу Нового Запоріжжя (3 екз.) (Плешивенко 1991, рис. 3, 7), 13 біля Великої Знам'янки (3 вироби) (Отрошенко, Рассамкин 1986, с. 285), 10, поховання 2, біля Астаніно (Яковенко, Черненко, Корпусова 1970, рис. 20, 4), захоронення V ст. до н. е. у Малій Цимбалці (4 екз.) (Алексеев 1995, рис. 2, 2), 29 групи Гайманової Могили (2 екз. у похованні коня) (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1977, рис. 43, 6, 7), 3 групи Шевченко 1 (5 екз.) (Зарайская, Привалов 1992, рис. 2, 38—41). Ще один предмет відомий з Олінфа в материковій Греції (Robinson 1941, pl. CLV, 2503).

Крім згаданих знахідок, ще 4 предмета наявні в колекції безпаспортних речей у фондах НМІУ (Могилов, Діденко 2005—2009, рис. 14, 1—4). Не можна виключати, що деякі з них походять з кургану 2 (1897—1898 рр.) біля Вовківців, чи, можливо, з-під насипу в Загорівці.

¹ Окрім цього, варто згадати парні п'ятикутні «шайби» з поховання 2 кургану 1 цього могильника, що за контурами теж нагадують «замочки» (Скорый 1997, рис. 7, 4, 5), однак не мають масивної основи, для повної тотожності з ними.

Рис. 3. Бронзові замочкоподібні підвіски. 1 — Перещепино, курган 18, поховання 1; 2 — Більське городище; 3—6 — Поворскля; 7—9 — Вовківці, курган 2 (1897—1898 рр.); 10, 11 — Аксютинці, кургани Т.В. Кибальчича; 12 — Борзна, курган 1; 13 — Стайкин Верх, курган 2; 14, 15 — Протопопівка, курган 3; 16, 17 — Пісочин, курган 5; 18—21 — Пастирське, Галушино; 22 — Тенетинка, курган 188; 23, 24 — Захарейкова Могила; 25—28 — Стеблів, курган 3; 29 — Стеблів, курган 4; 30 — Букрин; 31 — Щучинка; 32, 33 — Київська губернія; 34, 35 — Умань, курган 11; 36, 37 — Вільшанка, курган 32; 38, 39 — Омельник, курган 2; 40 — Підгородне, курган 3; 41 — Астаніно, курган 10; 42 — Гайманове Поле, курган 29; 43 — Мала Цимбалка; 44 — Акташський могильник, курган 48; 45 — Нове Запоріжжя, курган 7; 46 — Підгородне, курган 1; 47 — IV Іспанова Могила; 48—51 — Шевченко I, курган 3; 52—58 — I Завадська Могила; 59—69 — Німфей; 59, 60 — поховання В-15; 61 — курган 17; 62, 63 — курган 24; 64—67 — курган 6; 68, 69 — курган 1; 70 — Олінф; 71—74 — фонди НМІУ. 1 — за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, В. Херцем та ін.; 2 — за Б.А. Шрамком; 3—6 — за Р. Ролле, С.В. Махортих, Є.В. Черненком; 7—9, 18—21 — за «Древностями Придніпровья»; 10—13 — за В.А. Іллінською; 14, 15, 17 — за Л.І. Бабенком; 16 — за В.Г. Бородуліним; 23, 24 — за О.І. Тереножкіним, Б.М. Мозолецьким, В.А. Іллінською; 25—28 — за С.А. Скорим; 34, 35 — за Є.Ф. Покровською; 36—39 — за Н.М. Бокій; 40 — за І.Ф. Ковальновою, С.Є. Мухопадом; 41 — за Е.В. Яковенко, Є.В. Черненком, В.М. Корпусовою; 42 — за О.І. Тереножкіним, В.А. Іллінською, Б.М. Мозолецьким; 43 — за А.Ю. Алексеевим; 44 — за С.С. Бессоновою, С.А. Скорим; 45 — за А.Г. Плешивенко; 46 — за І.Ф. Ковальновою; 47, 52—58 — за Б.М. Мозолецьким; 48—51 — за Н.П. Зарайською, А.І. Приваловим; 59, 60 — за О.Ю. Соколовою, Н.А. Павличенко, О.К. Каспаровим; 61—69 — за Л.Ф. Силантьєвою; 70 — за Д. Робінсоном

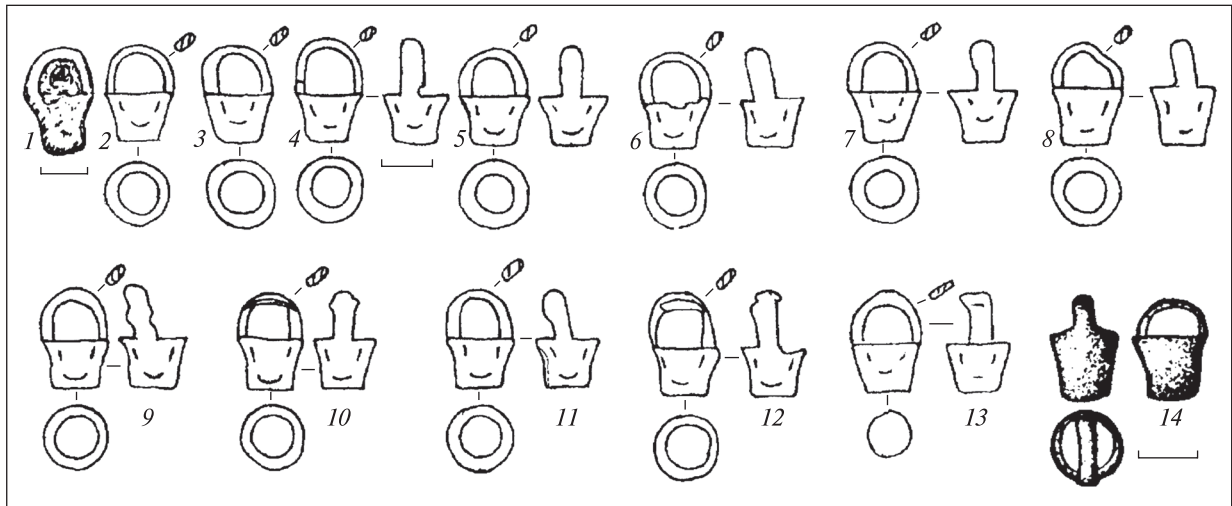

Рис. 4. Бронзові візерцеподібні підвіски: 1 — Більськ, Перещепино, курган 15; 2—13 — Берестяги, курган 5; 14 — Шевченко II, курган 1. 1 — за В.Ю. Музіним та іншими; 14 — за О.Я. Приваловою, А.І. Приваловим

Найбільшу кількість виробів виявлено у кургані 15 Перещепинського могильника (10 екз.), де було декілька вуздечних наборів, та у I Завадській Могилі (7 екз., розосереджених по трьох кінських похованнях). При цьому найбільша кількість в одному уборі (4 екз.) зафіксована у першого коня в I Завадській Могилі. Чотири предмети зараховуються до вузди 2 з кургану 3 біля Стеблева. Найчастіше ж в уборі використано по два вироби. Існують випадки, коли у не порушених похованнях було виявлено лише одну привіску: Акташський могильник, третя вуздечка з I Завадської Могили.

Дата речей припадає на середньоскіфську добу. Найранішим з усіх комплексів є курган біля Омельника з вістрями стріл базисних типів, що може вказувати на другу половину VI — першу чверть V ст. до н. е. У похованні біля Протопопівки та Крячківки базисні наконечники покладені із трьохлопатовими з виступаючою втулкою та трикутною голівкою, кінці лопатей якої можуть утворювати шипи, що можливе в першій половині V ст. до н. е. У більшості ж випадків привіски супроводжувалися трьохлопатовими вістрями з трикутною голівкою та виступаючою втулкою другої — четвертої чвертей V ст. до н. е., що у низці випадків підтверджено античною керамікою. Найпізнішим є курган 29 на Гаймановому полі², який свідчить, що «замочки» могли існувати і на початку IV ст. до н. е.

² Цей комплекс з похованням коня у вхідній ямі катакомби розглядався при аналізі скіфської вузди IV ст. до н. е. (Ильинская 1973, с. 53—55). Згодом він порівнювався з комплексами V ст. до н. е. (Соколова, Павличенко, Каспаров 1995, с. 338). Під час аналізу інвентарю з нього, варто зауважити, що вістря звідси типові для IV ст. до н. е., хоча відомі й в кінці V ст. до

Привіски супроводжували воїнів — вершників, що могли належати до заможного прошарку рядових общинників, або ж знаті. При цьому зі згаданого переліку виділяються поховання I Завадської Могили та в курганах 24, 1, 6 Німфеї й 13 біля Великої Знам'янки, що супроводжувались багатим інвентарем (включаючи золоті речі, античні імпорти) та покладанням коней. Кількість тварин в курганах — відповідно 5, 8, 1 та 6. Значні й розміри насипів. Висота Завадської Могили — 4,35 м, Великознам'янського поховання — 3,6 м, кургану 24 Німфейського некрополя — 2,5 м. Перший Німфейський курган хоч і містив тільки 1 коня, відрізнявся висотою в 6,0 м. У світлі того, що найбільші степові поховання кінця V ст. до н. е. до н. е. з Солохи (центральне поховання під насипом висотою 15 м) та Близнюк 2 (початкова його висота могла сягати 8,0 м) сьогодні пов'язуються зі скіфським царем та його сином (детальніше див. Ромашко, Скорый 2009, с. 100—122), згадані нами поховання в Орджонікідзе, Великій Знам'янці та Німфеї могли належати очільникам окремих регіонів Скіфії. А.Ю. Алексеев навіть припускав, що в I Завадській Могилі може бути похо-

н. е. Бляхи у вигляді стилізованої лапи хижаків родни котятих характерні для другої половини V—IV ст. до н. е. Серединою V—IV ст. до н. е. датуються нахрапники з головою хижого птаха. Зрізанокопичні ворворки широкі пропорції з'являються у середньоскіфську, а найбільше поширюються у пізньоскіфську добу. Круглі пряжки і кільця відомі протягом всього скіфського часу. Самі ж замочки, як показано, характерні саме для середньоскіфської доби (Могилов 2008, с. 53, 62—64, 76, 77, 89, 90). Отже, все свідчить, що це поховання слід відносити до пору-біжних комплексів кінця V — початку IV ст. до н. е.

ваний один із синів скіфського царя (Алексеев 1992, с. 125, 126).

Відерцеподібні підвіски (рис. 4; табл. 1, 3). Віднесені до 3 підкласу, 3 відділу (Могилов 2008, с. 82). З 24 екз., 17 походять з кургану 5 біля Берестняг у Поросі (Бобринской 1901, фиг. 51; Могилов, Диденко 2008, рис. 1, 10—21; одна підвіска з цього комплексу виявилася серед депаспортизованих знахідок: Могилов, Диденко, 2005—2007, рис. 14, 5), 6 — з поховання 1, кургану 15 Перещепинського могильника Більського городища в Поворсклі (Мурзин и др. 1999, рис. 17, 4). Ще один екз. знайдений в кургані 1 групи Шевченко 2 у Лівобережному Степу (Зарайская, Привалов 1992, с. 138). Схожий предмет відомий з Хотинського могильника в Середній Європі, втім він мав розширену та округлу нижню частину (Dusek 1966, Taf. 1, 8).

Лесбоська амфора з кургану в Берестнягах віднесена до другої половини V ст. до н. е. (Могилов, Диденко 2008, с. 87). Амфора з Перещепинського поховання може бути датована серединою (Монахов 1999, с. 62, табл. 37, 2), або 60—50 рр. V ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 108, табл. 32.1). У цьому похованні виявлені і трьохлопатеві наконечники з трикутною голівкою та виступаючою втулкою. Вістря таких типів, датовані, як говорилось вище, другою — четвертою чвертями V ст. до н. е., були і в Шевченківському похованні. Ніжки амфор звідси належать до продукції Хіоса 80-х рр. — другої чверті V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 87, 97, табл. 22, 2; 27, 5; 2003, с. 17—18, табл. 5, 1, 4) та посудині на складнопрофільованій ніжці, що знаходить аналогії в першій половині V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 77, табл. 16, 29; 2003, с. 40—42, табл. 24, 2, 3; 25, 8; 26, 3). Вони, таким чином, дещо давніші від наконечників стріл, проте використані в похованні не за прямим призначенням. Ніжки, відбиті від амфор, перевернули і застосували як ємності для фарби. Все ж, ці дві категорії мають час спільного існування у межах другої чверті ст. Утім, використання могили могло бути й довшим, адже тут поховано чотирьох небіжчиків, інвентар

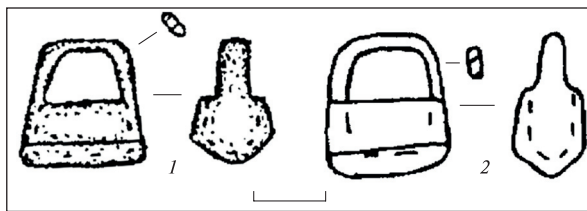

Рис. 5. Бронзові корзиноподібні підвіски: 1 — Канівський повіт; 2 — Київська губернія

яких змішано внаслідок пограбувань. Таким чином, відерцеподібні привіски можуть датуватись V ст. до н. е., а коли можлива більш точна атрибуція — другою—четвертою чвертями цього століття.

У всіх випадках знахідки супроводжували воїнів-вершників, представників знаті, однак, не найвищого прошарку. Їх знатність підтверджується похованнями коней, наявністю чаш із золотими обкладами, іншого чисельного інвентарю (спорядження коня, зброя, антична кераміка, казан тощо). Поблизу Шевченкового підвіска знайдена біля жінки. Втім, можливо, це наслідок змішування речей при пограбуванні. Вона могла бути покладена з одним із чоловіків з могили, якому належало окреме поховання коня.

Корзиноподібні підвіски порожні всередині (рис. 5; табл. 1, 4). Віднесені до 3 підкласу, 4 відділу (Могилов 2008, с. 82). Два екземпляри з НМІУ приписані до Канівського повіту Київської губернії. Згідно з даними О.О. Бобринської (Бобринской 1910, с. 80, рис. 45), 2 екз. (вірогідно ці) походять з Канівського повіту.

Залізні вироби, ймовірно, виконувались. Бронзові замочкоподібні підвіски відливались у двохстворчастій формі, без вставки в петлю. Цю технологію яскраво ілюструє предмет з Київської губернії (рис. 3, 33). Тут дві створки форми змістились, внаслідок чого утворився бракований виріб. Для більш складних «відерець» та «корзинок» з порожніми корпусами могли знадобитися вже додаткові вставки.

У IV ст. до н. е. замочкоподібні, відерцеподібні, корзиноподібні привіски виходять з ужитку.

Алексеев А.Ю. Скифская хроника. — СПб, 1992.

Алексеев А.Ю. Скифское погребение V в. до н. э. в кургане Малая Цимбалка (раскопки И.Е. Забелина в 1868 году) // АСГЭ. — 1995. — № 32. — С. 53—59.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Бабенко Л.И. Спорядження коня у населення Сіверськодонецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н. е.) // Проблеми археології Восточної Європи. — Харьков, 2008. — С. 28—38.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // СА. — 1986. — № 4. — С. 158—169.

- Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб, 1894. — Т. II.
- Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб, 1901. — Т. III.
- Бобринской А.А. Исследования в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1907 году // ИАК. — 1910. — № 35. — С. 48—60.
- Бокий Н.М. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году // АИУ 1968 г. — К., 1971. — Вып. 3. — С. 154—159.
- Древности Приднепровья. — К., 1899. — Вып. 2.
- Зарайская Н.П., Привалов А.И. Скифские памятники Шевченковского могильника // ДАС. — 1992. — Вып. 2. — С. 118—160.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.
- Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.
- Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
- Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. — К., 1899.
- Ковальова І.Ф. Комплекс кінського спорядження із кургану 3/208 біля м. Підгороднього // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — 2009. — Т. XV. — С. 67—69.
- Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — Вып. 3. — С. 111—123.
- Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Могилев А.Д., Диденко С.В. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций Национального музея истории Украины // Stratum plus. — 2005—2009. — № 3. — С. 195—216.
- Могилев А.Д., Диденко С.В. Курган 5 у с. Берестняги — памятник среднескифского времени в Поросье // РА. — 2008. — № 4. — С. 84—90.
- Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — К., 1973. — С. 187—234.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э. — Саратов, 1999.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — К., 1999.
- Отрощенко В.В., Рассасакин Ю.Я. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка // АО 1974 г. — М, 1986. — С. 285—286.
- Плешивенко А.Г. Исследование скифских курганов в Днепровском Надпорожье // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — С. 143—152.
- Покровська Є.Ф., Діденко О.П. Кургани скіфського часу біля Умані // Археологія. — 1970. — XXIII. — С. 65—79.
- Ролле Р., Махортых С.В., Черненко Є.В. Комплекс кінського спорядження середини I тис. до н. е. з басейну Ворскли // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). — К., 2006. — С. 101—104.
- Ромашко В.А., Скорый С.А. Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье. — Днепропетровск, 2009.
- Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — № 69. — С. 5—107.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.
- Соколова О.Ю., Павличенко Н.А., Каспаров А.К. Новые находки на территории Нимфейского некрополя // Нурербореус. — 1999. — Vol. 5. — С. 326—339.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н. Скифский могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.) // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 152—199.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н., Ильинская В.А. Отчет о работе Скифской среднеднепровской экспедиции 1974 г. // НА ІА НАНУ. — 1974/22.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Яковенко Э.В., Черненко Е.В., Корпусова В.Н. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма // Древности Восточного Крыма. — К., 1970. — С. 136—179.
- Dusek M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. — Bratislava, 1966.
- Robinson D.M. Excavations at Olynthus. Metal and minor miscellaneous finds, an original contribution to greek life. — Baltimore, 1941. — X.

Надійшла 15.03.2016

СКИФСКИЕ «ЗАМОЧКОВИДНЫЕ» ПРИВЕСКИ

Скифские «замочковидные» привески являются характерными украшениями узды скифского времени. Они использовались в конской узде, соединяя различные ремни между собой, а также служа их креплению к удилам и псалиям. Одновременно они выступали и украшениями. В зависимости от формы, выделяется несколько их типов. Подвески в виде «замочков» в раннескифское время изготавливались из железа, а в среднескифский период — из бронзы. Ведерковидные привески среднескифской эпохи также отливались из бронзы. Корзиноподобные подвески отличаются немногочисленностью.

O.D. Mohylov

SCYTHIAN «LOCK-SHAPED» PENDANTS

Scythian «lock-shaped» pendants are peculiar decorations of Scythian period bridle. They were used in horse bridle joining various straps, and also serving for their fixing to a bit and psalia. They used to be the decoration at the same time. They are divided into several types according to their shape. Pendants in shape of «locks» were made of iron in the Early Scythian period and of bronze in the Middle Scythian period. Bucket-shaped pendants of the Middle Scythian period were also casted of bronze. Basket-shaped pendants are remarkable for their small number.

Н.О. Сон, І.М. Шейко

МЕТАЛЕВІ СВІТИЛЬНИКИ З ОЛЬВІЇ ТА ТІРИ

У публікації введено до наукового обігу серію світильників з металу, які походять з території античних Тіри та Ольвії. Каталог виробів доповнює узагальнення щодо найближчих аналогій, а також уточнює датування¹.

К л ю ч о в і с л о в а: античність, світильники з металу, Ольвія, Тіра.

Однією з важливих категорій археологічного матеріалу є світильники, які масово виготовлялись на задоволення потреб мешканців античного світу. Найбільшого поширення набули глиняні екземпляри, проте, поряд з ними, виробляли кам'яні та металеві світильники. Частка останніх серед довізної та місцевої продукції Тіри та Ольвії незначна та складає лише десять світильників, і тому заслуговує на особливу увагу.

Світильники з металу є доволі рідкісним типом виробів. Не зважаючи на свою довговічність, вони не отримали поширення у згаданому регіоні. Сім екземплярів виготовлено із бронзи та три — зі свинцю. Представлено різноманітні форми: як відкритого типу, так і закритого, крім того, у колекції є два фігурних світильника. Два світильника мають два різки та спеціальні петлі для підвішування на ланцюжок. Усі згадані вироби є унікальними як для Тіри, так і Ольвії, тому слід розглянути кожен екземпляр окремо.

Металеві світильники, що походять з розкопок Тіри, складають чотири екземпляри: три бронзових та один свинцевий. Найцікавішим серед них є фігурний бронзовий світильник у вигляді голови чоловіка, що привертає увагу в першу чергу (рис. 1, І). Металеві світильники

¹ Висловлюємо щиру вдячність доктору історичних наук Буйських Аллі Валеріївні та доктору історичних наук, професору Сорочану Сергію Борисовичу за допомогу у роботі над статтею.

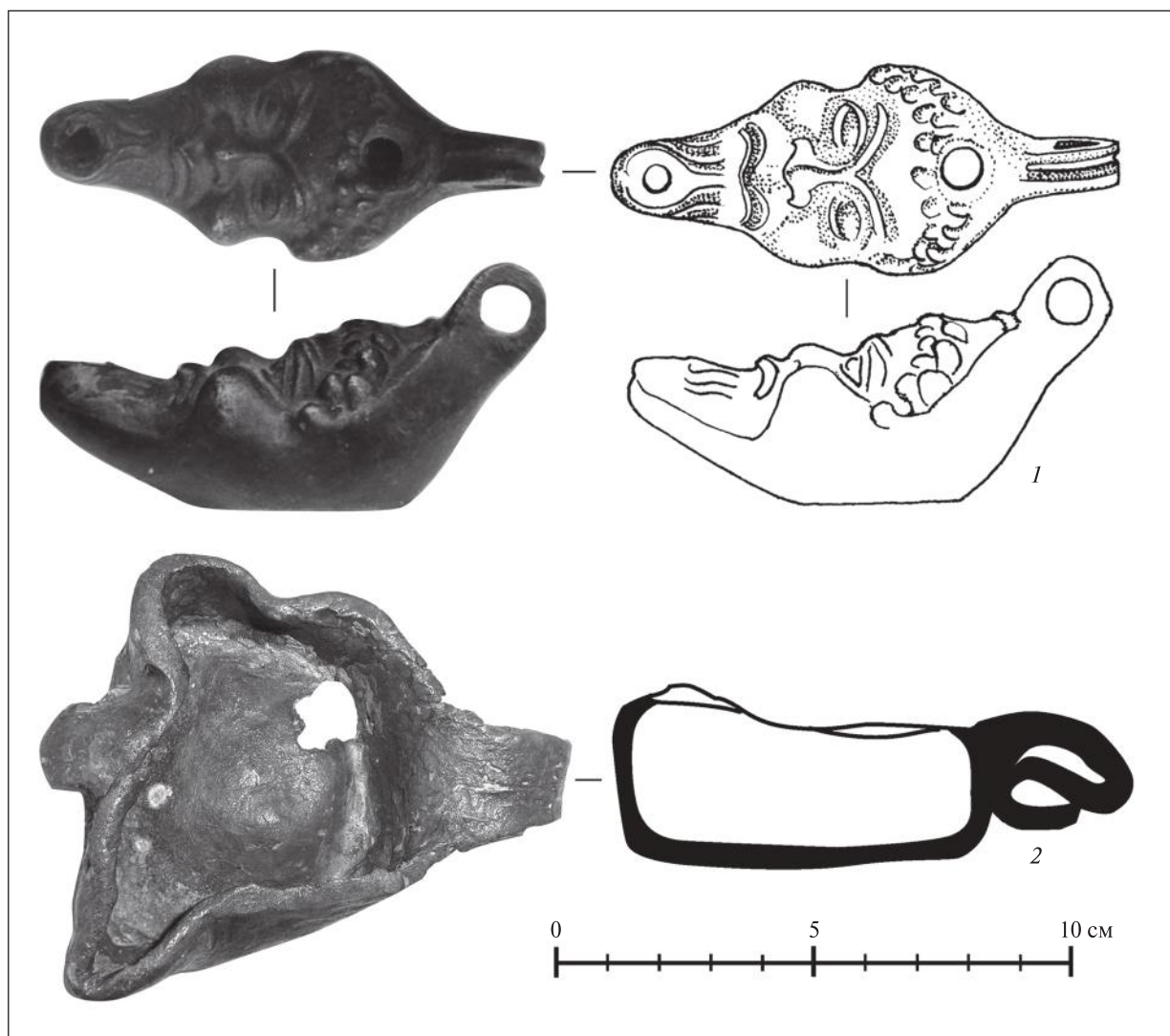

Рис. 1. Металеві світильники з Тіри

у вигляді голови, які відрізняються лише окремими деталями декорування, відомі у Паннонії (The Archaeology of Roman Pannonia 1980, pl. 26), а також наявні у колекції Кельнського музею (Римское искусство и культура 1984, с. 121, 57) та датуються II ст. н. е.

Слід відмітити, що усі згадані світильники служили прототипами для глиняних. Вони мають глиняні аналогії не лише у Північному Причорномор'ї та Середземномор'ї, але й у найбільш віддалених куточках античного світу. Саме до таких екземплярів належить глиняний фігурний світильник, знайдений у Тірі, який датується другою половиною I — початком II ст. н. е. (Сон, Сорочан 1988, с. 122—123, рис. 3, 4—5). Металеві світильники у вигляді голови чоловіка негроїдної раси були популярними у античному світі (Вальдгауер 1914, кат. № 500; Baur 1947, Pl. 16; Cahn-Klaiber 1977, Taf. 12—13; Bailey 1988, Pl. 15; Кузманов 1992, кат. 433—435;

Hübinger 1993, Taf. 37; Simion 2003, fig. 19—20, Nr. 70—74, p. 98—100). Дуже близькими аналогіями також з глини є світильники з колекції Римсько-Германського Центрального музею у Майнці. Проте, у каталозі не вказане їх датування (Menzel 1954, S. 75, N 499, Abb. 61,5; S. 77, N 511, Abb. 63). Виробництво фігурних світильників було особливо популярним у I—II ст. н. е. у Малій Азії та Єгипті (Schentleky 1969, p. 88).

Цей бронзовий світильник, враховуючи його витягнуті пропорції та, перш за все, видовжений ріжок, на якому хвилясті лінії «бороди» нагадують схематичні волюти або напівволюти, слід датувати I ст. н. е.

Дворіжковий бронзовий світильник на високій підставці (рис. 2, 2) вирізняється правильною круглою формою тулуба та чітко розташованими ріжками, які не переходять у плічка, а навпаки, різко відділені від них. Ці особливості дозволяють віднести тирський світильник до кола

Рис. 2. Металеві світильники з Ольвії та Тіри: 1 — Ольвія, 2 — Тіра, 3—4 — бронзові світильники з Румунії (за: Toroleanu 2012. — Р. 223—224)

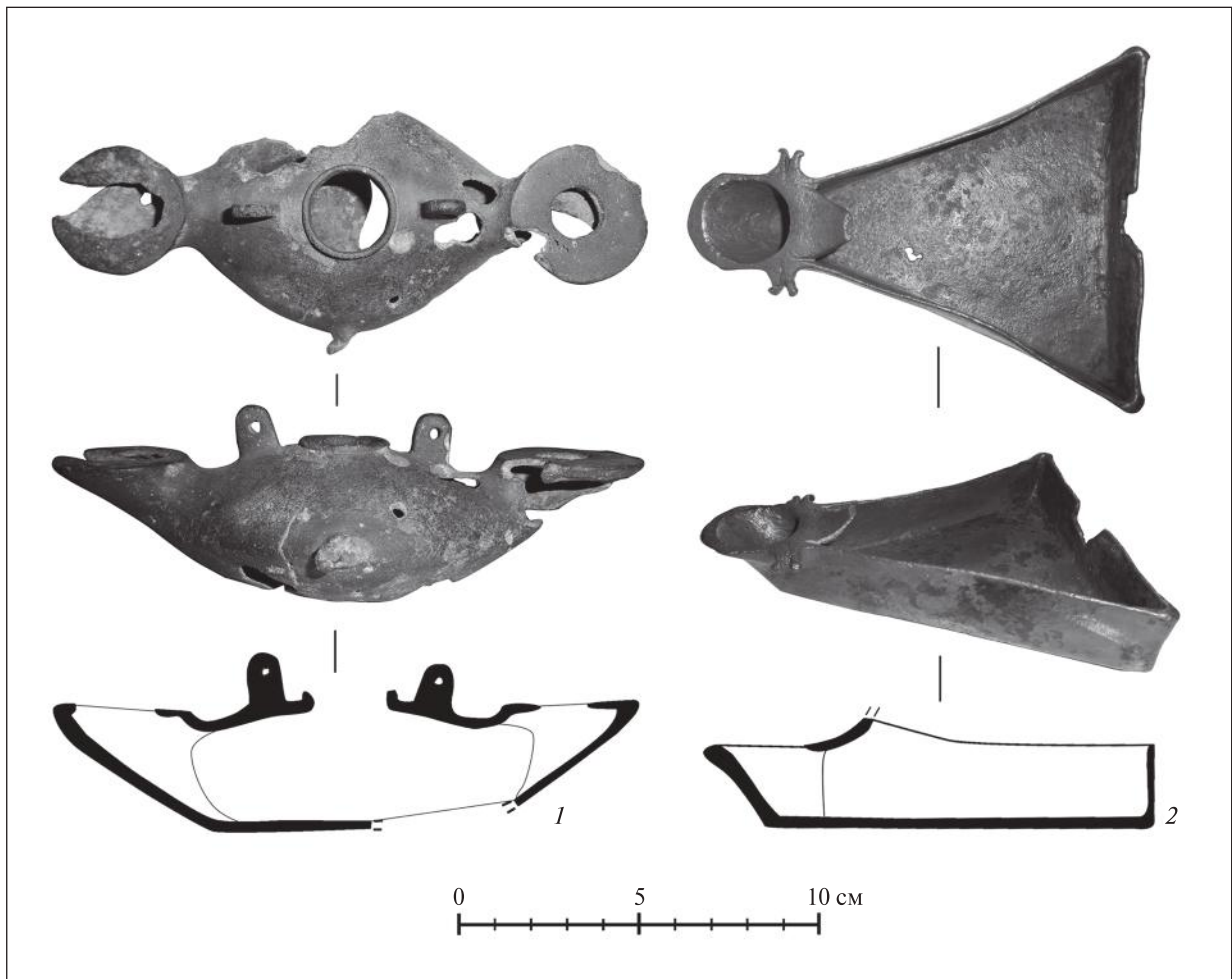

Рис. 3. Металеві світильники з Ольвії та Тіри

виробів другої половини I — початку II ст. н. е. (Loeschcke 1919, S. 49—51, Typus VII, Abb. 7, L 2; Deneauve 1969, p. 178—179, pl. 74—75, N 794—804; Genito 1977, p. 134, tav. 41, N 302—305). Слід зауважити, що напівзакрита форма резервуару нашого світильника вказує на його близькість до традицій виробництва світильників елліністичного періоду, та могла би бути підставою, щоб обмежити побутування цього типу періодом не пізніше I ст. н. е. Однак, повна аналогія, знайдена серед металевих світильників з колекцій Краєзнавчого та археологічного музею Плоєшти (Румунія), дозволяє повністю відтворити зовнішній вигляд світильника та спростувати попередні міркування. Обламана частина нашого виробу являє собою високу ручку у вигляді Хрисми, монограмматичного хреста — ставрограмми, де хрест з'єднаний із грецькою літерою *rho* [P] (рис. 2, 3—4). Хрисма-ставрограма, яка символізувала Іпостась Христа, виражала шанування і хреста, і імені Христа, використовувалась у IV—VI ст. н. е. (Сорочан 2011, с. 765). Ф. Тополеану вказує на можливе італійське по-

ходження цього типу виробів та датує їх у межах IV—VI ст. н. е. (Topoleanu 2012, cat. nr. 132—133, s. 223—224). Крім того, у каталозі опубліковано два вироби, із одним та двома ріжками.

Ще один дворіжковий бронзовий світильник з Тіри (рис. 3, 1) належить до західно-римських виробів (див. також: Treister 2005, fig. 6—7). Кругла форма ріжків, що звужуються до тулуба є характерною для виробів кінця другої — третьої чверті I ст. н. е. Суворая простота оформлення зовнішнього вигляду світильника характерна для виробів епохи Клавдія (Сон, Сорочан 1988, с. 122, рис. 2, 6). М. Трейстер зазначає, що така форма світильників з'явилась у I ст. н. е. в Італії (Treister 2005, p. 295).

Подібні за формою світильники з бронзи було знайдено серед колекцій музею у Майнці та складають тип XIX за Loeschcke із датуванням у межах третьої чверті I ст. н. е. (Menzel 1954, S. 108, kat. nr. 674, Abb. 89, 8); за формою ріжка наш екземпляр ідентичний одноріжковому виробу у формі птаха (Menzel 1954, S. 112, kat. nr. 700, Abb. 93, 4; Kirsch 2002, Taf. 27, kat. Nr. 611,

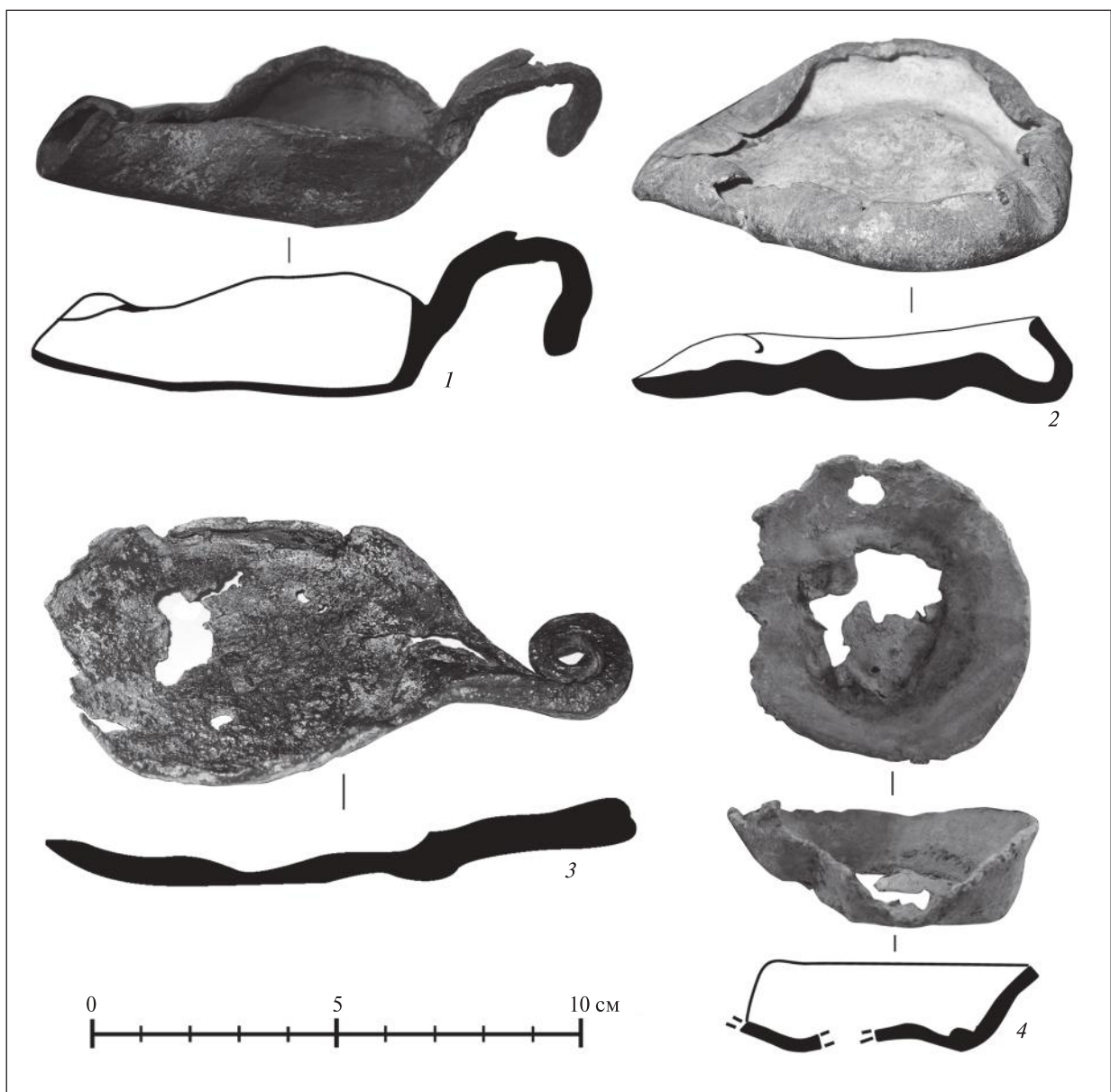

Рис. 4. Металеві світильники з Ольвії

S. 17), а також у Херсонесі (Дорошко 2013—2014, рис. 7, ст. 38). Різноманітні варіації бронзових та навіть латунного світильників відомі також у зібранні Британського археологічного музею, які походять переважно з Італії та датуються в межах I ст. н. е. (Bailey 1996, Pl. 38—41, Q3650—58, p. 34—35). Дворіжковий світильник, знайдений на території Румунії і датований II ст. н. е., дещо відрізняється від тірського. На відміну від нашого екземпляру він має виступи по боках із зображенням масок та різки трикутної форми (Simion 2003, fig. 8, Nr. 27 a—c, p. 58).

Свинцевий триріжковий світильник з розкопок Тіри є рідкісним екземпляром (рис. 1, 2). На сьогодні нами не знайдено повних аналогій цьому виробу. Поруч із супровідним матеріа-

лом, який датується II ст. н. е., на ділянці Р-25 в Ольвії було знайдено триріжковий ліпний світильник, подібний до тірського металевому екземпляру (Крапивина 2010, с. 59, табл. 280, О-2009/Р-25/583), який датовано II ст. н. е. Поки що, це єдина близька аналогія. Відкрита форма резервуару дозволяє припустити період його побутування в межах I ст. н. е.

Металеві світильники з Ольвії представлено шістьма виробами: три свинцевих та три бронзових. Свинцеві світильники мають відкриту форму, як і світильники класичного часу. Два з них мають загнуті краї, які формують плічка та різок виробу (рис. 4, 2, 4), а третій — має форму відкритої площки із ручкою-завитком (рис. 4, 3). Відкриті світильники зі свинцю та заліза не

є рідкісними знахідками (Bailey 1988, Pl. 66—68, p. 57—58; Loeschcke 1919, Typen XXIII—XXV; Simion 2003, fig. 16, Nr. 50, p. 80), проте, на відміну від наших екземплярів, вони мають чітко вертикальні краї та округлої форми ріжки із довгими чи закрученими ручками. Усі згадані вироби датуються в межах кінця I — серединою II ст. н. е. Наш екземпляр (рис. 4, 2) більшою мірою схожий на глиняні світильники із загнутими краями на пласкому дні з колекції музею Кестнера у Ганновері (Mlasowski 1993, kat. Nr. 3, fig. 1, 3). Подібні лампи датуються в межах VI—V ст. до н. е.

Третій свинцевий світильник, у вигляді відкритої площки (рис. 4, 3), було знайдено на ділянці P-25 в Ольвії у майстерні з виробництва металу, де знаходились речі переважно зі свинцю. Супровідний матеріал дозволив датувати майстерню кінцем V — третьою чвертю IV ст. до н. е. (Крапивина 2007, рис. 2, 4, с. 190). Світильник має єдину схожу аналогію на о. Делос (Bruneau 1970, Pl. 36, C 172).

Ще один бронзовий світильник (рис. 4, 1) має морфологію подібну до елліністичних світильників із вертикальною ручкою. Такий світильник слід датувати більш пізнім часом, за аналогією до глиняних аттичних світильників. Крім того, подібна форма з бронзи була знайдена на о. Пелопонес і датується в межах IV ст. до н. е. (Touchais 1986, fig. 29, p. 684).

Дворіжковий відкритий бронзовий світильник із вертикальною ручкою-петлею (рис. 2, 1) також привертає увагу, насамперед через стилізований фрагмент капітелі на кінці петлі. За формою цей світильник повністю ідентичний глиняним дворіжковим виробам відкритого типу з Іонії та їхнім реплікам з Мілету, які мають циліндричну втулку по центру вмістилища (Menzel 1954, Abb. 2, № 6; Леви 1964, рис. 4; Boardman 1967, Pl. 32, № 2272; Козуб 1974, рис. 53; Цветаева 1984, табл. CXXXII; Bouzek 1990, fig. 39; Забелина 1992, таб. II, с. 305; Журавлев 2007, кат. №№ 1—16; Hójte 2010, Pl. 318). Такі вироби датуються 525—480 рр. до н. е. Дворіжкові глиняні світильники із вертикальними ручками-петлями поширені у Північній Іонії та складають місцевий тип в Ольвії (крім того, трапляються серед знахідок Смірни (Akurgal 1983, Taf. 123); Коринфу (Broneer 1930, cat. Nr. 1426); Делоса (Alabe 1989, fig. 1); Фракії (Чичикова 1969, обр. 23); та Березані (Шейко 2015, рис. 1—5, с. 217—222)). Вони датуються кінцем VI — першою чвертю V ст. до н. е., так само як і попередній тип виробів. Ідентичний, однак із чотирма ріжками, бронзовий світильник того ж часу знайдено у Придніпров'ї (Онайко 1966, табл. XVII 2). На

території ольвійського некрополю відомий ще один подібний світильник із бронзи (Фармаковський 1918, рис. 55, с. 40). Ідентичний бронзовий дворіжковий світильник із капітеллю на кінці ручки-петлі зазначений у каталозі А. Фогеля (Vogell 1908, Abb. 68, Kat. Nr. 1300).

Останній, проте не менш цікавий, світильник із бронзи (рис. 3, 2) одноріжковий та має трикутну форму з вертикальними краями. Його було знайдено на ділянці P-25 в Ольвії, де поруч із супровідним матеріалом, він датується доволі широко — II—III ст. н. е. (Крапивина 2010, с. 12, табл. 208, О-2009/P-25/1621). Єдиною його повною аналогією є світильник з Молдови (Popa, Musteață 2008, Pl. 128, 3—4, p. 188), який датується серединою I ст. н. е.

Знахідки металевих світильників серед матеріалів античних центрів нечисленні, навіть поодинокі. Виробництво їх на відміну від глиняних екземплярів не було масовим. Крім того, більш витратне та кропітке виготовлення металевих світильників і оцінювалось дорожче, ніж масове виробництво глиняних. Проте, враховуючи ідентичне функціональне призначення глиняних та металевих освітлювальних приладів, у побуті та в релігійних обрядах мешканці античних міст використовували переважно глиняні світильники, що свідчить не на користь масового виробництва світильників з металу.

Світильники простої відкритої форми, найімовірніше, відливались у місцевих металообробних майстернях, залишки яких археологічно засвідчені в Ольвії та Тірі. Натомість довізні металеві світильники виділяються складнішою формою, рівнем художнього оформлення, наявністю дрібних деталей. Вони вироблялись у різноманітних регіонах античного світу, і в малоазійських майстернях, і в італійських. Шляхи надходження цих рідкісних металевих виробів до міст Північно-Західного Причорномор'я були різними. Посилення впливу з I ст. н. е. та різносторонні контакти римської правлячої верхівки з Північно-Західним Причорномор'ям, розміщення у Тірі та Ольвії римських гарнізонів у першій чверті II ст. н. е. — все це сприяло посиленню римського імпорту, зокрема й металевих виробів, до вказаних античних центрів.

Найпізніший у нашій колекції металевий світильник IV—VI ст. н. е. з ручкою у вигляді Хрисми-ставрограмми був парадним, використовувався не в побуті, а скоріш за все належав до сакрального храмового начиння. Світильник міг бути привезений до Тіри adeptом християнської релігії, яка саме у пізньоантич-

ний час утверджувалась та активно поширювалась усім Північним Причорномор'ям.

В цілому, незважаючи на поки що незначну кількість бронзових світильників з міст Північно-Західного Причорномор'я, вони розширюють сучасні уявлення щодо номенклатури освітлювальних приладів, що використовувались тут протягом усієї античної доби. Такі світильники могли бути завезені також як звичайні побутові речі моряками, купцями, ремісниками, які прибували до означеного регіону чи переселилися сюди ще наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. Світильники з металу могли також входити до переліку обов'язкових предметів, що привезли з собою військовослужбовці римських військових підрозділів, які дислокувалися в Ольвії та Тірі у II—III ст. н. е. Таким чином, можливо, металеві світильники потрапляли до регіону як результат прямих торговельних контактів. Однак, відносно незначна кількість таких знахідок поки не дозволяє висловлюватися щодо регулярної торгівлі такими виробами, принаймні, у тій мірі, що й керамічними.

Каталог

1. Фігурний бронзовий одноріжковий світильник (рис. 1, 1). Виріб у вигляді голови чоловіка з яскраво вираженими рисами негроїдної раси. Має вертикальну ручку кільцеподібної форми, профільовану жолобком. Ріжок округлий, плавно розширюється донизу, дно пласке.

Розміри: l — 8,5 см, w — 3,5 см, h — 4,0 см.

Походження: Тіра. Експозиція БДКМ, інвентарний № А-5312.

Датування: друга половина I—II ст. н. е.

2. Бронзовий дворіжковий світильник (рис. 2, 2). Має випуклий круглий щиток, загнуті плічка та високу профільовану ніжку. Ручку приєднано до тулуба та оформлено у вигляді вертикального, чотиригранного у розрізі довгого стрижня, кінець якого зламано. Верхня частина ріжків та щиток орнаментовані одним (на ріжку) та трьома (на щитку) концентричними рядами рельєфних крапок. На щитку між ріжками прикріплено петлю, що призначалась для підвішування світильника (до канделябра?).

Розміри: l — 6,0 см, w — 4,0 см, h — 3,5 см (без ручки).

Походження: Тіра. Експозиція БДКМ, без інвентарного номера.

Датування: IV—VI ст. н. е.

3. Бронзовий дворіжковий світильник (рис. 3, 1). Має два ріжка, розташованих один навпроти одного, та дві петлі на щитку для підвішування. По боках виробу розташовано два виступи. Дно пласке.

Розміри: l — 15,5 см, w — 7,8 см, h — 4,0 см.

Походження: Тіра. Експозиція АМ ІА НАНУ, інв. № 6084/АМ1234.

Датування: I ст. н. е.

4. Свинцевий триріжковий світильник (рис. 1, 2). Виріб знайдено в деформованому стані та було рестав-

ровано. Світильник відкритої форми має три ріжка, що нагадують вінце ойнохої. Стінки вертикальні; дно потовщене, у центральній частині ввігнуте всередину; ручка широка, вертикальна, стрічкоподібна, відлита разом з формою та двічі зігнута, у розрізі S-подібної форми.

Розміри: l — 10 см, w — 6,0—8,0 см, h — 2,3—2,5 см, w ручки — 1,2 × 2,4 см.

Походження: Тіра. Білгород-Дністровський, 1958 р. НФ ІА НАНУ, інв. № 478.

Датування: I ст. н. е.

5. Свинцевий одноріжковий світильник (рис. 4, 2). Виріб має відкриту форму та загнуті всередину краї. Ріжок також сформовано шляхом загинання країв. Ручка відсутня. Має деформовані обриси.

Розміри: l — 8,8 см, d — 6,5 см, h — 1,8 см.

Походження: Ольвія. Експозиція МКМ «Старофлотські казарми», інв. № 1107/А-2283.

Датування: V ст. до н. е.

6. Свинцевий одноріжковий світильник (рис. 4, 3). Виріб має відкриту форму та незначно загнуті всередину краї. Ріжок відсутній. Ручка видовжена та оформлена у вигляді завитка. Дно пласке. Має деформовані обриси.

Розміри: l — 15 см, d — 9,5 см, h — 1,6 см.

Походження: Ольвія, 1998 р., ділянка Р-25. Фонди АМ ІА НАНУ, інв. № 1954.

Датування: кінець V — третя чверть IV ст. до н. е.

7. Свинцевий одноріжковий світильник (рис. 4, 4). Виріб має відкриту форму та майже вертикальні краї. Ріжок та частина резервуару відсутні. Ручки немає. Дно випукле. Має деформовані обриси.

Розміри: l — 6,9 см, d — 6,6 см, h — 2,0 см.

Походження: Ольвія, 2002 р., ділянка Р-25. Фонди АМ ІА НАНУ, інв. № 2102.

Датування: IV ст. до н. е.

8. Бронзовий дворіжковий світильник (рис. 2, 1). Виріб має відкриту форму із двома ріжками, що розташовані одне навпроти одного. У центрі вмістилища вертикальна ручка-петля у вигляді стилізованої колони з капітеллю та кільцем зверху. Плічка прямі, дещо звернені до центру вмістилища. Дно пласке.

Розміри: d — 9,5 см, h — 14,2 см.

Походження: Ольвія, переданий Ф.Г. Едлісом. Фонди ХКМ, інв. № А-9540.

Датування: 525—480 рр. до н. е.

9. Бронзовий одноріжковий світильник (рис. 4, 1). Виріб має відкриту форму резервуару та видовжений ріжок, який сформовано завдяки загинанню країв світильника всередину. Вертикальна ручка відлита разом із рештою форми та має загнуту форму. Дно пласке.

Розміри: l — 12,2 см, h — 3,8 см.

Походження: Ольвія, 2002 р., ділянка Р-25. Фонди АМ ІА НАНУ, інв. № 2102.

Датування: IV ст. до н. е.

10. Бронзовий одноріжковий світильник (рис. 3, 2). Світильник відкритої чітко трикутної форми. Краї вертикально рівні. Збереглися основи від перекидної ручки. Ріжок круглої форми з подвійними «вусиками» по боках.

Розміри: l — 13 см, w — 10,5 см, h — 3,0 см.

Походження: Ольвія, 2009 р., ділянка Р-25. Фонди АМ ІА НАНУ, інв. № 1621.

Датування: середина I ст. н. е.

- Вальдгауер О.Ф. Античные глиняные светильники. — СПб, 1914.
- Дорошко В.В. Античные бронзовые светильники из Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. — Севастополь, 2013—2014. — Вып. XVIII. — С. 35—50.
- Журавлев Д.В. Светильники VI — первой половины III в. до н. э. / Журавлев Д.В., Быковская Н.В., Желтикова А.Л. — К., 2007 (Коллекция светильников. — Т. I).
- Забелина В.С. Античные глиняные светильники из Пантикапея // Сообщения ГМИИ им. А.С. Пушкина. — 1992. — **10**. — С. 298—328.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Крапивина В.В. Металлообрабатывающая мастерская в Ольвии и ее связь со святилищем Афродиты // БЧ. — Керчь, 2007. — **VIII**. — С. 188—194.
- Крапивина В.В., Буйских А.В. Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2009 г. // НА ИА НАНУ. — К., 2010.
- Кузманов Г. Античные лампы. Коллекция на Национальном археологическом музее. — София, 1992.
- Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса (общая характеристика) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—174.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднестровье и Побужье в VII—V веках до н. э. // Археология СССР. — М., 1966. — С. 36—70.
- Римское искусство и культура. Выставка Римско-Германского музея города Кельна. — Кельн, 1984.
- Сон Н.А., Сорочан С.Б. Античные светильники из Тиры // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 115—133.
- Сорочан С.Б. Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. — Харьков, 2011.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии за 1913—1915 гг. // ОАК. — 1918. — С. 1—51.
- Цветева Г.А. Керамическое производство и античные керамические строительные материалы // САИ. — 1984. — С. 123—243.
- Чичикова М. Тракийска могила гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. э.) // Известия на Археологическия Институт. — София, 1969. — **XXXI**. — С. 45—90.
- Шейко І.М. Світильники з вертикальними ручками-петлями з Ольвії та Борисфену // Археологія і давня історія України. — К., 2015. — Вип. 1 (14). — С. 217—222.
- Akurgal E. Alt-Smyrna. — Bd. I. Wohnschichten und Athenatempel. — Ankara, 1983.
- Alabe F. Un nouveau modèle de lampe à Délos // Bulletin de Correspondance Hellénique. — 1989. — Vol. 113-1. — P. 319—324.
- Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — London, 1988. — Vol. 3. Roman provincial lamps.
- Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — London, 1996. — Vol. 4. Lamps of metal and stone and lampstands.
- Baur C.V. The Excavations at Dura-Europos. — Part III. The Lamps. — London, 1947.
- Boardman J. Excavations in Chios 1952—1955. Greek Emporio. — Oxford, 1967.
- Bouzek J. Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area. — Prague: Charles University, 1990.
- Broneer O. Terracotta lamps // Corinth. — Cambridge, 1930. — Vol. IV, 2.
- Bruneau P. Exploration archéologique de Délos. — 1970. — № XXVII.
- Cahn-Klaiber E.M. Die antiken Tonlampen des Archäologischen Instituts der Universität Tübingen. — Tübingen, 1977.
- Deneauve T. Lampes de Carthage. — Paris, 1969.
- Genito M.C.G. Lucerne fittili delle collezioni del Museo civico archeologico di Bologna. — Bologna, 1977.
- Højte J.M. Lamps // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. — Aarhus, 2010. — P. 423—437.
- Hübinger U. Die antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn. — Berlin, 1993.
- Kirsch A. Antike Lampen im Landesmuseum Mainz. — Mainz am Rhein: von Zabern, 2002.
- Loeschke S. Lampen aus Vindonissa. — Zürich, 1919.
- Menzel H. Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz. — Mainz, 1954.
- Mlasowsky A. Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover. — Hannover, 1993.
- Popa A., Musteață S. Römerzeitliche Lampenfunde aus der heutigen Republik Moldau. Ein Beitrag zum Corpus römischer Funde im Barbaricum // Lychnological acts 2. Trade and local production of lamps from the prehistory until the middle age (Acts of 2nd international congress on ancient and middle age lighting devices, Zalău / Cluj-Napoca, 2006), Cluj-Napoca 2008. — P. 187—190.
- Shentleky T. Ancient Lamps. — Budapest, 1969.
- Simion G. Opaite Greco-romane de bronz din România. — Tulcea, 2003.
- The Archaeology of Roman Pannonia. — Budapest, 1980.

- Topoleanu F.* Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova — Ploiești. — Ploiești, 2012.
- Touchais G.* Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1985 // BCH. — Paris, 1986. — CX. — P. 671—661.
- Treister M.* Bronze lamps of the hellenistic period and the first centuries A.D. in the North Pontic area // Lychological acts, 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique (Nyon, Genève, 29.9. — 4.10.2003), Montagnac, 2005. — P. 293—298.
- Vogell A.* Griechische Altertümer südrussischen Fundorts aus dem Besitze des Herrn. — Cassel, 1908.

Надійшла 11.11.2016

Н.А. Сон, И.Н. Шейко

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ СВЕТИЛЬНИКИ ИЗ ОЛЬВИИ И ТИРЫ

В статье опубликованы металлические светильники из Ольвии и Тире, которые являются уникальными находками на античных памятниках. Представлено четыре тирских и шесть ольвийских изделия разных временных периодов — от VI в. до н. э. — до VI в. н. э. Датирование изделий производилось не только по морфологии формы, но также по найденным аналогиям металлических и глиняных светильников. Представлены как бронзовые, так и свинцовые изделия. Следует отметить, что металлические осветительные приборы служили прототипами для глиняных, более распространенных и дешевых в изготовлении. Наличие более поздних светильников в Ольвии и Тире может быть объяснено как римским присутствием в обозначенном регионе, так и другими факторами. Статью дополняет каталог изделий с описанием, параметрами светильников, а также местом хранения находок.

N.O. Son, I.M. Sheiko

METAL LAMPS FROM OLBIA AND TYRAS

Metal lamps from Olbia and Tyras, unique finds in the ancient settlements, are presented in the article. There are four Tyrian and six Olbian items of different time periods: from the 6th century BC to 6th century AD. The dating of the lamps was performed not only based on their morphology, but also on found analogies made of metal and clay. Bronze and lead lamps are presented. It should be noted that the metal lighting devices served as prototypes for the clay ones, the more common and cheaper in manufacturing. The occurrence of the later examples of lamps in Olbia and Tyras can be explained by the Roman presence in the designated region and by other factors. The article complements the catalogue with detailed description, lamps parameters, as well as storing places of the finds.

В.М. Хардаєв

ПРИКРАСИ ГОТСЬКОГО ЖІНОЧОГО КОСТЮМА VI—VII ст. (невідомі артефакти)

Уперше публікуються традиційні прикраси готського жіночого костюма доби раннього середньовіччя VI—VII ст. з колекції Національного музею історії України.

К л ю ч о в і с л о в а: Крим, готи, деталі костюма, раннє середньовіччя, VI—VII ст.

У колекції Музею історичних коштовностей України — філії Національного музею історії України (НМІУ), серед археологічних пам'яток ювелірного мистецтва раннього середньовіччя

зберігаються дуже цікаві золоті та срібні прикраси з жіночих готських поховань. Вони походять з тих регіонів Криму, де мешкали германські племена в VI—VII ст.: на південному березі, у Південно-Західному Криму та Керченському півострові. Ці яскраві вишукані ювелірні ви-

© В.М. ХАРДАЄВ, 2016

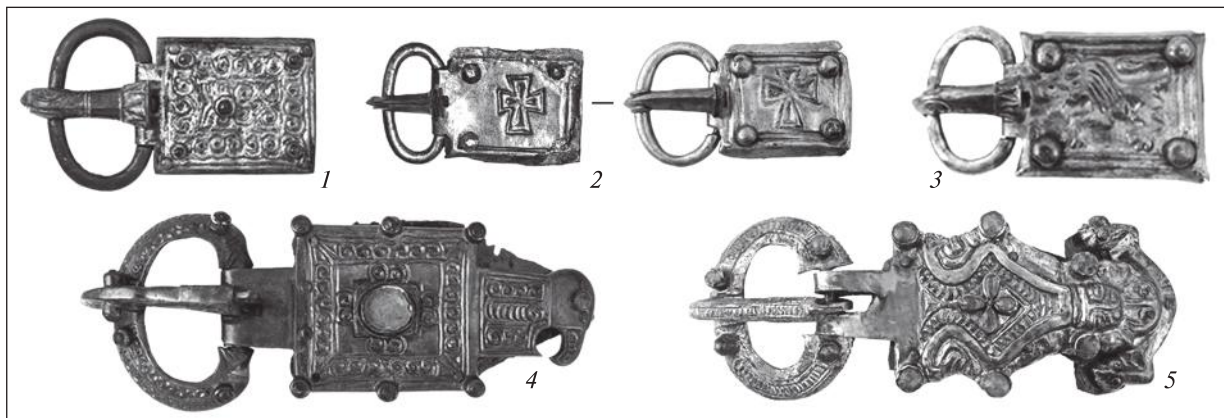

Рис. 1. Типи великих готських пряжок (за класифікацією А.К. Амброза): 1 — варіант 3; 2 — варіант 5; 3 — варіант 6; 4 — перша південнокримська група; 5 — з ромбічним щитком

роби разом з багатьма іншими були подаровані НМІУ відомим приватним колекціонером С.М. Платоновим у 1999—2000 рр.

На превеликий жаль, речі знаходяться в музеї як безпаспортні випадкові знахідки, які походять із грабіжницьких розкопок. Проте, незважаючи на відсутність документованих даних про місце та час знахідок, їхньої чіткої фіксації *in situ*, відсутність інформації про відповідний археологічний об'єкт та супровідний поховальний інвентар, ми вважаємо, що ці унікальні предмети повинні бути введені до наукового обігу, тому що мають велике значення як аналогії, за допомогою яких можливо проводити більш повне, комплексне вивчення питань, що стосуються декоративного оформлення традиційних святкових костюмів готських жінок.

Серед письмових та образотворчих пам'яток відсутні дані щодо вбрання представниць вищих верств населення кримської Готії доби раннього середньовіччя. Єдиним джерелом для нас можуть слугувати матеріали археологічних досліджень поховань готських некрополів. Археологічні джерела зберігають об'єктивну інформацію про всі без винятку події, які відобразились в пам'ятках матеріальної культури (Комар 2006, с. 7). За останні роки зросла кількість археологічних знахідок, інтерпретація яких стала основою для відтворення костюма готського населення Криму. Специфічні особливості костюма як культурно-історичного та хронологічного джерела спонукали дослідників до його вивчення.

У костюмах вищих верств населення Криму важливу роль відігравали ювелірні оздоби, виготовлені із золота та срібла, іноді інкрустовані самоцвітами чи кольоровим склом. Дослідники звертають увагу на появу своєрідного, власного тільки для готів комплексу прикрас, до якого входили великі пряжки з прямокутним чи

ромбічним щитком, великі орлиноголові пряжки, а також пальчасті та двопластинчасті фібули. У деяких випадках дорогоцінні комплекти доповнювались різноманітними особистими жіночими прикрасами візантійського кола — сережками, нагрудними підвісками-амулетами, рідше — браслетами, які були поширені серед речового інвентарю могильників VI—VII ст. Боспору, Херсонеса та Південного Криму.

У пропонованій статті дається типологія комплекту ювелірних прикрас, обґрунтовується їхнє датування, також визначається місце та роль цих пам'яток у ранньосередньовічному готському жіночому святковому вбранні.

Згідно з матеріалами досліджень могильників, у цей час на Боспорі та у Південно-Західному Криму носили специфічне (за визначенням А.К. Амброза — готське) жіноче вбрання з великими пряжками до широких поясів та парними фібулами до накидки, або плаща (Амброз 1974, с. 24). Вони були важливими деталями костюма у традиції, яка, на думку багатьох вчених, виникла ще в V ст. на Середньому Дунаї, під впливом провінційно-римської моди у середовищі поліетнічної верхівки гунської держави (Хайрединова 2002, с. 34, рис. 1; 2в; Амброз 1968, с. 10). За даними А.К. Амброза, подібна мода склалась у кінці IV — початку V ст. у західних римських провінціях наприкінці IV — початку V ст., серед германських гето-гепідських племен (Амброз 1968, с. 18, 24). Таким чином, мода носити з костюмом, до складу якого входив пояс з великою пряжкою, пару однакових фібул, була розповсюджена уздовж Рейнсько-Дунайського лімесу. Вона стає своєрідним виявом напівварварської провінційно-римської культури, носіями якої були різні групи варварів, переважно германців, що перебували на військовій службі у Західно-Римській імперії у статусі федератів

(Шукин 2005, с. 147). У VI ст. ця етнокультурна традиція залишилася тільки у вестготів Іспанії та Франції, остготів Італії та готів Криму (Bierbrauer 1975, с. 80—84; Амброз 1995, с. 61).

Реконструкції різних типів готського жіночого вбрання можливо здійснити на основі розміщення функціональних деталей одягу, що зафіксовані *in situ* та складають єдиний гарнітур, застосовуючи при цьому порівняльні дані археологічних досліджень у різних регіонах розселення германських племен. У цілісному вигляді це вбрання було поширене в Криму, Середньому Подунав'ї та Тисі, Італії, Іспанії та Південній Франції (Амброз 1968, с. 14).

Розглянемо окремо всі названі ювелірні вироби з музею, що прикрашали костюм.

За технікою виготовлення та художньо-стилістичними ознаками підготовлено їхню атрибуцію, підтверджену результатами порівняльного аналізу з аналогічними речами з вже відомих поховальних комплексів, що класифіковані у спеціальній літературі. В публікаціях, як правило, в окремі групи поєднано великі пряжки з прямокутним щитком, орлиноголові та з ромбічним щитком. Вони за формою, конструкцією та декором схожі на музейні (рис. 1).

Великі пряжки з прямокутним щитком за декором дослідники поділяють на шість варіантів (Амброз 1971, с. 102—115; Айбабін, Хайредінова 2008, с. 19—27, рис. 13—16).

До пряжок варіанта 3 належить музейна срібна пряжка довжиною 11,4 см, з рамкою з круглого в перетині гладкого кільця овальної форми, відлитого плоского багатогранного трикутного язичка з переднім загостреним кінцем у вигляді стилізованого зображення голови тварини чи хижого птаха, та декорованою гранчастими рельєфними трикутними виступами розширеною основою. Коробчастий щиток складної конструкції. Нижня платівка гладка, поле верхньої платівки з гладким вузьким бортиком суцільно вкрите рельєфним орнаментом з волютоподібних та S-подібних завитків, що поміщені у двох виділених прямокутних рамках. Орнаментальні мотиви подібних прикрас були виконані в процесі лиття та доопрацьовані різцем. У чотирьох кутах внутрішнього прямокутника та в центрі розміщені напаяні круглі гнізда з червоними скляними вставками. По чотирьох кутах зовнішньої рамки прямокутника верхньої платівки щитка та нижньої платівки в пробиті круглі отвори вставлено чотири штифти з маленькими декоративними півсферичними головками, за допомогою яких кінець ремня кріпився усеред-

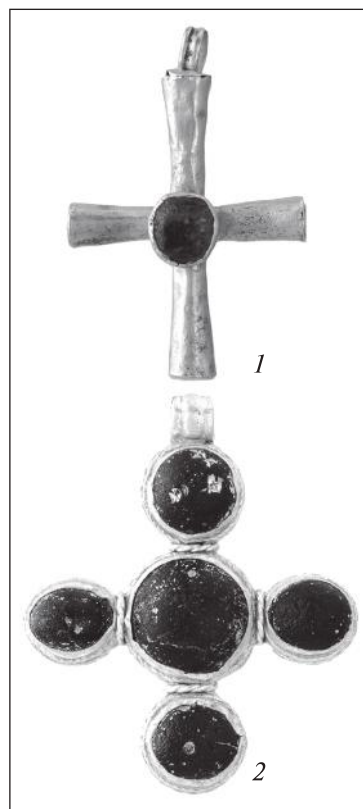

Рис. 2. Типи візантійських хрестів (за класифікацією Е.А. Хайредінової): 1 — тип 2, варіант 1; 2 — тип 4 варіанти 1—2

ині щитка. На поверхні язичка та щитка місця-ми збереглися залишки позолоти.

Кримські пряжки варіанта 3, як справедливо зазначив А.К. Амброз, з яким був згоден О.І. Айбабін, виконані в Криму за остготськими зразками у VI — першій половині VII ст. (Амброз 1974, с. 234; Айбабін 1990, с. 30). Пряжки цього типу було знайдено у багатьох місцях Таврійського півострова: в Гурзуфі, у склепі 683 зі Скалистого, у склепі 169 зі Суук-Су, у склепі 42 похованні 1 з Лучистого, у підбійній могилі 21 з Чуфут-Кале, у склепі 1875 р. з Керчі тощо.

Судячи з твору Прокопія Кесарійського «Про будови», кримські готи прийняли християнство ще в першій половині V ст. (Прокопий Кесарийский 1939, с. 35—110). З середини V ст. християнізація германського населення Таврики почала поступово впливати на поховальний обряд у склепах, підбійних та різнотипних ґрунтових могилах. Саме тоді на некрополях Боспору та Херсонеса з'явилися склепи з похованнями християн. Проте у V—VII ст., як і раніше померлих ховали з різноманітним, а інколи навіть численним інвентарем. З першої половини VI ст. у Південно-Західному Криму входили в ужиток пряжки з християнською

символікою, а в VII ст. натільні хрестики, подібні до музейних (рис. 2) (Айбабин 1990, с. 58, 165, 180; Айбабин 2003, с. 125, табл. 39; Хайредінова 2007, с. 151—182, рис. 1, 8; 2, 11).

До пряжок варіанта 5 належить дві однотипні срібні пряжки довжиною близько 8,0 см, з рамкою з круглого в перетині гладкого кільця овальної форми, литим пласким двограним трикутним язичком із переднім загостреним кінцем у вигляді стилізованого зображення голови тварини чи хижого птаха та декорованим рельєфними гранчастими виступами розширеним торцем. Щиток виконано з прямокутної штампованої платівки зігнутої навпіл. На поверхні верхньої платівки двопластинчастого прямокутного щитка, у центрі виділеної рамки відтиснутий рівнокінцевий візантійський рельєфний хрест із трикутними заглибленнями на розширених кінцях. З чотирьох кутів рамки прямокутника верхньої платівки щитка та нижньої платівки пробито круглі отвори та вставлено чотири штифти з маленькими декоративними кулястими головками, за допомогою яких кінець ремня кріпився усередині щитка. Пряжки варіанта 5 відомі тільки в Криму з другої половини VI ст. За формою та конструкцією язичка та щитка вони близькі до германських пряжок варіантів 1—2 (за А.К. Амброзом). Але кільце та декор характерні для візантійської продукції. На думку О.І. Айбабіна та Е.А. Хайредінової, подібні вироби, можливо, виготовлялися в ювелірних майстернях Херсонеса (Айбабин 1990, с. 31; Айбабин, Хайредінова 2008, с. 27, рис. 15, 9, 16; 21; 23). Багато аналогічних пряжок знаходили в некрополях Криму: у склепах 41, 50 та підбійній могилі 117 з Чуфут-Кале, у склепі 62 з Херсонеса, у склепах 107, 418, 449 та підбійній могилі 433 зі Скалистого, у склепі 216 та 77 похованні 1 з Лучистого (Хайредінова 1999, с. 334—348).

Що стосується натільних хрестиків з музейної колекції, слід визначити, що за своєю формою, технікою вироблення та декором, згідно з класифікацією Е.А. Хайредінової, вони належать до двох типів (Хайредінова 2007, с. 151—182, рис. 1, 8; 2, 9—11). Перший — до типу 2 варіанта 1 — золотий чотирикінцевий хрест розміром $4,4 \times 3,0$ см, виготовлений з порожнистих круглих у перетині трубочок, які згорнуті з вузьких штампованих смужок із запайними та шліфованими краями. Торці чотирьох гілок хреста закриті та запаєні тонкими круглими платівками. У центрі перехрестя розміщене напаяне овальне гніздо із опуклою шліфованою вставкою глухого зеленого скла. До верхньої гілки припаяна кругла маленька плас-

тинчаста петелька для підвішування, що скручена в кільце з вузької рифленої смужки. Більшість хрестів типу 2 варіанта 1 виявлені у склепі 38 похованні 6; склепі 176 похованні 4 середини VII ст. з Лучистого, у Константинополі з колекції Думбартон-Окса, у склепі кінця VI — першої половини VII ст. з Аксіополіса (Румунія), у складі скарбу VII ст. з Мерсіні (Туреччина). Другий хрест подібний до хрестів типу 4 варіантів 1—2 — рівнокінцевий золотий хрест розміром $4,6 \times 3,8$ см, у вигляді п'яти спаяних круглих золотих гнізд. Одне велике гніздо розміщено в центрі, чотири менші з однаковим діаметром гнізда, що утворюють чотири гілки хреста, припаяні до чотирьох боків центрального гнізда. Усі гнізда заповнені опуклими гладкими вставками глухого темно-синього, майже чорного скла. До верхнього гнізда припаяна золота петелька для підвішування зі скрученої в кільце тисненої рифленої широкої смужки. Краї гнізд окантовані тонкою золотою сканною дротинкою. Місця з'єднання гнізд обкручені декоративними скобами з подібних золотих дротинки. Хрести близькі за типом до нашого належать до дуже рідкісних знахідок. Подібні вироби було виявлено у склепі 146 похованні 3 початку VIII ст. з Лучистого, на території могильника Суук-Су в похованнях верхнього шару кінця VII ст. (Ross 1965, р. 23, 137, tabl. XXIV, 18; XCVII, 1; Айбабин 1993, с. 128; Репников 1906, с. 74, табл. 12, 7; Radulescu, Lungu 1989, р. 2583—2584, fig. 15; Банк 1966, с. 293, 294, № 103а, 107а.).

Четверту музейну срібну пряжку з прямокутним щитком, рамкою у формі овального кільця та трикутним язичком за типологією слід віднести до пряжок варіанта 6. Характерним декором на пряжках цього типу є відтиснуте у виділеній прямокутній рамці верхньої платівки щитка рельєфне зображення лева у профіль у повний зріст із роззявленою пащею та довгою хвилястою гривною, що йде справа наліво. Пряжки варіанта 6 відрізняються від вищезгаданих не тільки декором щитка, але й більшим розміром. Музейна пряжка має довжину 13,4 см. У чотирьох кутах рамки прямокутника верхньої платівки щитка та нижньої платівки пробиті круглі отвори вставлено чотири штифти з великими декоративними півсферичними голівками, за допомогою яких кінець ремня кріпився усередині щитка.

На думку О.І. Айбабіна та Е.А. Хайредінової, зображення лева, так само як і хреста, належать до християнської символіки та є характерною ознакою візантійських виробів. За межами Південно-Західного Криму аналогічні пряжки поки що не відомі. Вони зроблені місцевими

майстрами. Фігурки лева генетично пов'язані з візантійськими прототипами першої половини VII ст., разом з цим, пряжки близькі за конструкцією до гепідських з Подунав'я. Пряжки варіанта 6 були виявлені у могилах 67, 71, 155, 196, 198 та у склепі 153 із Суук-Су, у склепі 403 зі Скалистого та у склепах 10, 122А, 176, 181, 228 з Лучистого (Айбабин 1990, с. 32; Айбабин, Хайрединова 2008, с. 27, рис. 16, 7, 16, 22, 24).

Поміж готських пряжок із музейної колекції, своєю оригінальною формою та багатим декоративним оформленням вирізняється велика поясна орлиноголова срібна пряжка. Подібні вироби за розмірами та декором А.К. Амброз та Л.О. Мацулевич поділили на дві типологічні групи: південнокримські та боспорські (Амброз 1968, с. 14; Мацулевич 1933, с. 44—49). Музейна поясна прикраса за типологією належить до пряжок першої, південнокримської групи, вони масивніші та багатше орнаментовані ніж керченські (Айбабін, 1990, с. 32—33; Амброз 1968, с. 13—15). Вона подібно всім південнокримським орлиноголовим пряжкам складається з трьох частин: рамки, рухомого язичка та щитка. Її загальна довжина становить близько 20 см. Поверхня передньої частини масивної пластинчастої рамки у вигляді півмісяця, прикрашена при відливанні одним чи двома горизонтальними рядками S-подібних та вісімкоподібних рельєфних завитків. Поміж рядків прорізано вузький подвійний розділювальний пояс. Тильні кінці орнаментованої поверхні рамки відлиті у формі стилізованих зображень голівок тварин, що дивляться одна на одну, з очами у вигляді циліндричних гнізд зі вставками темно-синього скла. Посередині передньої частини кільця є заглиблення для фіксування кінця язичка.

Литий пластинчастий язичок зі сплосченими орнаментованими високими боками має форму трикутника з переднім кінцем у вигляді голови птаха з дзьобом та напаяні циліндричні гнізда зі вставками темно-синього скла, що імітують очі.

Видовжений щиток відлитий разом з підпрямокутним виступом, в його тильній частині, що завершується голівкою хижого птаха. До передньої частини щитка припаяно та закріплено двома заклепками довгий пластинчастий, зігнутий навпіл з двома петельками тримач задньої поперечини кільця пряжки. Поміж нижньою та верхньою платівками щитка вставлявся кінець широкого шкіряного ремня, який закріплювався срібними цвяшками із плоскими виступаючими круглими головками. Цими ж цвяшками до платівки тримача зі зворотного боку кріпилися

для підсилення вузькі бронзові платівки. Усередині щитка зафіксовані залишки шкіри від пояса. З країв щиток оздоблено шістьма напаяними округлими циліндричними гніздами зі вставками темно-синього скла, центр прикрашає овальне гніздо із світло-зеленою скляною вставкою. Бічна поверхня язичка, щитка з виступом та дзьоб птаха суцільно декоровані рельєфним орнаментом з волютоподібних та S-подібних завитків, що поміщені у виділених прямокутних рамках та смужках. Орнаментальні мотиви подібних прикрас були виконані в процесі відливання та доопрацьовані різцем (Шаблавіна 2005, с. 109—115). Для повної типологізації аналогічних виробів велике значення має еволюція довжини тримача передньої частини щитка. За цією ознакою орлиноголові пряжки ділять на п'ять варіантів (Айбабін 1990, с. 32—33; Айбабін, Хайрединова 2008, с. 20, рис. 12).

У нашої пряжки довжина тримача становить близько 3,4 см, тож за класифікацією А.И. Айбабіна вона належить відповідно до п'ятого варіанта.

За гіпотезою А.К. Амброза та Е.А. Хайрединової, великі орлиноголові пряжки виникли на Дунаї у гепідів, які мали тісні контакти з ювелірним мистецтвом остготів Італії. Упродовж першої половини VI ст. подібні поясні деталі були запозичені готським населенням спочатку Південно-Західного Криму, а вже потім Боспору. Їх використовували майже до кінця VII ст. (Амброз 1968, с. 17; Хайрединова 2002, с. 35; Айбабін 1990, с. 32—35). Орлиноголові пряжки південно-західного типу було знайдено у склепах 46, 56, 161, 162, підбійних могилах 28, 61, 77, 78, 86, 89, 124, 154 із Суук-Су; у склепі 420 зі Скалистого, у склепах 10, 38, 42, 43, 46, 54, похованнях 1, 2, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 17, 38, 43, 54 з Лучистого, у склепі 257 похованні 6 з городища Ескі-Кермен та з території могильника Чуфут-Кале. Слід зазначити, що детальне вивчення Суук-Су дозволяє датувати знайдені в його некрополі пряжки другою половиною VI—VII ст. (Пудовин 1961, с. 183—184; Репников 1906, 1907, табл. VIII, 3, 4; IX, 5, 7, 8, 9; XIV, 1, 2, 3, 5; Кропоткін 1958, с. 4—8, рис. 3, 2; Zasetskaya 2004, no. 1, 2).

Яскравіший та виразніший вплив Подунав'я на ювелірне мистецтво Криму проявився на слабко вивчених великих пряжках із звуженим назад ромбічним щитком. Вони добре датовані супроводжуючими поховальними комплексами другої половини VI—VII ст.

Великі пряжки з ромбічним щитком довжиною від 18 до 20 см, досить детально розглянуті

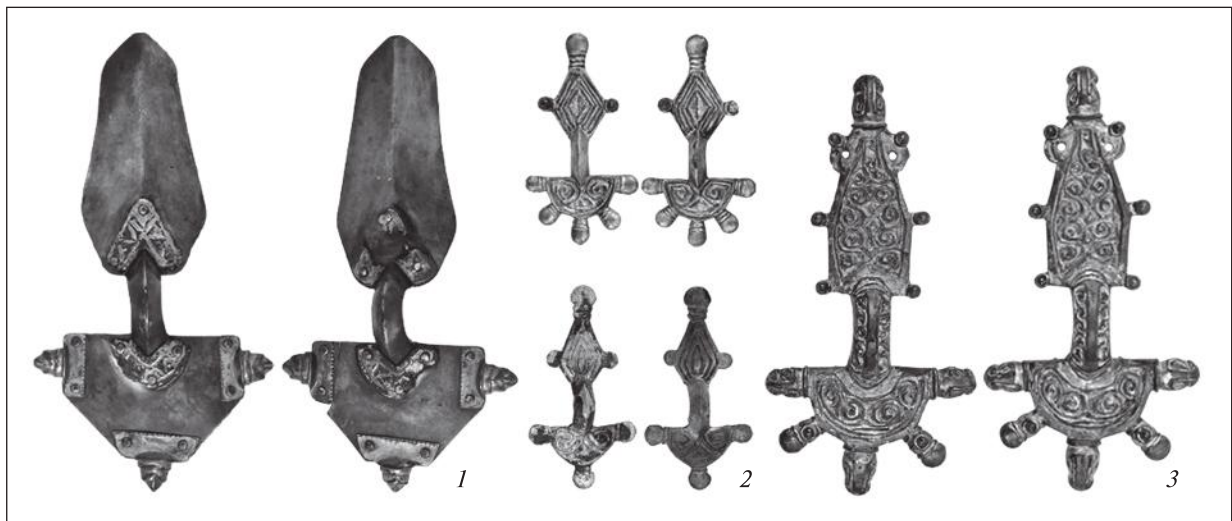

Рис. 3. Типи готських фібул (за А.К. Амброзом, О.І. Айбабіним та Г. Кюном): 1 — великі двопластинчасті (підваріант II в-I); 2 — маленькі пальчасті (варіант I); 3 — типу Удіне-Планіс (Аквілея)

в працях багатьох вчених, зокрема А.К. Амброза та Э.В. Веймарна. Вони вважали ці вироби продукцією кримських ремісників нащадків гепідських майстрів, що переселилися на півострів близько V ст. (Амброз 1968, с. 17—22; Веймарн, Амброз 1980, с. 249—261).

Розкішна музейна велика срібна пряжка довжиною 20,0 см, з ромбічним щитком за конструкцією, способом кріплення на реміні, формою, декоративним оформленням рамки та язичка подібна до синхронних південнокримських орлиноголових великих пряжок варіанта 5, за винятком того, що довгий пластинчастий, зігнутий навпіл з двома петельками тримає задньої поперечини рамки пряжки не приклепаний до передньої частини щитка, а відлитий разом із щитком. Згідно класифікації А.К. Амброза наша поясна прикраса за орнаментальними деталями декору щитка відноситься до варіанта 1 (Амброз 1968, с. 17—20, рис. 3, 1). Однотипні пряжки в центрі внутрішнього поля прикрашені чотирипелюстковим або хрестоподібним гніздом із зеленими скляними вставками, з боків передньої частини, під тримачем виділено при відливці рельєфний орнамент із симетрично різьбленими схематичними зображеннями голів тварин, що схилені, на довгих шиях, які переходять у ромбічну рельєфну пласку й гладку рамку, що облямовує внутрішнє поле. Подібна орнаментальна схема цілком чужа півдню Європи. Однак схожі орнаментальні мотиви розповсюджені у декорі скандинавських фібул (Salin 1904, с. 129—134, рис. 518—519; Амброз 1968, с. 17—18, рис. 3, 4, 8, 12). Отакі деталі декору пряжок, як поперечна нарізка стрічок та внутрішнього поля, а го-

ловне, нерегулярна насічка, можуть бути пояснені як вкрай невміла спроба імітувати химерну та складну для виконання анімалістичну орнаментику речей «І скандинавського стилю». Кінець щитка пряжок цього типу прикрашений улюбленим у скандинавському мистецтві зображенням морди тварини з витрішеними очима та широкими ніздрями, яка за традицією упирається в чоловічу голову (Амброз 1968, с. 18, рис. 3, 4, 7, 8; Айбабін, Хайрединова 2008, с. 20, рис. 12, 51; 13, 5). У Скандинавії подібні пряжки не виявлені, аналогічна система декору представлена там лише на ніжках фібул «І скандинавського стилю» (Амброз 1968, с. 18, рис. 3, 4, 6, 8, 12). Даних стосовно прямих зв'язків Криму із Скандинавією немає. Тільки у Подунав'ї відомі окремі знахідки фібул північних типів та їх місцеві наслідування. Також у цьому регіоні біля міст Дьюла в Угорщині та поблизу Форлі в Північній Італії трапляються поодинокі великі ромбічні пряжки, за композицією дуже подібні до нашої пряжки (Alfieri, Arias, Montanari, Degani 1958, с. 39—54; Csallani 1961, с. 331—333, tabl. CXCI, 2). Їхня орнаментика у звіриному стилі характерна для першої половини VI ст. (Salin 1904, с. 355, рис. 134, 518, 519). Таким чином, кримські ромбічні пряжки другої половини VI—VII ст. робилися за прототипами більш ранніх готсько-гепідських дунайських пряжок типу Форлі-Дьюла, які у свою чергу були прикрашені північним орнаментом під впливом Скандинавського мистецтва початку VI ст. (Arbman 1945, с. 88—101).

Під час дослідження поховальних комплексів у готських некрополях Криму виявилось, що до складу металевих прикрас жіночого костюма

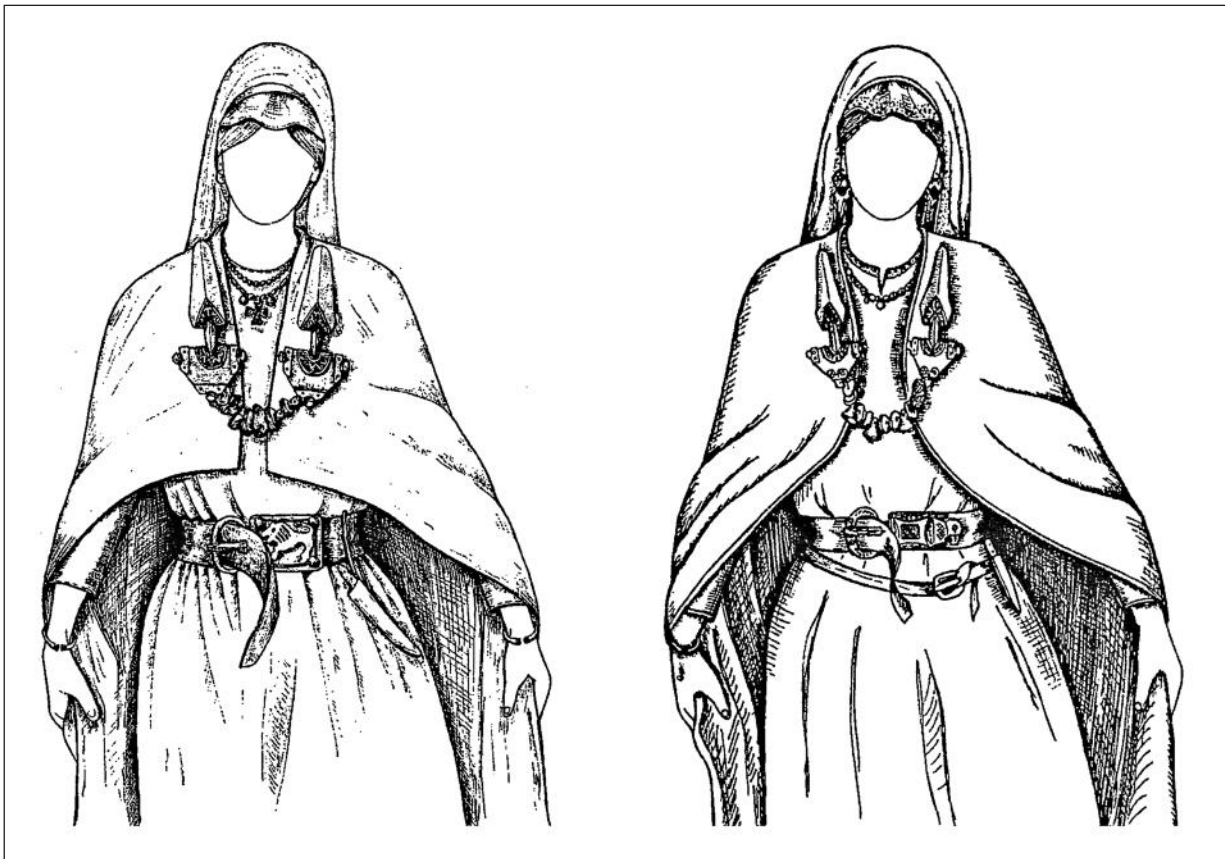

Рис. 4. Реконструкції готських жіночих костюмів за матеріалами з некрополю поблизу с. Лучисте, Крим: а — поховання 3, склеп 102; б — поховання 1, склеп 42. Автор реконструкцій Е.О. Хайредінова

разом з великою пряжкою входили двопластинчасті та пальчасті фібули різних типів (рис. 3).

Дві однотипні музейні великі двопластинчасті срібні фібули довжиною 19 см, відповідно до класифікації А.К. Амброза, за формою, декором та довжиною ніжки належать до фібул підваріанта Пв—1 (Амброз 1966, с. 86—89, 91). Вони відлиті у формі шестикутної головки з трьома маленькими загостреними виступами-кнопками, дугоподібної ребристої спинки та довгої багатокутної двосхилої ніжки, декоровані золоченими штампованими пластинчастими орнаментованими накладками, які закріплені на фібулі тонкими заклепками. На звороті такими ж заклепками прикріплено пружинний голковий замок. Подібні фібули, на думку А.К. Амброза, були завезені до Криму з Подунав'я у другій половині VI — першій половині VII ст. (Амброз 1971, с. 114, 116, рис. II, 23; Амброз 1988, с. 7, 9—11, рис. 1).

Великі двопластинчасті фібули цього типу знайдені у склепі 420, зі Скалистого та у склепах 10, 42, 102, 181, 207, 213 з Лучистого.

Слід зазначити, що у Південно-Західному Криму та на Боспорі двопластинчасті фібули були складовою частиною костюма з великими

пряжками подібними до тих, що представлені в музейній колекції (рис. 4). У цих регіонах Криму в другій половині VI—VII ст. вбрання, як правило, застібали не тільки двопластинчастими, а й пальчастими фібулами різних типів.

У колекції музею зберігаються три пари пальчастих застібок. Дві пари маленьких фібул, довжиною біля 8,0 см, відлиті зі срібла з півкруглою голівкою. З них — дві однотипні прикраси з п'ятьма та дві — з трьома сферичними виступами-пальцями, дугоподібною ребристою гладкої спинкою та ромбічною ніжкою, що закінчується сферичним виступом. Ромбічні ніжки та напівкруглі голівки двох п'ятипальчастих фібул декоровані рельєфним кербшнітним різьбленням (техніка гранчастовиймчастого різьблення) та позолочені: голівки орнаментовані двома завитками та трикутниками поміж них, ніжки — концентричними ромбами, бічні кути — двома круглими гніздами з червоними скляними вставками. Звужена основа всіх виступів орнаментована подвійними рельєфними поясками. На звороті майже повністю збереглися пружинні голкові замки.

Поверхня другої пари простіших без золочення маленьких трьохпальчастих застібок де-

Рис. 5. Реконструкція готського жіночого костюма за матеріалами з некрополю поблизу с. Лучисте, Крим: поховання 1, склеп 77. Автор реконструкції Е.О. Хайредінова)

корована у техніці неглибокого кербшнітного різьблення: голівки прикрашені завитками та трикутниками, ніжки — концентричними ромбами.

Виробництво пальчастих срібних мініатюрних фібул аналогічних музейним застібкам, за визнанням Б. Саліна та А.К. Амброза, почалося з другої половини VI ст. херсонесськими та боспорськими майстрами за дунайськими та італійськими прототипами (Salin 1904, с. 123, 127, 197, 204; Амброз 1974, с. 178—181). За декором вони подібні до гепідських та остготських фібул другої половини V ст. та першої половини VI ст. (Айбабин, Хайредінова 2008, с. 28, рис. 12, 16, 38; 15, 22; Kovacevic 1960, fig. 26, 31, 90, 95; Werner 1961, s. 31—33; Vinski 1978, s. 268—269, taf. 14, 1, 2). Подібні прикраси костюма за технологією виготовлення орнаменту О.І. Айбабін та інші дослідники віднесли до варіанта 1 (з кербшнітним різьбленням) (Айбабин 1990, с. 20—22; Айбабин 1999, с. 268; Айбабин, Хайредінова 1996, с. 90; Хайредінова 2002, с. 38).

Численні знахідки фібул цього типу відомі за матеріалами некрополів Херсонеса, Керчі, Подунав'я та Італії (Зубар, Магомедов 1981,

с. 75—76, рис. 5, 1, 2; Айбабин 1990, с. 20—22, рис. 14, 8—13; 15, 1, 4; Gotze 1907, s. 2, 3, 9, 143, abb. 2, 1, 2, 8; Машов 1976, с. 38, рис. 3; Bierbrauer 1975, tav. XXXIX, 8; LII, 1; LXXIII, 3).

Слід зазначити, що малі пальчасті застібки відомі також і серед давньослов'янських старожитностей, що засвідчує зв'язок Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя з Кримом (Данилевич 1905, с. 411—433; Амброз 1970, с. 74; Корзухина 1996, табл. 59, 80, 107, 108; Гавритухин 1991; Родинкова 2010а, с. 266; Родинкова 2011, с. 253—255; Ахмедов 2014, с. 159—160, рис. 8; рис. 12; Казанський 2014, с. 192—193, рис. 6; Володарець-Урбанович 2015, с. 93—95, рис. 2, 7—8; 8). Фібули варіантів 1 та 2 мають три підваріанти (за Айбабіним). Вони боспорського виробництва другої половини VI—VII ст., виявлені в Подніпров'ї в районі Дніпровських порогів і Канева—Черкас. І.О. Гавритухін висловлює припущення, що це пов'язано з локальним заселенням цього регіону переселенцями з Боспору (Гавритухин 1997, с. 29—30).

Поряд з вище згаданими прикрасами готського костюма в кінці VI — першій половині VII ст. в ювелірному наборі використовували розкішні великі пальчасті фібули, що зараховані Г. Кюном до типу Аквілея, а Ф. Бірбрауером — до типу Удіне-Планіс за місцем знайдення (Kuhn 1965, s. 99, 100, taf. LXIII—LXV; Bierbrauer 1975, s. 89—91). Вчені розглядають історію вивчення фібул цього типу та обґрунтовують виділення наступних серій: Італо-германська серія (близько 490—530-х рр.), пов'язана з королівством остготів в Італії; Балкано-Понтійська серія сформувалась під впливом остготських прототипів; після 530-х рр. розвивається потужний центр виробництва на Боспорі.

У складі музейної колекції є пара рідкісних фібул типу Удіне-Планіс (чи Аквілея), довжиною 19 см. Прикраси відлиті у формі півкруглої голівки з п'ятьма виступами-пальцями, дугоподібної спинки та багатокутної ніжки, яка закінчується виступом-пальцем. Їхню поверхню позолочено, декоровано кербшнітним рельєфним різьбленням у вигляді завитків, трикутників та ромбів, краї — вузьким, гладким рельєфним бордюром. Три виступи на голівці та ніжці нагадують стилізовані морди тварин з витріщеними очима та широкими ніздрями. Бічні краї ніжки та два фігурні пальці на голівці фібули оздоблені маленькими круглими гніздами зі скляними або гранатово-червоними вставками. Важливою ознакою, що вирізняє фібули цього типу, являють декоративні пласкі висту-

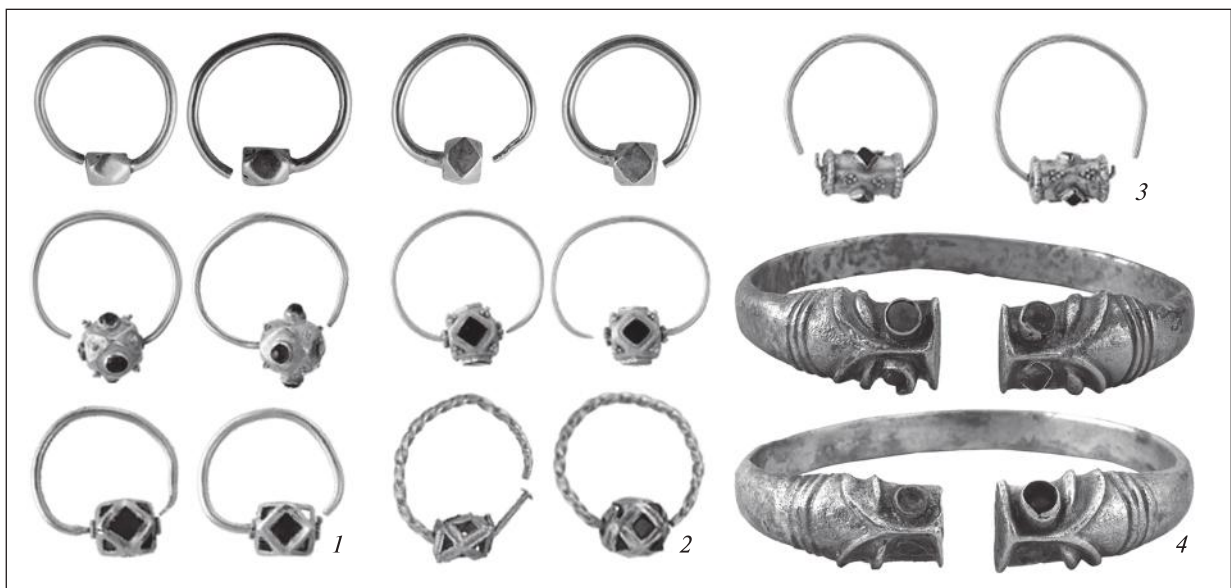

Рис. 6. Сережки і браслети (за класифікацією Е.О. Хайредінової): 1 — варіант 1; 2 — варіант 2; 3 — варіант 3; 4 — з циліндричною намистиною; 5 — тип 2

пи у формі півмісяця, які виступають з боків звуженої частини ніжки з двома круглими наскрізними отворами та двома гніздами з червоними вставками. На зворотному боці обох фібул від голко-пружинного механізму зберігся лише приймач.

Пальчасті фібули типу Аквілея, аналогічні музейним, виявлені в гарнітурах з великими пряжками: у склепах 36, 46, 77, 176, 229 з Лучистого, похованнях 3, 19, у склепах 78, 180 з Керчі (рис. 5). Подібні дорогоцінні застібки жіночого костюма увійшли в моду в Південно-Західному Криму в кінці VI — першій половині VII ст., на Боспорі — тільки в VII ст. (Айбабин 1990, с. 21—22, рис. 15, 5, 6; 16, 1, 3; Хайредінова 2002, с. 37—38, рис. 4).

Завдяки численним археологічним даним А.К. Амброз зробив висновок, що зникнення готських жіночих прикрас святкового костюма, а саме великих рельєфних пряжок та різноманітних фібул в останній чверті VII ст. в усіх регіонах Криму не має підстав пов'язувати з нашествям хозар. Він вважав, що це явище спільне для всієї Європи та пояснюється змінами в моді (Амброз 1968, с. 23).

До складу традиційного святкового костюма кримських готських жінок входять також різнотипні коштовні парні сережки та браслети (рис. 6).

За класифікацією Е.А. Хайредінової, з V ст. на Боспорі та в Південно-Західному Криму найбільш популярними стають однонамістинні сережки четвертого типу (Хайредінова 2002, с. 98—102). Сережки цього типу ма-

ють намистини у формі багатогранника. За технологією виготовлення намистини, її формою та способом кріплення до дужки ці сережки поділяються на три варіанти: в-1 — із відлитим багатогранником на кінці дужки; в-2 — із порожнистим відлитим багатогранником, що нанизаний на кінець дужки; в-3 — із порожнистим ажурним багатогранником, що нанизаний на кінець дужки (Хайредінова 2002, с. 100—105; Айбабин, Хайредінова 2008, с. 31). За спостереженнями Ф. Бірбрауера та І.П. Засецької сережки з багатогранними намистинами з'явилися на початку V ст. в населення римських провінцій на Середньому Дунаї та увійшли в моду осілих народів гунської держави (Bierbrauer 1975, s. 162—167; Засецкая 1994, с. 54).

До складу музейної колекції увійшли шість пар яскравих поліхромних золотих однонамістинних сережок четвертого типу — з підвіскою, у вигляді багатогранника усіх трьох варіантів.

У двох пар сережок варіанта 1 — невеликий поліедр відлитий разом з кільцем, виконаний у формі куба зі скошеними та плоскими гладенькими 11-тю гранями. Розміри виробів: 3,2 × 2,9 см; 3,0 × 3,1 см, та 2,4 × 2,3 см; 2,1 × 2,3 см. У Криму подібні прикраси були в моді з кінця VI до середини VII ст. (Айбабин 1990, с. 58, рис. 2, 60). Місцеві майстри Боспору та Херсонеса виконували їх за дунайськими зразками. Однотипні сережки знаходять в комплекті з великими інкрустованими пряжками та фібулами в некрополях Керчі та Південно-Західного Криму — поховання 1 у склепі 77 з Лучистого.

Рис. 7. Реконструкція готського жіночого костюма за матеріалами з некрополю поблизу с. Лучисте, Крим: поховання 8, склеп 38. Автор реконструкції Е.О. Хайредінова

У третій парі однотипних сережок розмірами $4,0 \times 3,7$ см та $4,2 \times 3,8$ см варіанта 2 трохи більші порожнисті намистини також закріплені на одному кінці дужки. Зроблені у формі кулястого багатогранника з поверхнею щедро орнаментованою маленькими пірамідками дрібної зерні та круглими півсферичними скляними чи гранатово-червоними вставками у високих циліндричних гніздах. Дужки виконано у вигляді кілець з тонкого круглого в перетині дроту з незамкненими кінцями та гладкою поверхнею.

Четверта пара однотипних сережок розмірами $3,9 \times 3,8$ см та $3,8 \times 3,7$ см варіанта 2 має також порожнисті намистини, що закріплені на одному кінці дужки. Вони мають форму кубічного багатогранника. Скошена трикутна поверхня декорована пірамідками дрібної зерні, плоска — ромбоподібними пластинчастими скляними чи гранатовими вставками закріпленими у гніздах з низькими стінками. Дужки виконано у вигляді кілець з тонкого круглого в перетині дроту з незамкненими кінцями та гладкою поверхнею.

У п'ятій парі однотипних сережок розмірами $4,0 \times 3,6$ см та $3,8 \times 3,5$ см варіанта 3 14-гранні

кубічні намистини задля міцності заповнені пастою масою, кожна виконана з декількох відтиснутих із золотої тонкої фольги та спаяних ажурних секцій. Ромбічні та трикутні грані інкрустовані скляними або гранатовими пластинчастими червоними вставками у вирізаних отворах-гніздах. Дужки виконано у вигляді кілець з тонкого круглого у перетині дроту з незамкненими кінцями та гладкою поверхнею.

Шоста пара однотипних сережок з 14-гранними порожнистими кубічними намистинами також належить до варіанта 3. Вони мають розмір $4,1 \times 3,6$ см та $4,0 \times 3,5$ см. В одній сережці ажурна намистина переміщена з кінця дужки тому, що дуже пошкоджена — пом'ята та сплюснена, усі пластинчасті вставки та пастова маса втрачені. У намистині другої сережки пастовий наповнювач також не зберігся, але втрачено лише декілька пластинчастих вставок. Обидві дужки сережок виконані у вигляді кілець з перекрученого дроту.

У музеї зберігається ще одна цікава (сьома) пара золотих сережок розміром $3,9 \times 3,6$ см та $4,0 \times 3,7$ см з підвіскою у вигляді порожнистого циліндрика на кінці дужки, оздобленого трикутниками дрібної зерні та напаяними ромбоподібними гніздами з пластинчастими вставками зеленого скла. Циліндрики з обох торців запаяні круглими гладкими пластинами з маленькими круглими отворами в центрі, крізь які вони були нанизані на кінці дужок. Краї цих пластинок в місцях з'єднання з циліндриками облямовані декоративними поясками дрібної зерні. Дужки виконані у вигляді кілець з тонкого круглого в перетині дроту з незамкненими кінцями та гладкою поверхнею. Сережки з циліндричними намистинами поміж ранньосередньовічних знахідок германського кола поки що не відомі, за винятком музейної пари. Подібні сережки значно збагачують наші знання про різноманітність прикрас цього типу та репрезентують новий варіант однонамистинних сережок.

Сережки з напускним багатогранником виникли у Подунав'ї разом із відлитими сережками (Амброз 1994, с. 41; Bierbrauer 1975, s. 162—164). На думку Ф. Бірбрауера, сережки з ажурним, інкрустованим багатогранником характерні для багатих варварських могил V—VI ст. з Подунав'я та Італії (Bierbrauer 1975, s. 164—165, 244—248). На думку Е.А. Хайредінової та О.І. Айбабіна подібні сережки були не дуже поширені в Криму (Хайредінова 2002, с. 9—10; Айбабин, Хайредінова 2008, 31, рис. 13, 14, 16, 21). Аналогічні сережки виявлені тільки в могилі з Сохарної Голови.

ки — Південно-Західний Крим, в могилі другої половини VI ст. з Керчі, що зберігаються в колекції І. Діргардта (Damm 1988, s. 123, abb. 69, kat. nr. 31). У похованні 8 склепу 38 з Лучистого першої чверті VII ст. біля черепа виявлено дві сережки варіанта 2, що розміщені одна під другою. Очевидно, в цьому випадку вони слугували прикрасами зачіски чи головного убору похованої готської жінки. В похованні 8 зі склепу 38, у склепах 10 та 102 з Лучистого другої половини VII ст. було виявлено три пари однамистинних сережок також тільки варіанта 2 (рис. 7).

Складовою частиною готського жіночого костюма за часів раннього середньовіччя на Таврійському півострові слугували прості парні однотипні в основному бронзові браслети. За формою та декором ці наручні прикраси були поширені на Боспорі та у Південно-Західному Криму. За класифікацією Е.А. Хайрединової вони представлені двома типами (Хайрединова 2002, с. 43—44, рис. 7; 9).

Парні браслети (2 шт.) з музейної колекції розмірами 6,8 × 5,9 см та 6,7 × 5,8 см за певними ознаками ближчі до браслетів типу 2, хоча й більш презентабельні. Вони відлиті з плаского срібного дроту з незамкненими потовщеними тарозширеними сегментоподібними вперетині декорованими кінцями. Зовнішня сторона опукла, внутрішня — пласка. Монолітні кінці оформлені у вигляді рельєфних зооморфних голівок з напаяними круглими циліндричними гніздами із зеленими пастовими чи скляними вставками, що імітують очі (в деяких гніздах паста втрачена). Ший тварин підкреслені трьо-

ма різьбленими рельєфними лініями. Подібні наручні прикраси прямих аналогій не мають, однак браслети з орнаментованими кінцями поширилися в Криму від другої половини V ст. з Подунав'я та Італії, де на них була мода в гепідів, аламанив та остготів. (Csallany 1961, s. 217, taf. CXCV, 2. CXCVI, 8; Bierbrauer 1975, tav. LXXXIV, 2, 3; Эрдели 1982, с. 67, рис. 3, 4; Stadler 1988, s. 326, 345, taf. 52; Kiss 1994, p. 168—169, cat. n. 6; Quast 1997, s. 183, 185, abb. 190, 193; Giesler 1997, s. 210, 212, abb. 213, 217). Кримські готські жінки носили їх до кінця VII ст. (Хайрединова 2000, с. 103—104; Айбабин, Хайрединова 2008, 51—65).

Однотипні вироби виявлені в поховальному інвентарі некрополів Південно-Західного Криму, зокрема у похованнях 3 та 8 зі склепу 102, похованні 7 зі склепу 232, похованні 1 зі склепу 75 в Лучистому, похованні 8 з Сахарної Головки.

На завершення варто зазначити, що запропоновані золоті та срібні ювелірні прикраси готського жіночого костюма з музейної колекції періоду раннього середньовіччя мають численні аналогії в поховальних комплексах некрополів південного берега, Південно-Західного Криму та Керчі. З другої половини VI — початку VII ст. у Херсонесі та на Боспорі функціонували художньо-ремісничі центри, які задовольняли попит на популярні у готського населення Криму ювелірні елементи святкового жіночого костюма, а саме коштовні різноманітні пряжки, фібули та різноманітні особисті прикраси. Вони були виповнені з великою майстерністю руками візантійських майстрів переважно за дунайськими зразками.

Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — Симферополь, 1990. — Вып. I. — С. 3—86.

Айбабин А.И. Могильники VIII — начала X вв. // МАИЭТ. — Симферополь, 1993. — Вып. III. — С. 121—136.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Айбабин А.И. Степь и Юго-Западный Крым // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003.

Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Новый комплекс с пальчатыми фибулами с некрополя у с. Лучистое // МАИЭТ. — Вып. V. — Симферополь, 1996. — С. 85—93.

Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Проблемы хронологии и типологии инвентаря // Могильник у села Лучистое. — Симферополь; Керчь, 2008. — Т. I. — С. 19—31.

Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР II—IV вв. н. э. // САИ. — М., 1966. — Вып. Д1—30. — С. 80—91.

Амброз А.К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // КСИА. — 1968. — Вып. 113. — С. 1—30.

Амброз А.К. Южные художественные связи населения Верхнего Поднепровья в VI в. // Древние славяне и их соседи. — М., 1970. — С. 74. — (МИА. — 176).

Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. I. // СА. — 1971. — № 2. — С. 96—123.

Амброз А.К. Хронология раннесредневековых древностей Восточной Европы V—IX ст. — Докт. дисс.: — М., 1974. — ИА АН СССР. — С. 178—240.

- Амброз А.К. Основы периодизации южнокрымских могильников типа Суук-Су // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 5—12.
- Амброз А.К. Юго-Западный Крым. Могильники IV—VII вв. // МАИЭТ. — Симферополь, 1994/1995. — Вып. IV.
- Ахмедов Р.И. Некоторые индикаторы культурных взаимодействий в древностях рязано-окских финнов второй половины V — начала VI в. // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов. М., 2014. — С. 159—160 (PCM. — 15).
- Банк А.В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. — М.; Л., 1966.
- Веймарн Е.В., Амброз А.К. Большая пряжка из скалистинского могильника (склеп 288) // СА. — 1980. — № 3. — С. 247—262).
- Володарец-Урбанович Я.В. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років) // Археологія. — 2015. — № 3. — С. 87—106.
- Гавритухин И.О. Боспор и Поднепровье в VI—VII вв. (к изучению северепонтийских ювелирных школ) // Междунар. конф. Византия и Крым. — Симферополь, 1997. — С. 1—39.
- Данилевич В.Е. Раскопки курганов около с. Будь и х. Берёзовки Ахтырского уезда Харьковской губернии // Труды XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 411—433.
- Зубар В.М., Магомедов В.В. Нові дослідження середньовічних поховань Херсонеса // Археологія. — К., 1981. — Вип. 36. — С. 71—77.
- Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V). — СПб, 1994.
- Казанский М.М. Славяне и дунайские германцы в VI веке: свидетельства письменных источников и некоторые археологические данные // Штрихи к портретам минувших эпох. Археология, история, этнография. — Зимовники, 2014. — Кн. (MMXIV). — С. 156—193.
- Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии. — Донецк, 2006. — Т. 5.
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древности антов» в среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — V — С. 352—435.
- Кропоткин В.В. Из истории средневекового Крыма // СА. — 1958. — XXVIII. — С. 198—218.
- Мацулевич Л.А. К вопросу о стадиальности в готских надстроечных явлениях // ИГАИМК. — М.; Л., 1933. — XLV. — С. 44—49.
- Машов с. Раннесредневековни фибули от Августа при с. Херлъц, Врачански окръг // Археология. — 1976. — № 1. — С. 1—51.
- Прокопий Кесарийский. О постройках // ВДИ. — 1939. — № 4. — С. 203—283.
- Пудовин В.К. Датировка нижнего слоя могильника Суук-Су (550—650 гг.) // СА. — 1961. — № 1. — С. 177—185.
- Репников Н.И. Некоторые могильники крымских готов. Ч. 1. // ИАК. — Одесса, 1906. — Вып. 19. — С. 1—80.
- Репников Н.И. Некоторые могильники крымских готов. Ч. 2. // ЗООИД. — Одесса, 1907. — XXVII.
- Родинкова В.Е. Пальчатые фибулы из Южного Побужья // Актуальные проблемы Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010а. — С. 261—276 (PCM. — 13).
- Родинкова В.Е. Женский костюм днепровских племён в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. — М., 2011. — С. 239—265.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V — первой половине VI вв. // МАИЭТ. — К., 2002. — Вып. 9. — С. 53—118.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм с большими пряжками с христианской символикой из Юго-Западного Крыма // ХСб. — Севастополь, 1999. — Вып. X. — С. 334—348.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм с южнокрымскими орлиноголовыми пряжками // МАИЭТ. — Симферополь, 2000. — Вып. VII. — С. 91—133.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI—VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времён до наших дней. — К., 2002. — С. 34—47.
- Хайрединова Э.А. Раннесредневековые кресты из Юго-Западного Крыма // МАИЭТ. — Симферополь, 2007. — Вып. XIII. — С. 151—182.
- Шаблавина Е.А. Шаблоны для литья орлиноголовых пряжек из южнокрымских могильников // Археологический сборник ГЭ. — СПб, 2005, — № 37. — С. 109—115.
- Шукин М.Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура) // СПб, 2005. — С. 110—153.
- Эрдели И. Новый могильник V в. в Кестхей-Фенекпусте // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков. — М., 1982. — С. 64—69.
- Alfieri N.A., Arias P.E., Montanari G.B., Degani M. Ori e argenti dell'Emilia antika. — Bologna, 1958.
- Arbman H. Stildrag folkvandringstidens Konst. Fornvannen, t. 40. — Stockholm, 1945.

- Bierbrauer V.* Die Ostgotischen Grab und Schatzfunde in Italien // Biblioteca degli «Studi Medievali». — Spoleto, 1975. — VII. — P. 23—39.
- Csallany D.* Archaologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 n.Z.) // Archeologica Hungaricae. — Budapest, 1961. — № 166. — S. 217—333.
- Damm I.* Goldschmiedearbeiten der Volkerwanderungszeit aus dem Nordlichen Schwarzmeergebiet. Katalog der Sammlung Diergardt 2 // Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte. — Berlin, 1988. — Band 21. — S. 98—126.
- Gotze A.* Gotische Schnallen. — Berlin, 1907.
- Giesler U.* Volker am Hochrhein. Das Basler Land im frühen Mittelalter // Die Alamannen. — Stuttgart, 1997. — S. 209—218.
- Kiss A.* Archeologia degli Ostrogoti in Pannonia (456—473) // I Goti. — Milano, 1994. — P. 164—169.
- Kovacevic J.* Varvarska kolonizacija juznoslovenskih oblasti. — Novi Sad, 1960.
- Kuhn H.* Die Germanischen Bugelfibeln der Volkerwanderungszeit in der Rheinprovinz // Akademische Druck. — u. Verlagsanstalt, Graz/Austria, 1965. — T. I. — S. 90—100.
- Quast D.* Vom Einzelgrab zum Friedhof. Beginn der Reihengraberzitate im 5. Jahrhundert // Die Alamannen. — Stuttgart, 1997. — S. 171—190.
- Radulescu A., Lungu V.* Le christianisme en Scythie Mineure a la lumiere des dernieres decouvertes archeologiques // Actes du XIe congres international de l'archeologie chretienne. — Rome, 1989. — Vol. II. — P. 2583—2584.
- Ross M.C.* Catalog of the Bizantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. — Washington, 1965.
- Salin B.* Die altgermanische Tierornamentik. — Stockholm, 1904.
- Stadler P.* Ostgermanische Gräber // Germanen, Hunnen und Avarn. Schätze der Volkerwanderungszeit. — Nürnberg, 1988.
- Vinski Z.* Archaologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens // Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. — Novi Sad, 1978. — S. 244—269.
- Werner J.* Katalog der Sammlung Diergardt. Bd. 1, Die Fibeln. — Berlin, 1961.
- Zasetskaya I.P.* On the Chronology of Eagle-Head Buckles from the Necropolis of Bosphorus and South-Crimean Burial-grounds of the Early Medieval Period (6th—early 7th centuries AD) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — Leiden, 2004. — Vol. 10. — P. 77—138.

Надійшла 15.03.2016

В.М. Хардаев

УКРАШЕНИЯ ГОТСКОГО ЖЕНСКОГО КОСТЮМА VI—VII вв. (неизвестные артефакты)

Описываемые в статье археологические материалы из женских захоронений VI—VII вв. свидетельствуют о том, что в период раннего средневековья среди германского населения Таврии на южном побережье, в Юго-Западном Крыму, а также в Керчи получил распространение характерный для готов женский праздничный наряд. Конкретными данными об одежде крымских готов этого периода, как письменные, так и иконографические источники не располагают. Изучение костюма возможно только по археологическим находкам. Музейная коллекция украшений готского женского костюма из состава погребального инвентаря крымских некрополей включает парные серебряные позолоченные двущитковые и пальчатые малые и большие фибулы, разнотипные серебряные массивные поясные пряжки, а также серию золотых однобусинных серёжек, нательных крестиков и серебряных браслетов. Эти декоративные детали одежды могут служить хронологическими индикаторами для определения датировки могил и погребального инвентаря. Классификация изделий, разработанная в многочисленных научных публикациях, использована автором статьи для их типологизации.

V.M. Khardayev

JEWELRY OF THE 6TH — 7TH CENTURIES GOTHIC WOMEN'S COSTUME (Unknown Artifacts)

Archaeological materials described in the article from the 6th and 7th centuries burials of women indicate that a peculiar for the Goths festive women's dress was spread among the Germanic population of Tauria on the south coast, in the South-Western Crimea, as well as in Kerch in the Early Middle Age. Neither written, nor iconographic sources do not offer any concrete data on the Crimean Goths' clothes of this period. It is possible to study their dress only after archaeological finds. The Museum's collection of jewelry ornaments for the Gothic women's dress, which were part of the funeral equipment in the Crimean necropoleis, contains pair silver gilt bow and radiate brooches of small and large sizes, huge silver belt buckles of different types, and also a series of gold hoop earrings with a polyhedron-shaped bead, gold pectoral crosses and silver bracelets. These decorative accessories can serve as chronological indicators for dating the graves and funeral objects. To define the types of jewelry ornaments the author uses the classification of items, which had been already developed in numerous scientific publications.

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА НАКЛАДКА ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ДРАКОНА З РОЗКОПОК 1936 р. НА СТАРОКИЇВСЬКІЙ ГОРІ

Публікацію присвячено виготовленій з кольорового металу цікавій знахідці, знайденій на Старокиївській горі неподалік Десятинної церкви — пізньосередньовічний литий накладці із зображенням міфічної істоти. Проведено атрибуцію, встановлено дату побутування та поширення, а також зроблено припущення щодо місця виготовлення предмету.

К л ю ч о в і с л о в а: накладка, фурнітура, Старокиївська гора, Десятинна церква, Новгород.

У фондах Національного музею історії України зберігається оригінальна накладка з кольорового металу із рельєфним зображенням міфічної істоти (Інв. № В8/5618, розміри 22 × 21 × 3,0 мм) (рис. 1, 1). Предмет являє собою пластичний п'ятикутний литий виріб із трьома штативами для кріплення на звороті. Накладку було знайдено у 1936 р. Т.М. Мовчанівським під час археологічних досліджень території колишньої Художньої школи (тепер територія НМІУ) неподалік Десятинної церкви в Києві по вул. Володимирській, 2 (Ячменьов, Мовчанівський 1936, с. 57—60). Її було передано і записано до колекційного списку музею лише впродовж 1945—1948 р. На жаль, на сьогодні, через втрату більшої частини документації і недостатньої інформації в польових щоденниках, не можливо встановити співвідношення накладки з конкретними об'єктами або з точними ділянками дослідженої території. Отже, для встановлення правильної дати побутування предмету потрібно залучати аналогічні вироби з інших регіонів та супровідний комплекс знахідок із культурних нашарувань.

Система кріплення і форма подібних накладок наближені до деталей поясного набору, фурнітури для одягу, предметів інтер'єру тощо. Оскільки стан збереженості виробів зі шкіри, дерева чи тканини, серед більшості археологічних знахідок, особливо з території Середнього Подніпров'я, неодноразово підкреслювалася вченими як незадовільний (Археологія... 1986, с. 439; Древня... 1997, с. 46—48; Петрашенко 2005, с. 124—125; Сергєєва 2011, с. 70), то виникає питання про функціональне застосування предмета.

Орнаментация накладки представлена зображенням дракона, де хвіст і частина голови є

завершенням лівого верхнього краю накладки. Міфічна істота стоїть на трьох лапах, а четверта — піднята догори, демонструючи рух. Хвіст дракона піднятий догори і примикає до шиї, на якій простежуються гребінцеві виступи. Око істоти широко розплющене, а голова направлена праворуч, з відкритими, дещо завернутими щелепами. Кінцівки тварини та хвіст мають криноподібні завершення. Зображення дракона займає приблизно 60 % площі виробу, решта — це розміщені в один ряд крини, що повторюються. Вся орнаментация вміщена в невеликий бортик, який йде вздовж краю накладки.

Подібна накладка, але відлита в дзеркальному відображенні, була знайдена під час досліджень у м. Дубно Рівненської обл. у 2007 р. у культурному шарі XVI—XVIII ст. (рис. 1, 2) Розкоп розміщувався на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія. На цій ділянці культурні шари слов'яно-руської та литовсько-польської доби були перекриті потужними нашаруваннями XIX—XX ст. (Прищепа, Чекуров, Ткач 2007, с. 284, рис. 6, б).

Ще одна, наближена до накладки з НМІУ, знахідка походить з Твері, залягала в культурних нашаруваннях XIV—XVI ст. Але зображення дракона з тверської знахідки займає всю площу виробу (рис. 1, 3) (Травкин, Хухарев 1999, с. 139—143).

Подібні музейні та аналогічні до дубнівської накладки прикрашають одну з шкіряних поясних сумок, яку було знайдено в Новгороді (рис. 1, 4) (Кубло 1992, с. 11—14). Накладки з драконом розміщувалися попарно на клапані, мали дзеркально-симетричне зображення, різні розміри. Більші (2,0 × 2,0 см) — розташовувалися по боках у верхній частині клапана. У той же час, менші (1,0 × 1,0 см) — були розміщені в нижній частині біля замка. Серед ін-

Рис. 1. Пізньосередньовічні литі накладки із зображенням дракона: 1 — фото та промальовка накладки Інв. № В8/5618 з фондів НМІУ; 2 — знахідка із культурного шару XVI—XVIII ст. з м. Дубно у 2007 р. (за Б.А. Прищепою); 3 — Накладка XIV—XVI ст. з Твері (за П.М. Травкіним); 4 — сумка-калита, випадкова знахідка з Новгорода (за Т.С. Матехіною), фото з фондів Новгородського історичного музею-заповідника (Інв. № НГМ КП 37669/1); 5 — фото бронзового замка з Туворового городища Ізборська (за В.В. Сєдовим); 6 — фото бронзової пластины, що закриває лучину замка з Пскова (за В.В. Сєдовим)

шого декору сумки варто відзначити схожі за художнім стилем наступні складові — личину замка і пластину, що закривала отвір для ключа. Вказані вироби мали аналогічні за стилем зображення пари драконів і такий же криноподібний орнамент.

Також сумка була прикрашена іншими накладками, які кріпилися з боків (парні) і у центрі (не парні). Зооморфні зображення пташок на ніжці і без, а також антропоморфна накладка були розташовані на клапані. Петля прикра-

шена накладками у вигляді п'ятипелюсткових квіток і восьмикутною бляшкою з вміщеною в центр восьмипелюстковою розеткою в центрі.

Сумка — ідеальна за ступенем збереження, унікальна випадкова знахідка з південної окраїни Славенського кінця, що зберігаються у фондах Новгородського історичного музею-заповідника (Інв. № НГМ КП 37669/1). А.В. Курбатов називає подібні сумки «калітою» і відносить до VI групи. Вказана група — це досить великі сумки з клапаном, з одним чи

декількома відділеннями, які носилися на поясі (Курбатов 2012, с. 32—33). Всередині сумки містилося три відділення і таємна кишеня, всі зі своїми клапанами. Стінки відділень і клапани зшиті із парних деталей, складених один з одним бахтармою. Дно сумки викроєне окремо. У верхній частині сумки, над клапаном, передбачена широка петля, в яку протягувався поясний ремінь (Варфоломеева 1997, с. 109—110, рис. 2, 4).

Заповнення сумки детально описане П.Г. Гайдуковим і розглядається вченим як грошово-речовий скарб. Дослідник згадує бронзовий виріб у вигляді подвійного пустотілого циліндра різної довжини і діаметра, а також пустотілий свинцевий бочкоподібний предмет. Висловлено припущення, щодо приналежності останнього до писемного дорожнього інвентарю. У тонкому й продовгастому циліндрі, найімовірніше, могли зберігати перо, а в іншому — чорнильні рідини. Предмет у вигляді бочечки міг слугувати чорнильницею. Вищеперераховані речі були складені разом в одному із відділень сумки. У наступних двох відді-

Рис. 2. Зображення середньовічних купців та способи кріплення сумок на поясі: 1 — за Радзивилівським літописом; 2 — за Т.С. Матехіною

леннях лежали монети: в одному — три срібні полушки, а в другому — 43 мідних пула. Проведений аналіз монет дає можливість встановити дату скарбу — не раніше другої половини 1530-х р. (Гайдуков, Коньков 1993, с. 42—45).

Розміри сумки досить значні — $23,3 \times 18,2$ см, що дозволяє вважати її дорожньою сумкою торговців. Середньовічні купці виконували ті чи інші дипломатичні функції, адже для проведення торговельно-грошових операцій потрібно було знати не лише структуру місце-

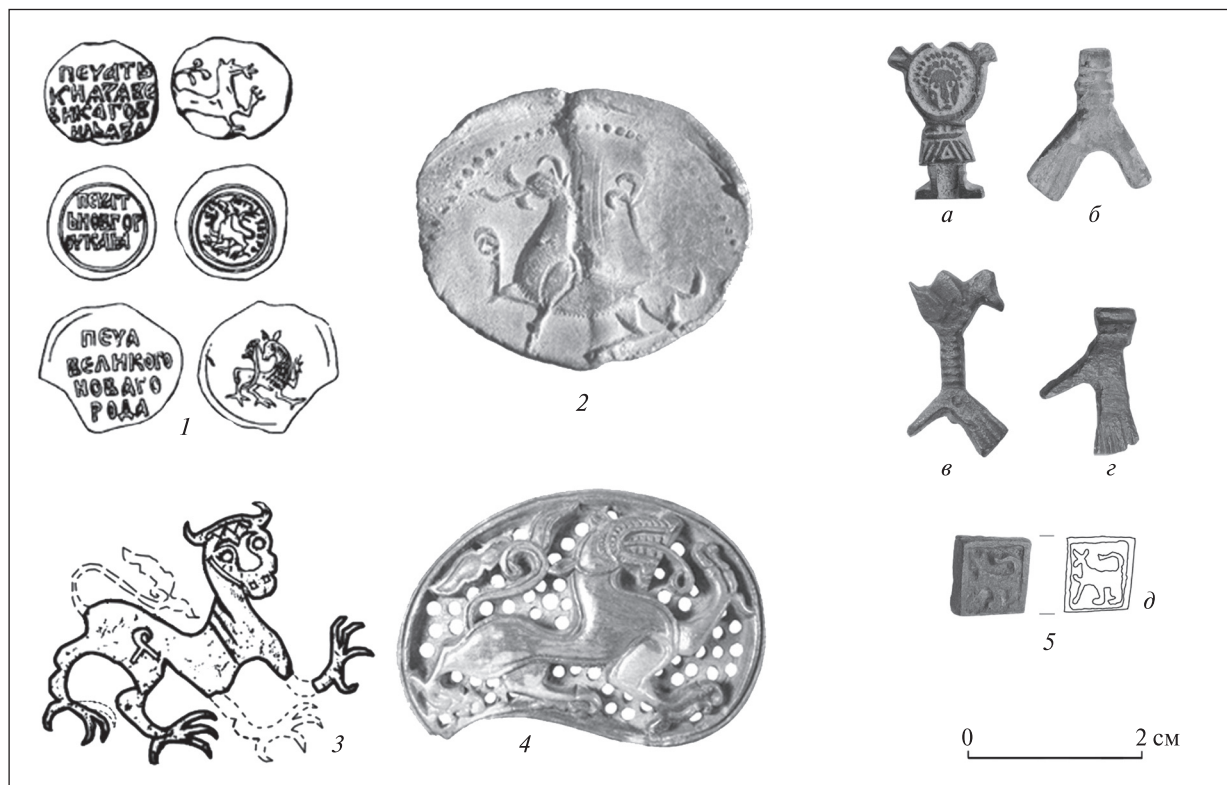

Рис. 3. Ілюстрації міфічних істот на новгородських знахідках кінця XIII—XVI ст. та накладки з ансамблем декоративного оформлення сумки: 1 — вислі печатки свинцеві XIV—XVI ст. з Новгорода (за В.Л. Янінім); 2 — висла печать свинцева новгородського княжого тіуна Єсіфа (за Б.А. Колчіним, В.Л. Янінім); 3 — аплікація шкіряна середини XIV—XV ст. (за П.Г. Гайдуковим); 4 — накладка кістяна кінця XIII ст. (за Б.А. Колчіним, В.Л. Янінім); 5 — фото виробів декоративного ансамблю сумки XV—XVII ст., які виявляють поряд з накладками із зображенням дракона, що зберігаються у фондах Новгородського історичного музею-заповідника (а — Інв. № НГМ КП 34232/136; б — Інв. № НГМ 34232/235; в — Інв. № НГМ КП 34232/233; г — Інв. № НГМ КП 34232/176; д — Інв. № НГМ КП 34232/85)

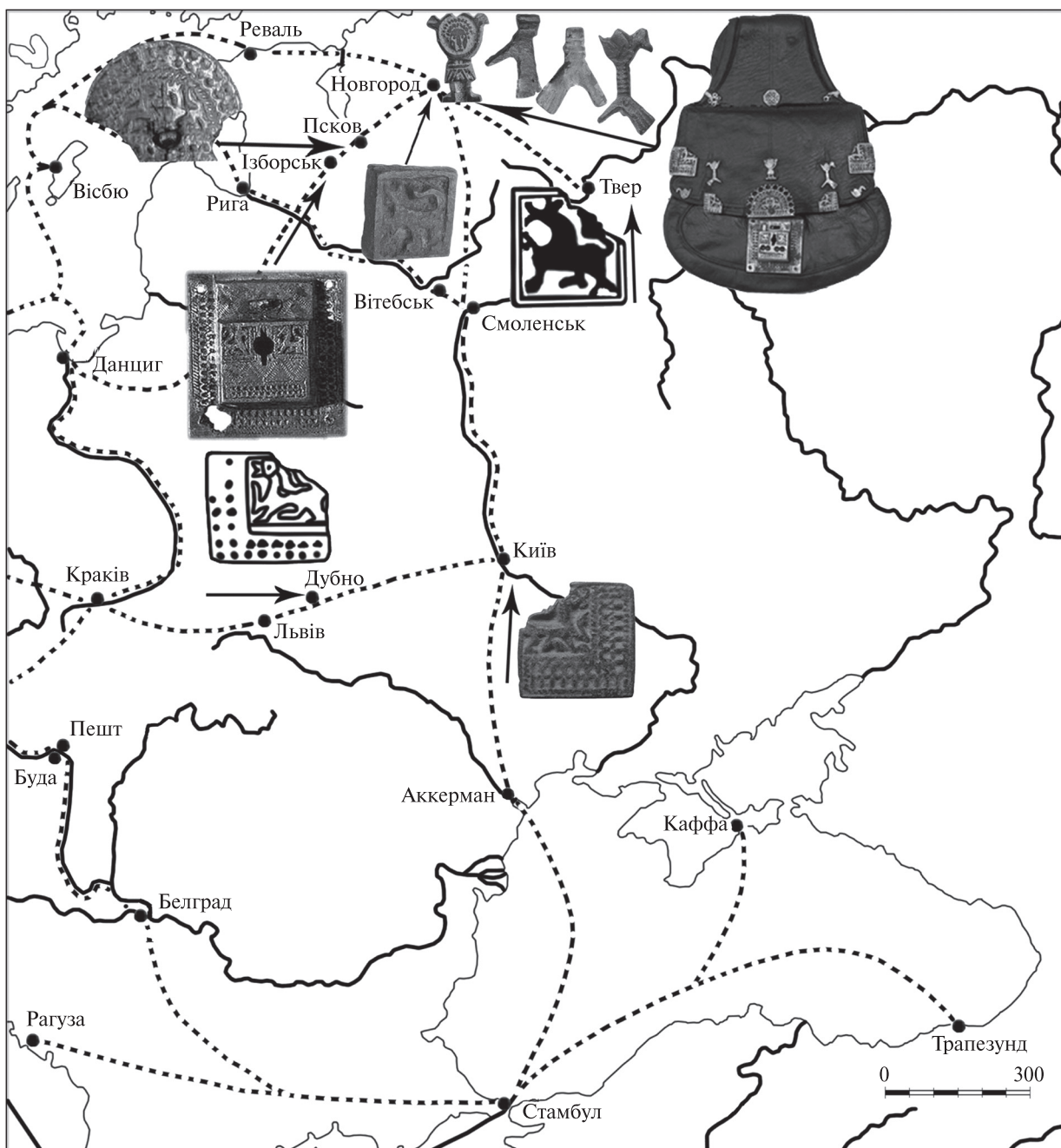

Рис. 4. Європейські торговельні шляхи XIV—XVI ст. (за Г.Г. Кенінгсбергом) та географія знаходження литих накладок та інших деталей з декоративного ансамблю поясних сумок

вого ринку, але й мову місцевого населення, мати хист до ведення переговорів тощо. До наших часів дійшли зображення середньовічних купців другої половини XV — першої половини XVI ст. з однією великою сумкою на поясі (рис. 2) (Варфоломеева 1997, с. 112, рис. 3, 3; Радзивилівська..., с. 477).

У роботі з археологічних досліджень Псковської землі В. Седов публікує бронзовий замок і пластину, прикрашену парними зображеннями тварин, як функціональні складові скриньки і датує XIII ст. (рис. 1, 5, 6) (Седов 1998).

Хоча вже в пізнішій, узагальнювальній монографії вченого з історії та археології стародавнього Ізборська їх серед матеріалів ремісників не згадано (Седов 2007). Художнє оформлення лучини замка з Туворового городища і пластини з Пскова аналогічна до тих, що розміщені на поясній сумці з Новгороду. Відповідно, ці знахідки можна прирівняти до предметів, що мають спільний художній стиль з накладками із зображенням дракона.

В особливостях орнаменталістики перерахованих литих накладок з драконом, на нашу дум-

ку, закладений певний геральдичний підтекст, пов'язаний з давнім Новгородом. Це підтверджується стилістично наближеними зображеннями міфічних істот з новгородських свинцевих печаток XIV—XVI ст., залишками знайденої нашивної шкіряної аплікації та кістяних виробів тощо (рис. 3, 1—4) (Янин 1962, рис. 14, рис. 15; Колчин, Янин, Ямщиков 1985, с. 40, рис. 42, с. 83, рис. 156; Гайдуков 1992, с. 161, 233). Також трапляються поодинокі знахідки литих одно- та двоштифтових зооморфних і антропоморфних накладок з культурних нашарувань XV—XVII ст., які належать до допоміжного декору сумок-калит (рис. 3, 5). Відповідно, вказаний сюжет був не чужий володарю поясної сумки, декорованої бронзовими накладками, зокрема, і давній новгородській громаді, в цілому, що дозволяє припустити місцеве виробництво перерахованих виробів. Також, особливості крою калити мають певні регіональні відмінності підкреслені дослідниками. Так, наприклад, постійною рисою міського костюму західноєвропейських міст першої половини XV—XVI ст. були мішкоподібні сумки на металевих рамках, які в Новгороді не знайдені (Варфоломеева 1997, с. 105—111).

Зображення на пізньосередньовічних привісках, печатках, монетах і накладках XIV—XVI ст. є лише яскравим прикладом живучості популярних образів, взаємовпливів та численних запозичень із давньоруського мистецтва XI—XIII ст. (Богусевич 1961, с. 76—91; Никольская 1972, с. 158—170; Седова 1981, с. 162—165; Колчин, Янин, Ямщиков 1985, с. 83—86; Пів-

денноруське село 1997, с. 49; Древняя Русь 1997, с. 207—215; Рябцева 2005, с. 257). Працюючи над новою ливарною формою, майстер щоразу тримав перед собою виріб, який копіював, добре розуміючи значення композиції (Сарачева 2003, с. 112). Поява ж подібних образів на речах широкого вжитку вказує на те, що в християнському мистецтві одночасно з апокаліптичними та зміеборчими уявленнями залишалися апотропеїчні функції (Орлов 1973, с. 93).

Таким чином, можемо констатувати, що накладка із зображенням дракона, яка зберігається у фондах НМІУ, належить до декоративного ансамблю шкіряної сумки-калити. На підставі наведеного вище нумізматичного матеріалу, а також аналогічних знахідок з культурних нашарувань перерахованих пам'яток, датується другою половиною XV — серединою XVI ст. Власником калити міг бути фінансово забезпечений мешканець Новгорода: тисяцький, посадник, боярин, чи представник гільдії купців. До Києва, імовірно, декорована сумка потрапила як товар, чи особиста річ купця, дипломата, паломника тощо. Географія поширення згаданих накладок у Східній Європі вкладається у систему відомих пізньосередньовічних торгових шляхів (рис. 4) (Кеннінгсберг 2001, с. 287). Разом з тим, варто продовжити дослідження з розширення джерельної бази вказаних накладок й інших деталей фурнітури шкіряних сумок, що дозволить чіткіше деталізувати художні елементи оформлення самих сумок-калит.

Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3.

Богусевич В.А. Зображення Сімаргла в Давньоруському мистецтві // Археологія. — 1961. — 12. — С. 76—91.

Варфоломеева Т.С. Средневековые кожаные кошельки // Новгород и новгородская земля. — Новгород, 1997. — Вып. 11. — С. 105—114.

Гайдуков П.Г. Славенский конец Средневекового Новгорода. Нутный раскоп. — М., 1992.

Гайдуков П.Г., Коньков Ю.П. Славенский клад русских монет конца XV — начала XVI вв. // Всероссийская нумизматическая конференция: Тез. док. и сообщ. — Вологда, 1993. — С. 42—45.

Древняя Русь. Быт и Культура. — М., 1997.

Кеннінгсберг Г.Г. Средневековая Европа 400—1500 гг. — М., 2001.

Колчин Б.А., Янин В.Л., Ямщиков С.В. Древний Новгород: прикладное искусство и археология. — М., 1985.

Кубло Э.К. Коллекции случайных находок // Музеи России. — 1992. — № 1. — С. 11—14.

Курбатов А.В. Кожаное ремесло в Средневековой России. Автореф. дис. ... док. истор. наук. — СПб, 2012.

Никольская Т.Н. К истории географии земли вятичей // СА. — 1972. — Вып. 4. — С. 158—170.

Орлов Р.С. Зображення звірів на візантійських пряжках X ст. // Археологія УРСР. — К., 1973. — Вып. 11. — С. 86—93.

Петрашенко В.А. Древнерусское село. — К., 2005.

Південноруське село. — К., 1997.

Прищепя Б.А., Чекурков В.В., Ткач В.В. Продовження дослідження середньовічного Дубно // АДУ 2006—2007. — К., 2007. — С. 282—284.

- Радзивилловская летопись*. Миниатюры. — Режим доступа: <http://radzivilovskaya-letopis.ru>
- Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный узор. — СПб, 2005.
- Сарачева Т.Г. Древнерусские привески с изображением зверя // РА. — 2003. — Вып. 4. — С. 102—115.
- Седов В.В. Древний Изборск // Древний Псков: история, искусство, археология. Новые исследования. — М., 1998.
- Седов В.В. Изборск в раннем средневековье. — М., 2007.
- Седова М.Ю. Ювелирные изделия Древнего Новгорода X—XV вв. — М., 1981.
- Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011.
- Травкин П.Н., Хухарев В.В. Печать-матрица из Плеса // Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. — Тверь, 1999. — Вып. 3. — С. 139—143.
- Янин В.Л. Новгородские посадники. — М., 1962.
- Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. — М., 1970.
- Яценков М., Мовчанівський Т. Нові археологічні розкопки у Києві // Соціалістичний Київ. — К., 1936. — С. 57—60.

Надійшла 09.10.2016

М.С. Осипенко

ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВАЯ НАКЛАДКА С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ДРАКОНА ИЗ РАСКОПОК 1936 г. НА СТАРОКИЕВСКОЙ ГОРЕ

На сегодняшний день утрачено большую часть документации по исследованиям Старокиевской горы и окрестной территории в первой половине XX в. Это усложняет работу с находками, которые еще не вошли в научный оборот. Одна из таких находок — литая бронзовая (?) накладка пятиконечной формы с рельефным изображением мифического существа — дракона.

В ходе работы с изделием установлено, что такой тип находок принадлежит к элементам оформления декоративного ансамбля кожаных сумок-калит, где, зачастую, был представлен попарным изображениям драконов на предметах разной величины — накладки, пластины, лучины замков и др.

В особенностях орнамента аналогичных изделий заложен некий геральдический подтекст, связанный с общиной древнего Новгорода, что подтверждается стилистически похожими изображениями на новгородских вислых свинцовых печатях XIV—XVI вв., металлических и костяных изделиях.

Независимо от окончательной идентификации находки и исходя из географии распространения подобных вещей, видим, что экономическая активность Новгорода на известных торговых путях Восточной Европы проводилась вплоть до второй половины XVI в.

М.С. Osypenko

LATE MEDIAEVAL PLATE WITH DRAGON DEPICTION FROM EXCAVATIONS IN 1936 AT STAROKYIVSKA MOUNTAIN

Today, a great part of documentation concerning the research of Starokyivska mountain and the surrounding areas in the first half of the 20th century are lost. This fact complicates the work with the findings which are not presented to the scientific circles. One of such findings is a casted bronze (?) plate of pentagonal shape with a relief depiction of a mythical creature, namely, a dragon.

During the work with an item, it was ascertained that such type of findings belongs to the elements of design of decoration assemblage on leather bags-*kalytas* and was presented on them by pairwise depictions of dragons on the items of various size: appliques, plates, cover plates of locks, etc.

The ornamentation peculiarities of analogous products contain a certain heraldic implication related to the community of ancient Novgorod, which is ascertained by stylistically similar depictions on hanging lead stamps of the period from the 14th to the 16th centuries, and on products made of metal and bone.

Regardless of final identification of the finding, and coming from the geography of such items' spread, we can see that Novgorod was economically active at the known trade routes in Eastern Europe until the second half of the 16th century.

Д.В. Бібіков

ВИШГОРОДСЬКА ЦЕРКВА-МАВЗОЛЕЙ СВЯТИХ БОРИСА І ГЛІБА: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА НОВІ ДАНІ

У статті систематизовано археологічні матеріали, здобуті протягом 200-літньої історії дослідження Борисоглібської церкви у Вишгороді, в тому числі — розрізнені архівні дані. Також публікуються результати нових розкопок виробничих комплексів, пов'язаних з будівництвом храму.

К л ю ч о в і с л о в а: давньоруський Вишгород, Борисоглібська церква, археологічні дослідження, архітектура, будівельна справа.

Місто Вишгород та його головна святиня — церква святих Бориса і Гліба — відзначають відразу кілька знакових ювілеїв: у 2015 р. виповнилося 1000 років від часу перенесення до Вишгорода тіла князя Бориса та 900 років від дня освячення храму-мавзолею, а в 2016 р. — 200 років від початку його перших розкопок (хоч і аматорських). За дві сотні років тему стосовно Борисоглібської церкви розробляли чимало дослідників. Дослідження цієї пам'ятки поклало початок вивченню вишгородських старожитностей загалом. Якщо писемні дані про церкву або ж результати розкопок М.К. Каргера в 1950-х рр. висвітлено достатньо (Каргер 1961, с. 321—322, Дегтяр, Орлов 2005, с. 90), то про дослідження XIX — першої половини XX ст., а також 1980—2000-х рр. відомо лише з уривчастих повідомлень та розрізнених архівних джерел. Наявні матеріали потребують систематизації, оскільки їх огляди, опубліковані В.Й. Довженком та М.К. Каргером (Довженко 1950, с. 89—90; Каргер 1952, с. 86—94), є доволі побіжними.

Історію спорудження вишгородських церков детально описано в давньоруській літописній та, передусім, житійній літературі. Після пожежі 1020 р., що знищила церкву св. Василя, тіла Бориса і Гліба, поховані біля неї, було урочисто перенесено в новий храм, невелику капличку («клеть малую»). Пізніше Ярослав Мудрий збудував для них п'ятибанну церкву. Коли й та похилилась, було споруджено нову, однобанну, куди в 1072 р. урочисто переніс мощі Ізяслав Ярославич. Кам'яний храм після смерті князя почали будувати його брати — Святослав, а по-

тім — Всеволод. Однак, уже після завершення робіт, верх його обвалився. Будівництво завершено Олегом Святославичем лише в 1115 р., за князювання Володимира Мономаха. 1 травня храм урочисто освятили. Археологічно фіксуються лише залишки останньої, кам'яної споруди, якій і присвячена ця стаття.

Протягом пізньосередньовічної та ранньомодерної доби на місці стародавніх фундаментів було знову побудовано низку дерев'яних церков, що змінювали одна одну, а в 1861—1862 рр. за типовим проектом К.А. Тона зведено новий кам'яний собор, нині відновлений (Орлов 1995, с. 95—96). Зазначимо лише, що археологічно ніяких підстав для виділення будь-яких будівельних епізодів між храмами XI ст. (з добудовами початку XII ст.) і XIX ст. також немає (Орлов, Булкін 1990—1991, с. 11).

Вперше описує кам'яні фундаменти давньоруської церкви М.Ф. Берлинський. Згадуються і перші аматорські розкопки, проведені в 1816 р. поміщицею Ганною Турчаніною. Було повністю розчищено церковні фундаменти по периметру, проте ніяких пам'яток давнини, як коротко підсумовує М.Ф. Берлинський, виявлено не було (Берлинский 1820, с. 120). За деякими даними, тоді ж було складено план церкви, котрий не зберігся.

Варто зазначити, що П.П. Свин'їн подає іншу дату цих розкопок — 1819 р. (Свинин 1827, с. 5), проте достовірним видається перший варіант (праця М.Ф. Берлинського побачила світ у 1820 р., коли описані події були ще свіжими в пам'яті, тому напевно чи її автор міг допустити подібну неточність; П.П. Свин'їн же відвідав Вишгород лише в 1825 р. і бага-

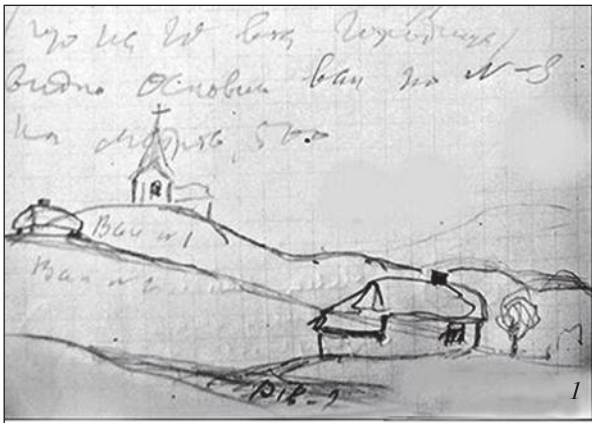

Рис. 1. Церква 1861 р. на замальовці Т.М. Мовчанівського (1) та на фото 1935 р. (2; на передньому плані — розкоп)

то в чому використовував усні свідчення того ж М.Ф. Берлинського (Дегтяр, Орлов 2005, с. 11). Із праці П.П. Свін'їна дізнаємось деякі подробиці перших розкопок церкви Бориса і Гліба. Описується характер кладки фундаменту з «дикого» каміння, залитого розчином. Біля вівтарної частини виявлено було «двері, закладені цеглою» (на нашу думку, мова йде про апсидну нішу). Тут же, поблизу вівтаря, існував колодязь, на дні якого, за припущенням автора, вишгородці під час монголо-татарської навали могли сховати мощі Бориса та Гліба (Свиньїн 1827, с. 5—6).

У 1860 р. розібрано тогочасну дерев'яну церкву. Перед будівництвом нової, кам'яної, було ще

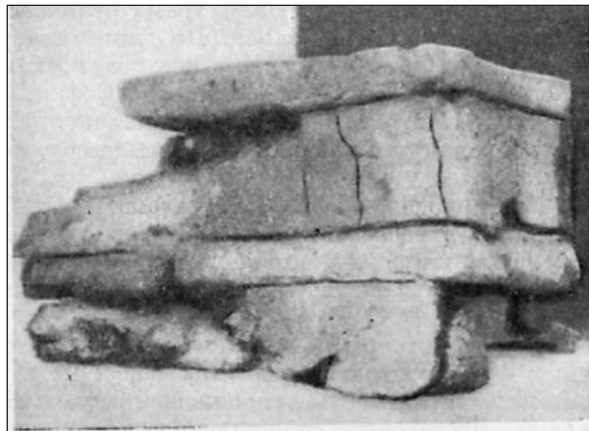

Рис. 2. Фрагменти кладки стін, 1935—1936 рр. (ділянка 1)

раз повністю розкопано фундаменти давньоруського храму, споруджені з великих каменів. Вівтарна частина складалась з трьох апсид, центральна з яких була більшою і дещо виступала. Частина бічних фундаментів (особливо у західній частині церкви) вже тоді виявилась розібраною (Маниковский 1890, с. 65).

Наступного разу залишки храму досліджувались під час III Археологічного з'їзду 1874 р. під керівництвом графа О.С. Уварова. Про значні масштаби розкопок повідомляє у своїй автобіографії М.І. Костомаров, який був учасником з'їзду (Костомаров 1991, с. 314). Залишки траншей 1860 та 1874 рр. разом з монетами 1850-х рр. пізніше фіксувались під

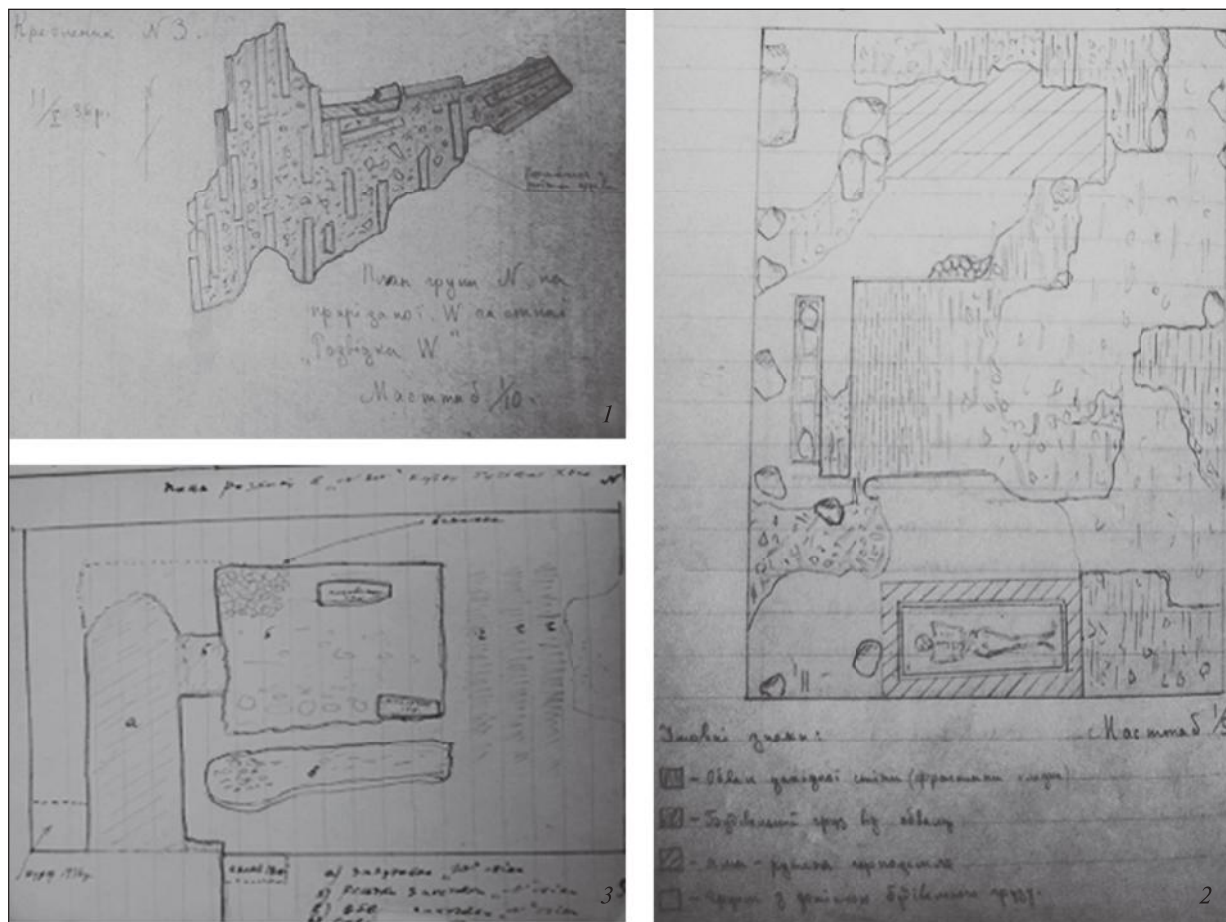

Рис. 3. Замальовки зі щоденників 1936—1937 рр.: 1 — завал склепіння храму («розвідка W»); 2 — завал західної стіни храму на схемі розкопу («розвідка W»); 3 — північно-західний кут храму (траншея 1)

час розкопок 1936—1937 рр. (Натансон 1936, с. 90; Голубева 1937, с. 4). Учасники з'їзду мали на меті розчистити фундаменти стародавнього Борисоглібського храму. Однак, очевидно, прийняли за фундамент частину стіни церкви, оскільки описується кладка з великої чотирикутної цегли, з'єднаної товстим шаром розчину (Труды... 1878). Місцевий священник Федір Маніковський, присутній на розкопках, вважав цеглу з храму аналогічною цеглі із Золотих Воріт, а його план — подібним київським церквам Кирилівській, Михайлівській та Ірининській (Маніковський 1890, с. 35, 65).

На новий рівень дослідження церкви Бориса і Гліба вийшли завдяки роботам Вишгородської археологічної експедиції ІІМК у 1934—1937 рр. під керівництвом Ф.А. Козубовського та Т.М. Мовчанівського. На жаль, значна частина документації втрачена і єдиним джерелом інформації про ті розкопки для нас є польові щоденники та креслення, нечисленні фотографії, резюме та інвентарні описи. Розпочались роботи з ґрунтовних візуальних розвідок території Вишгородського городища. В що-

деннику Т.М. Мовчанівського збереглась замальовка, що відображає історичний рельєф північної частини городища та місце в ньому Борисоглібської церкви (рис. 1, 1).

Ділянка 1 1934 р. знаходилась біля південно-східного кута тогочасної огорожі Борисоглібської церкви. Роботи на ділянці дозволили встановити, що концентричне підвищення навколо храму, котре Г.В. Ляскоронський вважав валом городища (Ляскоронський 1913, с. 25), виявилось скупченням будівельного сміття. Тут під шаром дерну знаходився завал із фрагментів плінфи, каміння, штукатурки, голосників, тощо. Траплялись і великі блоки кладки: «...до великих камнів прикріплено вапном цеглу» (Мовчанівський 1937а, с. 10). Також тут знайдено фрагменти штукатурки з фарбою зеленого кольору (очевидно, залишки фресок), уламки мідних та свинцевих виробів, тощо (Мовчанівський 1937а, с. 4) Дослідники припустили, хоча і з певною обережністю, що знайдений завал утворився внаслідок руйнації давньоруської Борисоглібської церкви і розчищення площі під час будівництва нового хра-

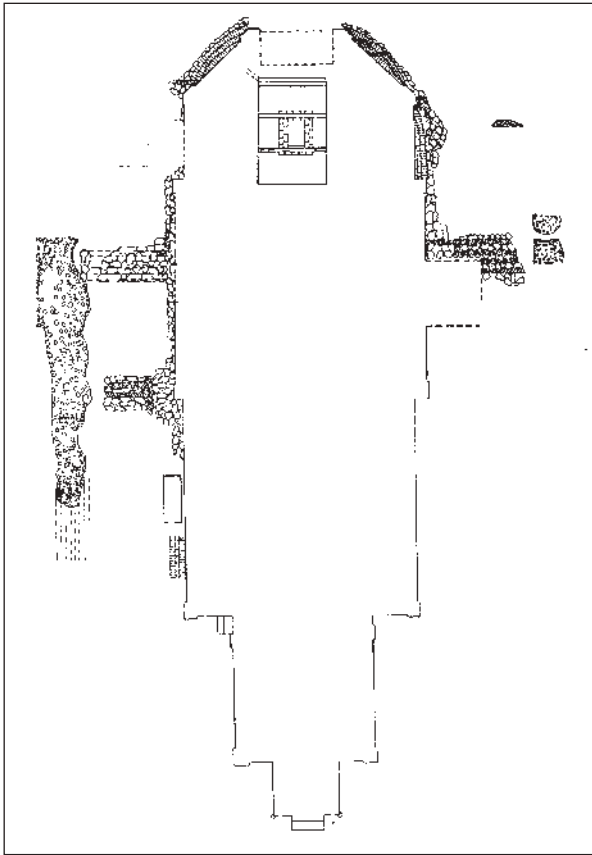

Рис. 4. Зведений план розкопаних частин храму у 1934—1937 рр. (за М.К. Каргером)

му, а численні уламки свинцю є залишками церковного даху (Мовчанівський 1937а, с. 12; Козубовський 1935, с. 103). Подібні шари будівельного сміття було зафіксовано і в траншеях біля церкви (Мовчанівський 1934, кар. 1—3; Гончаров 1934, кар. 2—5). А в північній частині траншеї 2, котра з півдня примикала до тогочасної церковної огорожі, виявлено «*рештки склепіння з плиточної цегли й вапна*» (Мовчанівський 1937а, с. 45).

Дослідження згаданого валоподібного підвищення зі зкупченням будівельного сміття було продовжено в 1935 р. (Мовчанівський 1935, с. 1—3, 12; Козубовський 1935а, с. 9, 11—12; Ткач 1935, карт. 11—12) (рис. 1, 2) та протягом наступних років (Маневська 1937). Виявлено великий блок кладки стіни храму, що являла собою чергування одного утепленого ряду плінфи з двома виступаючими (рис. 2). Ще один, напівкруглий фрагмент кладки було прийнято за вимостку перед воротами (Маневський 1935, карт. 9). Зазначаються і розміри плінфи — $36 \times 29 \times 5,0$ см (Козубовський 1934, с. 2).

Найбільш інформативними стали роботи 1936 р. Розкоп під шифром «розвідка W» закладено в 10 м на захід від північно-західного кута

тогочасної церкви, безпосередньо за церковною огорожею (керівник — Г.Н. Зацепіна) (рис. 3, 2). Вже на глибині 0,45—0,70 м від тогочасної денної поверхні дослідники натрапили на численні рештки обвалені західної стіни храму-мавзолея, складеної з плінфи на вапняковому розчині з домішками цем'янки. Ряди плінфи скрізь ішли з півночі на південь, паралельно стіні храму. Параметри її становили $35 \times 28 \times 4,0$ см. Один із блоків кладки мав розміри $4,5 \times 2,7$ м. В його західній частині, окрім цегли, знаходився цілий ряд кам'яної кладки із сірого кварциту. По всій площі розкопу виявлено велику кількість будівельного сміття, серед якого траплялись фрагменти фресок. У значній кількості зустрічались заглажені шматки міцного розчину: імовірно, рештки зовнішнього оформлення стін. Від звичайного розчину останній відрізнявся рожево-жовтим кольором, дрібнозернистою структурою та значними домішками товченої цегли (Зацепіна 1936, с. 65—67). Зафіксовано рештки двох віконних проїмів, шириною орієнтовно 0,8 м, із зашпаровкою. Між ними простежено, очевидно, простінок завширшки 1,73 м (Зацепіна 1936, с. 81, 85, 91). За 1,82 м на південний захід виявлено фрагмент склепіння. Ряди плінфи тут, на відміну від інших блоків кладки, були орієнтовані з заходу на схід і йшли віялоподібно (Зацепіна 1936, с. 99—100). Такий же фрагмент знайдено в центральній частині розкопу. У верхній частині склепіння між цеглинами зафіксовано залишки дерев'яної дошки (Зацепіна 1936, с. 103—104, 111) (рис. 3, 1).

Під вищеописаним завалом, на глибині 1,45—1,70 м, знаходився ще один шар будівельного сміття, відділений від нього потужним культурним горизонтом із залишками жител-напівземлянок. Плінфа звідси мала такі ж розміри, як і з верхнього прошарку сміття. З огляду на усталену на той час точку зору про повний розгром і запустіння Києва і околиць після монгольської навали 1240 р. (Івакін 1996, с. 36—37), Г.Н. Зацепіна пов'язала обвал західної стіни церкви з цими подіями. Однак, окремі шари будівельного сміття, зафіксовані під час розкопок 1936 р., свідчать про те, що споруда руйнувалась у кілька етапів (Зацепіна 1935, с. 3). М.К. Каргер датував житла XIII ст., а подальше руйнування західної стіни та склепіння Борисоглібського храму — більш пізнім часом, не раніше початку XIV ст. (Каргер 1951, с. 337). За переконаннями пізніших дослідників, ця подія відбулась не раніше XVI — початку XVII ст., причому в литовський час споруда зазнавала ремонту (Дегтяр, Орлов 2005, с. 93).

Розкоп «розвідка 5» 1936 р. прилягав до східної частини тогочасної церковної споруди (керівник — Д.П. Натансон). Дослідження виявили «рештки якоїсь кладки у вигляді півокружжя» (центральної апсиди), зведеної з кварциту та пісковика на вапняковому розчині. Частина фундаментів виявилась практично повністю розібраною: так, майже не збереглися кладки північної та південної абсид. Водночас, у деяких місцях на незначну висоту збереглась навіть кладка стін із плінфи на вапняковому розчині (Мовчанівський 1936, с. 15—16, 35; Натансон 1936, с. 107). Розміри цегли були ідентичні зразкам, знайденим у завалі західної стіни.

Глибина залягання фундаментів від рівня денної поверхні становила 2,40—2,75 м, ширина фундаментних ровів — 1,5—1,8 м. На дні останніх виявлено сліди підквадратних у перерізі ($0,22\text{—}0,28 \times 0,22\text{—}0,28$ м) дерев'яних субструкцій — лежнів, розташованих паралельно, на відстані 0,22—0,30 м, по три—чотири в ряд. Фіксувались вони у вигляді пустих каналів у розчині, всередині деяких збереглися залишки дерева (Мовчанівський 1936, с. 15—16, 35; Натансон 1936, с. 79—83, 88).

Такі ж лежні, покладені перпендикулярно до попередніх, підстеляли поперечні стрічкові фундаменти. У місцях перетину вони скріплялись залізними костиллями. Загалом, протягом 1936—1937 рр. у східній частині храму було розчищено частину поздовжніх стрічкових фундаментів по лінії північних та південних стовпів і два відрізки поперечних стрічкових фундаментів. Під місцем розташування стовпів фундамент розширювався (Голубєва 1937, с. 17; Каргер 1961, с. 89).

Завданням розкопок на траншеї 1 ділянки 1 у 1937 р. (керівник — Л.А. Голубєва) було розкрито фундаменти північно-західного кута церкви, поруч з «розвідкою W» 1936 р. Верхні горизонти тут також містили блоки кладки заваленої західної стіни. Розміри цегли — аналогічні знайдений раніше, товщина розчину між її рядами — 5,0—6,0 см. Траплялись і зразки фігурної плінфи із заокругленим або гострим трикутним краєм, яка використовувалась для декоративного оздоблення архітектурних деталей храму. Під шаром будівельного сміття, на глибині 1,8—2,0 м, знаходився масив забутовки фундаменту західної стіни завширшки 1,5—2,0 м, товщиною 0,6—1,0 м (рис. 3, 3). Він був складений із щебеню, залитого вапняковим розчином (Мовчанівський 1937, с. 2—3). На дні фундаментних рівчаків також фіксувались залишки лежнів. Фундамент простежено на

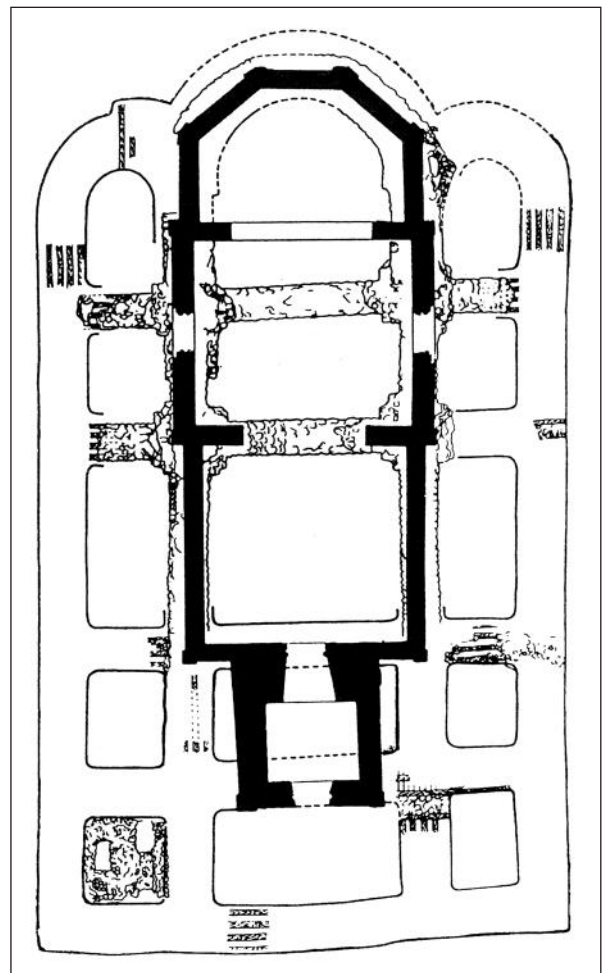

Рис. 5. План храму-мавзолею після досліджень М.К. Каргера

довжину 5,1 м; у самому куті церковної споруди він виявився розібраним. До південної частини фундаменту зі сходу примикав виступ, простежений лише частково (продовжувався під південною стіною розкопу) (Голубєва 1937, с. 6). На нашу думку, виступ являє собою продовження поздовжнього стрічкового фундаменту по лінії північних стовпів. Вісь його збігається з відповідними ділянками, відкритими в 1936 р. та пізніше.

Крім того, зі сходу до фундаменту стіни безпосередньо примикала підпрямокутна забутовка розмірами $4,6 \times 3,8$ м, завтовшки 0,65—0,75 м, впущена на менш значну глибину. На окремих ділянках забутовки помічено рівну вимостку з плит щебеню і битої плінфи. Скріплено їх було білим вапняковим розчином без домішок цем'янки. Автори розкопок прийняли згадані рештки за залишки якоїсь іншої споруди, імовірно, більш пізньої (Мовчанівський 1937, с. 3—4; Голубєва 1937, с. 13—14).

Тоді ж, у 1937 р. розчищено великий відрізок забутовки північної стіни завдовжки 12 м. Фун-

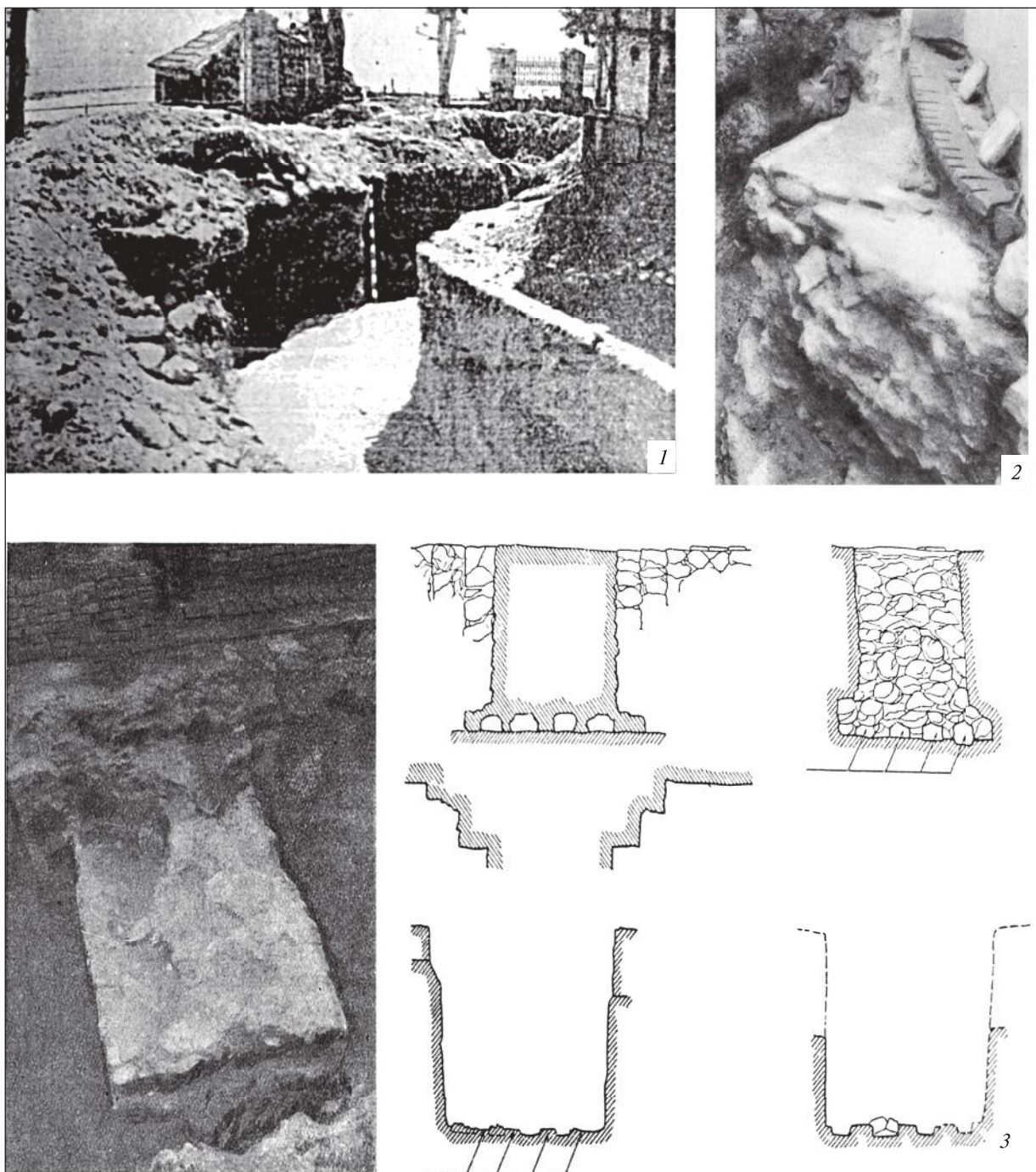

Рис. 6. Фото та креслення з розкопок 1952 р.: 1 — фундаментні рови північної апсиди; 2 — фундамент та нижній ряд цегляної кладки північної апсиди; 3 — розрізи фундаментів та фундаментних ровів

дамент з дрібного щебеню, залитого рожевим розчином вапна, завширшки до 2,2 м, конструктивно не відрізнявся від інших ділянок. Лежні шириною 0,20—0,25 м, розташовані з проміжками в 0,16—0,25 м, мали довжину 2,5 м (Мовчанівський 1937, с. 5; Голубева 1937, с. 20—27).

Таким чином, археологічні розкопки 1936—1937 рр. підсумували початковий, 120-літній, етап дослідження Борисоглібської церкви. Не зважаючи на певні методичні недоліки, вони дали загальні уявлення про зовнішній ви-

гляд храму, процес його будівництва, деталі інтер'єру, тощо. Не обійшлося і без неточностей. Так, дослідники 1930-х рр. одностайно датували спорудження знайденої церкви початком XII ст., приписуючи його Володимиру Мономаху (Зацепіна 1935, с. 1). Подібної точки зору дотримувався і В.Й. Довженко (Довженко 1950, с. 90). Лише М.К. Каргер переконливо довів, що виявлені рештки належать до 1070-х рр., а закладанням храму здійснив Святослав Ярославич (Каргер 1952, с. 92—93).

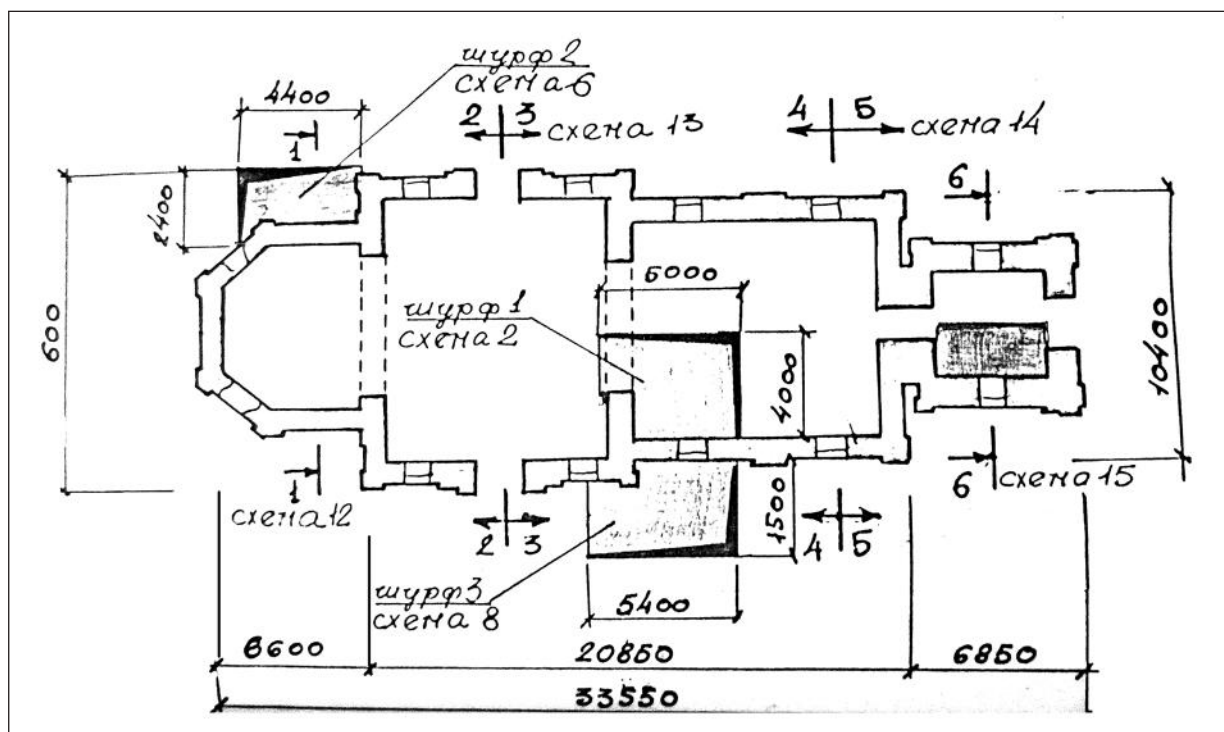

Рис. 7. Схема розміщення розкопів 1989 р.

Спираючись на результати робіт 1936—1937 рр., М.К. Каргер запропонував реконструкцію первісного вигляду храму (Каргер 1952, с. 77—79) (рис. 4). Основні її положення було підтверджено розкопками, проведеними дослідником у 1952 р. (рис. 5). Хоча науковий звіт про ці роботи зник з архіву Інституту археології, їх результати опубліковані (Каргер 1961, с. 324—335) і, на відміну від попередніх досліджень, супроводжуються ретельною фотофіксацією. Вдалося повністю розкрити фундаментні рови із залишками забутовки (подекуди на їх поверхні зафіксовано один-два ряди кладки стін), з'ясувавши низку особливостей конструкції храму (рис. 6, 1). Як і попередніми розкопками, виявлено рештки фундаменту з великих шматків сірого з зеленуватим відтінком кварциту на вапняковому розчині з домішками товченої цегли. Найкраще вони збереглися у східній частині центрального нефу, оскільки в цьому місці на давньоруських фундаментах було споруджено церкву ХІХ ст. (рис. 6, 2). Кам'яні фундаменти повністю заповнювали лише нижню частину фундаментних ровів, звужуючись у верхній частині. Глибина ровів становила в середньому 2,5 м, ширина — 2,3 м. На їх дні зафіксовано пусті канали від зотлілих субструкцій-лежнів, покладених паралельно і залитих розчином (рис. 6, 3). Розміри каналів та інтервали між ними були ідентичними виявленим раніше. У

місцях перехресть лежні скріплялись великими залізними костиллями.

Суцільну кладку незначної глибини у північно-західній частині храму, котру дослідники 1930-х рр. вважали залишками пізнішої споруди, М.К. Каргер розглядав як основу башти, що вела на хори (Каргер 1961, с. 324—330). Подібну точку зору пізніше розділяли і деякі інші науковці (Зоценко 2000, с. 30).

Також було досліджено нижню частину завалу західної стіни, відкритої в 1936 р. Блоки кладки, виявлені на глибині в середньому 1,0 м, були перекриті потужним шаром будівельного сміття. Стіна впала фасадною частиною вниз. Зберігся здебільшого зовнішній ряд кладки, в якому використано техніку з утопленим рядом. Встановлено, що розмір ($36 \times 27 \times 4,0$ см) і характер плінфи цілком тотожний кладці апсид. Ряди плінфи чергувались зі смугами заглаженого рожевого розчину, котрий, імовірно, використовувався для зовнішнього оформлення стін. На деяких шматках розчину виявлено фрагменти графіті. В південній частині розчищено залишки двох великих ніш, а дещо північніше — фасадної напівколонни (Каргер 1961, с. 330—333).

Майже чотири десятиліття археологічні дослідження залишків храму не проводились. У 1989 р., у зв'язку з відновленням церкви 1862 р. та музеєфікацією давньоруських фундаментів, здійснено розкопки інституту

Рис. 8. Фото з розкопок 1989 р.: 1 — кладка поперечного стрічкового фундаменту другої осі центрального нефу (розкоп 1); 2 — північний стовп центрального нефу (розкоп 1); 3 — північна стіна центрального нефу (розкоп 3)

«Укрпроектреставрація» під керівництвом В.Ф. Сиромятникова (рис. 7). На момент проведення робіт простір всередині церковних фундаментів виявився усяним грабіжницькими ямами (Сиромятников 1989, с. 1).

Розкоп 1 розмірами $5,0 \times 3,0$ м було закладено всередині церковних руїн ХІХ ст., у місці прилягання арки до північної стіни. Давньо-

руська кладка поперечного стрічкового фундаменту другої вісі центрального нефу починалася з глибини $0,35$ м від денної поверхні, під залишками заваленого перекриття храму 1862 р., і збереглась досить добре (рис. 8, 1). Вона під прямим кутом прилягала до виступів північного стовпа нефу, що в плані являли собою східчасту конструкцію зі сторонами завширшки $0,30$ — $0,35$ м (Сиромятников 1989, с. 1—4) (рис. 8, 2). Частину цього ж стовпа, а також продовження стрічки фундаменту зафіксовано і в розкопі 3, що ззовні прилягав до північної стіни церкви ХІХ ст. (Сиромятников 1989, с. 13—14) (рис. 8, 3).

Розкоп 2 у внутрішній частині південної апсиди давньоруського храму мав розміри $7,0 \times 3,0$ м. У зрізі апсиди фіксувались три прямокутні отвори зі слідами деревини на стінках — залишки зотлілих лежнів. Вони мали розміри $0,26 \times 0,26$ м, відстань між ними дорівнювала $0,16$ м. У порожнині центрального лежня виявлено залізний штифт, яким він кріпився до дна фундаментного рову. На $3,4$ м західніше виступу апсиди виявлено південний стовп першої вісі з виступами завширшки $0,35$ м, що переходив у стрічковий фундамент. Було помітно різницю між міцною світло-сірою цем'янкою, що скріплювала бутове каміння апсиди та частини північної стіни нефу, і доволі крихкою, рожевою, у західній частині розкопу. Автор робіт пов'язав цю різницю з окремими будівельними періодами або ж окремими замісами розчину (Сиромятников 1989, с. 10—11).

Під час досліджень виявлено велику кількість будівельних матеріалів давньоруської доби: фрагменти плінфи, фрескової штукатурки, голосників та полив'яних плиток жовтого, коричневого та лазурного кольорів. Деякі зі зразків плінфи, котрі мали жовто-коричневий колір, містили включення зерен кварцу діаметром до $2,0$ см (Сиромятников 1989, с. 16).

Правобережною давньоруською експедицією Р.С. Орлова в 1990 р. (рис. 9) було продовжено перевірку стану залишків церкви, зокрема, у місці стику центральної і південної апсид (шурф 1). Кладка стін з плінфи розмірами $37 \times 26 \times 3,5$ см починалась практично на поверхні (рис. 10, 1). Крім того, давньоруські будівельні матеріали використовувались під час зведення фундаменту і стін церкви 1862 р. Після розчистки ділянки поздовжнього стрічкового фундаменту по лінії північних стовпів у шурфі 2 (рис. 10,

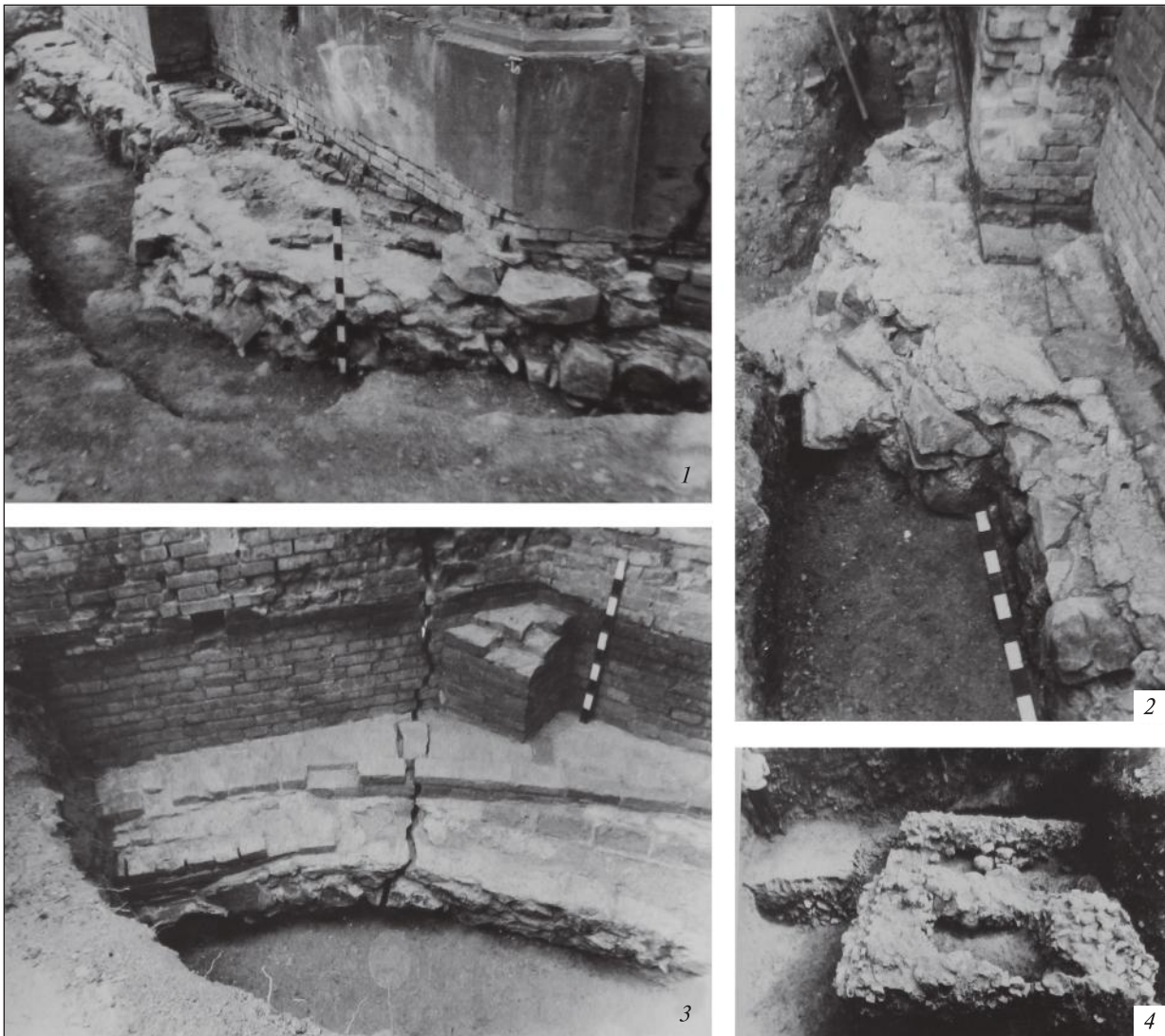

Рис. 10. Фото з розкопок 1990—1991 рр.: 1 — шурф 1; 2 — поперечний стрічковий фундамент центрального нефу (шурф 2); 3 — тріщина у фундаменті (шурф 4); 4 — платформа в північно-західному куті храму (шурф 6)

деструктивні маси по периметру захисного укриття над церковними фундаментами. Під час робіт зібрано уламки плінфи із залишками розчину та двох полив'яних плиток. Цем'янковий розчин жовто-сірого кольору мав домішки вапняку та річкових черепашок. Плінфа — жовтуватого та блідо-рожевого кольорів. Її краї, як зазначали дослідники, часто були нерівними, а формування — недбалі. На деяких уламках помічено паралельні лінії — відбитки формувального ящика. Фрагменти керамічних полив'яних плиток жовто-брунатного та світло-жовтого кольорів виготовлені з високоякісної глиняної маси з домішками жорстви і піску. Плитки могли мати прямокутну або квадратну форму, про що свідчить наявність прямих кутів (Ольговський, Філюк, Анжияк та ін. 2000, с. 8—9).

* * *

Розкопки останніх років розповідають багато нового про розвиток у Вишгороді будівельної справи, зокрема про виробництво **будівельних матеріалів**. Полив'яні плитки, котрі прикрашали підлогу храму, виготовлялись на території вишгородського посаду, розташованого на південь та південний захід від церкви та городища, вздовж р. Монашка. Так, під час розкопок 1990 р. по вул. Першотравневій (сучасна вул. Межигірського Спасу) 9, 9-а, 11 у заповненні гончарного горну початку XII ст. (об'єкт 130) виявлено 35 уламків плиток. 20 із них мали скошену торцеву сторону, 9 — пряму (Чабай, Евтушенко, Степанчук 1990, с. 163). Р.С. Орлов вважав ці зразки ідентичними знайденим під час розкопок Борисоглібської церкви (Орлов 2003, с. 57). На жаль, не було виявлено

цілих екземплярів, чи принаймні, фрагментів з повністю збереженою стороною

У 1990-х рр. охоронно-рятувальними розкопками на церковній садибі виявлено розвал печі для випалу плінфи. Даних про об'єкт збереглося обмаль. Бракованою цеглою було вимощене церковне подвір'я (Дегтяр, Орлов 2005, с. 93).

Під час розкопок Вишгородської експедиції ІА НАНУ 2012—2013 рр. під керівництвом В.Г. Івакіна та автора на східному краю городища (розкопи 1, 3, 4) було зібрано значну колекцію плінфи з Борисоглібського храму, що дозволило А.М. Оленичу, з урахуванням матеріалів попередніх розкопок, класифікувати та охарактеризувати її (Івакін, Бібіков, Оленич та ін. 2013, с. 181—183). Більша частина зібраних зразків походить з верхніх, перевідкладених, шарів. За цими знахідками створено типологію будівельних матеріалів.

До І типу зараховано фрагменти, що мають колір від світло-сірого до кремово-жовтого. Вони виготовлені з каолінової глини, жирність котрої погашена за рахунок домішок піску і великих шматків шпату. На деяких зразках шпат під дією температури вигорів. Профіль рівний, прямий, найімовірніше, цегла сформована за допомогою ящика без дна. Присутні сліди дощу і знаків, подібних до технічного маркування. Цей тип розділено на два підтипи. Колір тіста цегли підтипу І-а зазвичай світлий, близький до сірого. Тісто відрізняється відносною чистотою, з домішок помічено тільки пісок. Підтип І-б кремового чи жовтого кольору, деякі зразки мають плями більш темного відтінку. Тісто має значні домішки піску і крупнозернистого шпату.

Плінфа II типу вирізняється характерним кольором — це відтінки, що варіюються від світло-рожевого до блідо-червоного кольорів, на поверхні деяких зразків помітні темні плями. Для виготовлення плінфи цього типу використовувались алевритові глини. Тісто чистіше, ніж для попереднього типу, з домішок візуально зафіксовано крупнозернистий пісок. На деяких фрагментах він помітний у вигляді грудок жовтого кольору, іноді фіксується дуже подрібнений шпат. Поверхня рівна, на багатьох зразках присутній вдавлений бортик, що, ймовірно, свідчить про використання ящика з дном для виготовлення цегли. Можна виділити підтип II-а, що має колір, близький до червоного. З домішок помітний тільки пісок, іноді — крупнозернистий. Більш масовий підтип II-б відрізняється від попереднього світлішим ко-

Рис. 11. Макет-реконструкція Борисоглібської церкви. Архітектори Д. Антонюк і О. Кругляк, за консультацією Ю.С. Асєєва

льором і більшою кількістю домішок, зокрема піску і шпату.

Цегла типу III має буро-червоний чи фіолетово-червоний колір. На зламі деяких зразків колір насичено-сірий. Поверхня цього типу рівна. Верхня частина добре заглажена, протилежна на багатьох зразках має сліди налипання піску, іноді до цілковитої скоринки, що свідчить про використання піщаної підсипки для висихання. Поверхня деяких зразків має сліди запікання склоподібної маси. Брунатний колір і склоподібна маса може свідчити про перебування зразків у середовищі гранично високих температур. Плінфа підтипу III-а має фіолетово-червоний колір. У тісті помітні включення крупнозернистого піску і шпату. Колір обпалу в зламі однорідний. Підтип III-б має плямисту поверхню від фіолетово-червоного до насичено-сірого кольору, злам, як правило, має сірий колір. Домішки із дрібнозернистого піску.

Ще один виробничий комплекс, пов'язаний з будівництвом Борисоглібської церкви, було виявлено під час охоронних розкопок Вишгородської експедиції 2014 р. у центральній частині посади за адресою: Старосільський провулок, ділянка 42 (розкоп 6, об'єкт 6) (Бібіков, Івакін, Оленич 2015). Спочатку, у XI ст., об'єкт функціонував як гончарний горн. Він мав грушоподібну форму, звужуючись до устя, розміри горну становили $1,80 \times 1,65$ м, висота збереженої частини — до 1,5 м (рис. 12, 1). Заповнення об'єкта являло собою чергування

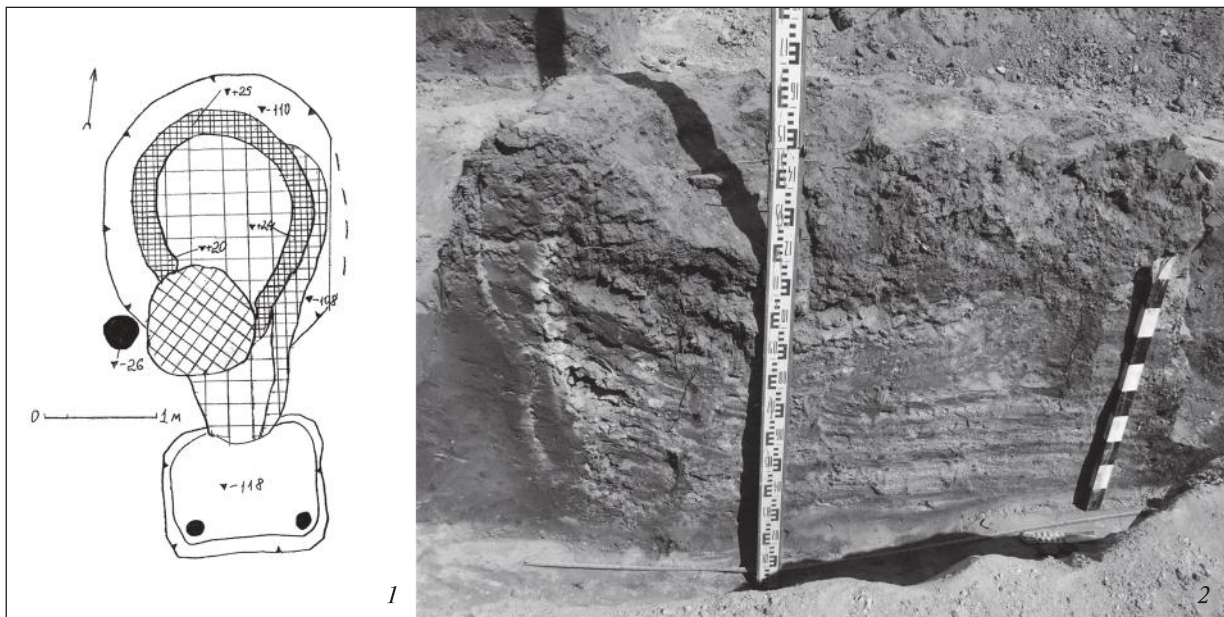

Рис. 12. Піч для випалювання вапна з розкопок 2014 р.: 1 — план; 2 — поздовжній розріз

шарів подрібненого вапняку та вугілля, що дало підстави для інтерпретації об'єкта на останньому етапі його функціонування як печі для випалювання вапна (рис. 12, 2). Подібні печі на давньоруській території відомі з розкопок Києва (вул. Ірининська) та Суздаля. В обох випадках стіни споруд було складено з плінфи на глиняному розчині (Новое... 1981, с. 343—348). На відміну від своїх аналогій, вишгородська піч мала вторинне використання. Після зміни призначення об'єкта перегородку з продухами (теплорозподільний блок) було навмисно зруйновано, а стінки зсередини додатково підмазано потужним шаром глини. Таким чином, загальна товщина стінок об'єкта склала 0,2—0,3 м (процес випалювання вапна потребував вищих температур, аніж випал кераміки). Вишгородська піч відноситься до т. зв. прохідного типу. Випалене вапно через спеціально встановлену рухому решітку потрапляло в топку і вивантажувалось через устя печі, а зверху накладались нові шари вапняку та вугілля. Цікаво, що на висоті 0,25—0,30 м від череня топкової камери, на одному й тому ж рівні, по всьому периметру стінки на підмазці зафіксоване незначне потовщення. Останнє має вигляд невеликої сходинок: на ньому, очевидно, і встановлювалась решітка.

Вапно було одним із головних компонентів удавньоруському кам'яному монументальному будівництві. Характер керамічного матеріалу, котрий датується початком XII ст., дозволяє впевнено пов'язувати функціонування об'єкта з фінальним етапом спорудження вишгородської Борисоглібської церкви.

Є.І. Архіпова проаналізувала знайдені під час розкопок храму-мавзолею деталі архітектурного декору з овруцького пірофіліту. Карнизні плити профільовані своєрідними полицками та скошеним краєм, іноді полицкою виділено верхню площадку. Профілюванням та прийомами обробки ці зразки близькі до київських шиферних карнизів XI ст., що вказує на роботу київських майстрів різьби. Характерний для Києва стиль мають і рельєфні плити з плетеним орнаментом. Одна з них, виконана особливо ретельно, на думку дослідниці, могла бути вирізана майстром візантійського походження. Інший фрагмент, котрий характеризується грубою обробкою поверхні та недбалим малюнком рельєфу, був виконаний місцевим недосвідченим майстром. Уламок пірофілітової плити, виявлений у 1991 р., зі складним переплетінням вузького випуклого джгута нагадує білокам'яні деталі архітектурної пластики Чернігова кінця XI — середини XII ст. Саме представники чернігівської школи, запрошені Олегом Святославичем, завершували будівництво церкви (Архіпова 2005, с. 123).

Тож, завдяки дослідженням останніх десятиліть маємо унікальний випадок, коли археологічно простежено процес виробництва основних будівельних матеріалів для будівництва конкретного храму: плінфи, вапна, полив'яних плиток. Загалом, виробничі об'єкти датуються початком XII ст., завершальним етапом будівництва церкви, ілюструючи дані «Сказання про святих Бориса і Гліба» («дав им вдоволь всего, что необ-

ходимо»). У більш ранній будівельний період більшість матеріалів могли в готовому вигляді привозити з Києва.

* * *

Наведені матеріали дозволяють охарактеризувати **основні архітектурні рішення** та реконструювати **зовнішній вигляд** церкви. Вона була тринефною та мала три апсиди, центральна з яких, більша за розміром, дещо виступала. Характерною особливістю собору можна назвати наявність додаткового розмежування між підкупольним простором і апсидами (Зоценко 2000, с. 30). Таким чином, підкупольний квадрат розташовувався в композиційному центрі храму. Г.Н. Зацепіна в 1936 р. висловила думку про те, що церква могла бути шестистовпною (Зацепіна 1935, с. 2). Подальші дослідження показали, що стовпів було вісім. Вівтарна частина була пониженою, виділеною (Дегтяр, Орлов, с. 90—91). У західній частині містився нартекс, над яким розташовувались хори. Відрізняється храм і незвичайною видовженістю за віссю захід—схід (Каргер 1961, с. 333). Дослідженнями 1936—1937 та 1952 рр. підтвердилися та дещо доповнилися обміри, подані М.В. Закревським. Розміри церкви, 42 × 24 м, є найбільшими серед тринефних храмів Давньоруської держави. Храм був однобанним. Типологічно він нагадував Спаський собор у Чернігові. Таке наслідування Ю.С. Асеев пов'язував з бажанням замовника — засновника чернігівської князівської династії Святослава Ярославича (Асеев 1980, с. 108).

Фундаменти завширшки 2,2 м були закладені на глибину до 2,7 м і являли собою великі шматки кварциту, залиті розчином із домішками товченої плінфи. Влаштовані вони були за допомогою дерев'яних субструкцій-лежнів, розташованих вздовж фундаментних

ровів по три-чотири в ряд. В.Й. Довженок так реконструює процес спорудження фундаменту: «Перед початком кладки фундаменту на всій поверхні котлована під фундаменти стін і апсид викладалася система дерев'яних брусів; потім котлован заливався спеціальним вапняковим розчином з битим камінням. На розчин клалася забутовка з великих кусків пісковика» (Довженок 1950, с. 90).

Стіни храму споруджувалися в техніці opus mixtum з плінфи, розмірами (усередненими) 36 × 27 × 4,0 см, на вапняковому розчині. Один утоплений ряд цегли чергувався з двома виступаючими. Кладка укріплювалась за допомогою рядів каміння, у значній кількості застосовувались голосники. Архітектурний декор оформлювався за допомогою фігурної плінфи, внутрішній інтер'єр оздоблювався деталями з овруцького пірофіліту. В декорі собору Є.І. Архіпова також вбачає чернігівський «слід». Мистецтвознавчий аналіз орнаменту пірофілітових плит (зокрема романська «вуаль») вказує на те, що на завершальному етапі будівництва їх оформленням займалась чернігівська артіль, імовірно, запрошена Олегом Святославичем (Архіпова 2008, с. 17—27). Основний же об'єм робіт виконано київськими майстрами під впливом візантійської художньої традиції. Дах церкви було покрито листовим свинцем, стіни розписано фресками, а підлогу вкрито полив'яними плитками. Результати новітніх досліджень свідчать, що більшість будівельних матеріалів виготовлялось тут же, на церковному подвір'ї та на посаді. Іноді для випалу керамічних плиток та випалювання вапна використовувались існуючі гончарні горни. Ззовні стіни храму розмежовувались вікнами, прикрашались напівколонами і завершувались закомарами, на що вказують залишки західної стіни. У вівтарній частині знаходились ніші, одна із яких, імовірно, було виявлено в 1816 р.

Архіпова Е.И. Резной декор и саркофаги церкви святых Бориса и Глеба в Вышгороде // Старожитности Вышгородщины. Збірник тез доповідей і повідомлень 14-ої науково-практичної конференції 27—28 березня 2008 р., м. Вишгород. — Вишгород, 2008. — С. 17—27.

Архіпова Е.И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X — первая половина XIII вв.) — К., 2005.

Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. — К., 1980.

Берлинский М. Краткая история Киева. — СПб, 1820.

Бибииков Д.В., Ивакин В.Г., Оленич А.Н. Новые данные о ремесле и торговле древнерусского Вышгорода (по предварительным результатам исследований 2014 г.) // Выніки археологічних досліджень на території Беларусі у 2014 годзе (в друці).

Голубева Л.А. Щоденник розкопів (13.08—10.09.1937 р.). // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1937. — № 63.

Гончаров В.К. Картковий щоденник (17.07—24.07.1934 р.). // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1934. — № 9.

Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минувле і сучасне. — К., 2005.

- Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. // Археологія. — 1950. — III. — С. 64—91.
- Зацепина Г.Н. Остатки монументального сооружеия в Вишгороде. Резюме // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1935. — № 37.
- Зацепина Г.Н. Щоденник розкопів (09.09—17.10.1936 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1936. — № 46.
- Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор // Борисо-Глебский сборник / Collectanea Borisoglebica. — Paris, 2000. — Вып. 1. — С. 15—56.
- Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Оленіч А.М., Зоценко І.В. Звіт про археологічні дослідження на території Вишгородського історико-культурного заповідника та у Вишгородському районі у 2013 р. // НА ІА НАНУ. — 2013.
- Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.
- Каргер М.К. Древний Киев. — Т. II. — М.; Л., 1961.
- Каргер М.К. К истории киевского зодчества XI века. Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде // СА. — 1952. — Т. XVI. — С. 77—99.
- Козубовський Ф.А. Вишгородське городище X—XIII ст. Резюме // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1934. — № 41.
- Козубовський Ф.А. Розкопки на території давнього Вишгорода // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН. — К., 1935. — Кн. 3—4. — С. 103.
- Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів, накази, розпорядження, літературні відомості про Вишгород, протоколи (30.06—04.08.1935 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1835а. — № 23.
- Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — К., 1992.
- Ляскоронский Г.В. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. — СПб, 1913.
- Маневська З.А. Щоденник розкопів (15.08—09.09.1937 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1937. — № 57.
- Маневський А.Д. Картковий щоденник розкопів «Вост. скат валов возвыш. между школой и церковной оградой» // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1935 р. — № 13.
- Маниковский Ф. Вышгород и его святыня. — К., 1890.
- Мовчановський Т.М. Картковий щоденник (24—27.07.1934 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20 — 1934. — № 6.
- Мовчановський Ф.М. Вишгородська археологічна експедиція. Рукопис. звіт // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1935. — № 3.
- Мовчановський Ф.М. Щоденник керівника Вишгородської експедиції ІІМК (05.09—26.09.1936 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1936. — № 42.
- Мовчанівський Т.М. Щоденник розкопів (13.08—07.09.1937 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1937. — № 62.
- Мовчанівський Т.М. Щоденник розкопів (17.07—29.07.1937 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1937а. — № 65.
- Натансон Д.П. Щоденник (09.09—01.10.1936 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1936. — № 43.
- Новое в археологии Киева. — К., 1981.
- Ольговський С.Я., Філюк О.В., Анжияк С.М., Михайленко С.П. Охоронно-рятувальні роботи у м. Вишгород Київської області // НА ІА НАНУ. — 2000/116.
- Орлов Р. Вишгород // Київська старовина. — 1995. — № 2. — С. 94—102.
- Орлов Р.С. Дослідження вишгородського гончарного центру XI—XII ст. // Старожитності Вишгородщини. Збірник тез і повідомлень 10 науково-практичної конференції. — Вишгород, 2003. — С. 34—65.
- Орлов Р.С., Булкін В.О. Роботи Правобережної давньоруської експедиції // АДУ 1990 р. — К., 1991. — С. 4.
- Орлов Р.С., Булкин В.А. Исследования церкви Бориса и Глеба в Вышгороде в 1990—1991 гг. // НА ІА НАНУ. — 1990—1991/189.
- Свиньин П. Вышгород (Из живописного путешествия по России) // Отечественные записки. — 1827. — № 11. — С. 3—22.
- Сыромятников А.К. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях Борисоглебской церкви в г. Вышгород Киевской обл. // НА ІА НАНУ. — 1989/62.
- Ткач М.П. Картковий щоденник шурфа Б (15.07—31.07.1935 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1935. — № 22.
- Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878. — Протоколы. — С. LXXIII, LXXX.
- Чабай В.П., Евтушенко А.И., Степанчук В.Н. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/67.

Надійшла 16.08.2016

**ВЫШГОРОДСКАЯ ЦЕРКОВЬ-МАВЗОЛЕЙ СВЯТЫХ БОРИСА И ГЛЕБА:
ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЙ И НОВЫЕ ДАННЫЕ**

История археологических исследований церкви святых Бориса и Глеба насчитывает две сотни лет. На данном этапе возникла необходимость систематизации полученных материалов, что особенно касается раскопок XIX — первой половины XX вв., известных лишь по кратким сообщениям и разобранному архивным данным. Должным образом не опубликованными остаются и материалы исследований 1980—2000-х гг.

Вопрос о внешнем виде и убранстве Борисоглебской церкви освещен в литературе. Мы же особое внимание уделили проблеме конкретных конструктивных и стилистических особенностей крупнейшего трехнефного храма Древней Руси, таких как наличие башни-лестницы, ведущей на хоры, оформление отдельных архитектурных деталей и прочие. Рассматривается вопрос о возможности сопоставления археологических материалов с двумя отдельными строительными периодами, известными по письменным источникам, и строительными школами.

На протяжении последних десятилетий получен огромный массив данных о развитии в Вышгороде строительного дела. Обнаружены специализированные комплексы по производству плинфы и поливных плиток. В 2014—2016 гг. в центральной части вышгородского посада В.Г. Ивакиным и автором исследованы две печи для обжигания извести. Все вышеперечисленные объекты, несомненно, связаны с финальным этапом строительства Борисоглебского храма. Кроме того, А.Н. Оленич обработал и систематизировал коллекцию плинфы, собранную нами на восточном краю городища.

D.V. Bibikov

**STS. BORYS AND HLIB CHURCH-MAUSOLEUM IN VYSHHOROD:
RESULTS OF RESEARCH AND NEW DATA**

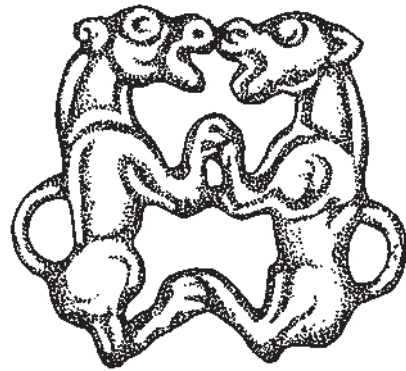
History of archaeological research at the Sts. Borys and Hlib Church counts two hundred years. At the current stage, there is a necessity to systematize the materials obtained; and it especially concerns the excavations in the 19th and the first half of the 20th centuries which are known only by brief reports and disconnected archival data. Also the materials of the research in 1980—2000 remain not published in the proper way.

History of the research presented in chronological order allows the author to generalize the data available. The issue of the Sts. Borys and Hlib Church's exterior and decoration is elucidated in the literature comprehensively enough. Here, a special attention is paid to the issue of certain constructive and stylistic peculiarities of the largest three-naved temple in the Ancient Rus, such as a presence of tower with staircase leading to the gallery, design of separate architectural details, etc. The possibility of comparison the archaeological materials with two separate building periods known from the written sources and with the building schools is also discussed.

During the recent decades, a huge mass of data on the development of civil engineering itself in Vyshhorod has been obtained. Assemblages Specialized in plinthoi and glazed tiles production were revealed. In 2014—2016, V.H. Ivakin and the author studied two kilns for lime firing in the central part of *posad* in Vyshhorod. All the objects listed are undoubtedly related to the final stage of the Sts. Borys and Hlib Temple construction. Additionally, A.M. Olenych studied and systematized the collection of plinthoi which we found at the hill-fort's eastern border.

Н.О. Гаврилюк, М. Матера

«ПІЗНЬОСКІФСЬКІ» ЧИ «ПОСТСКІФСЬКІ» ГОРОДИЩА НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я¹

У статті йдеться про дискусію щодо «пізньоскіфських» або «постскіфських» пам'яток Нижнього Подніпров'я. Наводяться аргументи про неточність терміну «пізньоскіфські» — з точки зору термінології та з огляду на археологічне «наповнення» постскіфських пам'яток.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, Нижнє Подніпров'я, городища, постскіфська культура, фортифікація, кам'яні споруди, амфори.

Довгий час пара античних центрів Борисфен—Ольвія, розташовані фактично у глибині материка, були найпівнічнішими у Північному Причорномор'ї. У класичний період Ольвія вже мала стабільну сферу впливу — територію за межами полісу, на яку місто-держава мала не тільки економічний, але й культурний, політичний вплив, який визначається в археологічній літературі як «хінтерланд» (Виноградов 1989, с. 55; Gavrylyuk, Tymchenko 2016, р. 8—9). Тобто, північна спрямованість економічних зв'язків цього античного центру не викликає сумнівів. Основною водною магістраллю в архаїчний період був Південний Буг, а у класичний та елліністичний періоди — Дніпро. Про значення цієї магістралі для торгівлі та формування економічної структури на неї спрямованої раніше вже писалося (Гаврилюк 2001, с. 41—45; Gavrylyuk 2001, р. 151—152). Зазначалося також, що Ольвія у період архаїки швидко втрачає економічний зв'язок з Мілетом і у класичний та елліністичний періоди починає відігравати роль самостійного економічного центру, який має не тільки «близький» (у повному значенні цього поняття як припортовий регіон) хінтерланд, але й дальній (тобто широку та віддалену від центру території, з якої у порт надходить більшість товарів).

Особливістю економічної історії Ольвійського поліса в елліністичний період є те, що до його економічного впливу на населення Придніпров'я приєднується ще й політичний фактор — частина населення Ольвії, яка постраждала від гетської навали, переселяється в I ст. до н. е. на береги Нижнього Дніпра (Крапивина 1994, с. 124—125; Назарова 1994, с. 91—92; Гаврилюк, Крапивина 1999, с. 298—332 та ін.).

В оцінці історії та археології городищ Нижнього Дніпра II ст. до н. е. — II ст. н. е. склалися два напрямки, коли ця проблема вирішувалася з точки зору скіфології і коли вона розглядалася з точки зору античної історії. Відповідно до першої, яка донедавна домінувала, городища Нижнього Подніпров'я відповідають «*позднему этапу существования Скифии, когда оселость скифского населения становится достаточно повсеместно*» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 194). М.І. Артамонов теж писав про приналежність цих городищ до пам'яток скіфського населення (Артамонов 1949). Б.М. Граков простежував безперервну лінію розвитку скіфського осілого населення у Подніпров'ї між мешканцями Кам'янського городища та малих городищ Нижнього Дніпра, вважаючи Знам'янське городище акрополем Кам'янського (Граков 1954, с. 45). Цей напрямок розвивали інші дослідники (Дашевская 1991; Зубар 1996).

Другий напрямок вивчення зазначених городищ заснований на оцінці їх матеріальної культури та вивченні історичних подій в античних центрах Північного Причорномор'я. Ін-

¹ Робота написана під час виконання польсько-української угоди про співпрацю між Варшавським університетом, Інститутом археології НАН України та Національним заповідником «Хортиця» у грудні 2014 р.

шими словами, питання етнічної приналежності населення нижньодніпровських городищ II ст. до н. е. — II ст. н. е. вирішувались не з точки зору участі у їх виникненні та розвитку варварського кочового населення, а участі мешканців античних центрів. Деякі дослідники були конкретнішими у своїх припущеннях і трактували нижньодніпровські городища як ольвійські факторії (Чирков 1867; Гошкевич 1913: гіпотеза Чиркова-Гошкевича). Пізніше Г.Л. Скадовський, а потім М.І. Ростовцев, вважали населення цих городищ на половину грецьким (Скадовский 1897; Rostovtzeff 1922, с. 65). І.В. Фабрициус припускала існування у Подніпров'ї римських військових поселень та вважала такими згадані городища (Фабрициус 1927, с. 13).

На наш погляд, у вивченні городищ Нижнього Дніпра та визначенні періоду II ст. до н. е. — II ст. н. е. у житті придніпровського населення плутається два аспекти: термінологічний та етноісторичний. Більш докладно розглянемо кожний з них.

Термінологічний аспект пов'язаний з проблемою періодизації та хронології Європейської Скіфії в цілому та Степової Скіфії, як однієї з її складових частин. Найбільш докладно та професійно цю проблему викладено та представлено у вигляді порівняльних хронологічних таблиць у роботі А.Ю. Алексєєва (Алексєєв 2003, с. 15—37, табл. 1, 2). Хоч у перших рядках цієї частини роботи автор відзначив, що традиційна скіфська історія обмежується 70-ми рр. VII ст. та межею IV—III ст., і те що він виключив «*позднескифський період*», але у нарисі історії періодизації та хронологічних досліджень скіфської проблеми поняття «*пізньоскіфський*» присутнє. Так, він зазначає, що А.А. Спіцин виділяє «*позднескифские древности, суммарно датированные III—II вв. до н. э.*» (Алексєєв 2003, с. 16). П.Д. Либєров датує «*третий, позднескифский период концом V/началом IV в. до н. э. — началом II в. до н. э.*» (Либєров 1954). У фундаментальній праці В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна зазначається, що «*В зависимости от источников материал каждого из территориальных регионов делится по хронологическим этапам с выделением комплексов VII—VI вв. до н. э. (архаических), памятников V в. до н. э. (среднескифских) и памятников IV — начала III в. до н. э. (позднескифских)*» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 16). Така періодизація беззастережно прийнята колегами, які займаються вивченням лісостепових пам'яток скіфської епохи (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989; Могилов 2016, с. 42, 47 та ін.). Виявляється на-

віть, що до «*пізньоскіфського часу*» належать Солоха, Товста Могила, Огуз тощо. Якщо так, то «*пізньоскіфські*» городища Нижнього Дніпра II ст. до н. е. — II ст. н. е. відносяться до одного періоду з великими царськими курганами. Звичайно, ці дослідники так не думають, але порушення формальної логіки тут наявне. Якщо довести ситуацію до абсурду, який, на жаль, склався у сучасній періодизації степової скіфської культури, ця культура мала два «*пізньоскіфських*» періоди: друга половина IV — початок III ст. до н. е. та II ст. до н. е. — II ст. н. е. Щоб таких курйозів не повторювати, доцільно відмовитись від віднесення городищ II ст. до н. е. — II ст. н. е. до «*пізньоскіфських*» та замінити цей термін на «*постскіфські*» городища, що було нами запропоновано у 1990-х рр.

Тим більше, віднесення їх до скіфської культури, навіть пізньої, є дуже дискусійним питанням, про що один з авторів неодноразово писав. Нижче наводиться більш розгорнута аргументація цього положення із залученням найновіших матеріалів.

Аналіз матеріалів, отриманих під час розкопок Аннівського (Абикулова, Гаврилюк, Черненко 1986/4; Абикулова Гаврилюк, Черненко 1986/14; Абикулова Гаврилюк, Черненко 1987/7), Любимівського (Абикулова 1988/177), Великолепетиського городищ (Гаврилюк, Абикулова 1991/14) II ст. до н. е. — II ст. н. е. та порівняння їх з матеріалами степових скіфських городищ IV ст. до н. е., що досліджувалися у 1980—1990 рр. — Кам'янського (Гаврилюк 1989, с. 31—32; 1994, с. 102—122), Лисогорського (Гаврилюк, Кравченко 1995, с. 85—97), Совутинського (Остапенко 1995) — дозволили у 1991 р. звернутися до гіпотези Чиркова-Гошкевича та підтримати її разом з моїм співавтором та чудовим знавцем матеріалів Подніпров'я М.Й. Абікуловою (Гаврилюк, Абикулова 1991, с. 30). Нові аргументи були отримані завдяки дослідженням Ольвії (Крапівіна 1994, с. 124—125). Додаткові аргументи на користь цієї гіпотези містяться у характеристиці економіки нижньодніпровської «Малої Скіфії» і у порівнянні її з економічною системою Степової Скіфії та Ольвії (Гаврилюк 1999; 2013).

Однак, нещодавно з'явилася публікація матеріалів 14 поховань Червономаяцького могильника (Симоненко, Сікоза, Дзєнєладзе 2015, с. 14 і наступ.), автори якої не приймають запропонований термін. Підтримуючи прагнення авторів роботи досліджувати могильник, який був майже зруйнований грабіжниками,

ми були здивовані деякими неетичними судженнями та неправдивими повідомленнями (Там само). Розуміючи, що ці недоліки були викликані поспішністю у підготовці видання до друку, недостатнім знанням археологічних матеріалів з пам'яток осілости Степової Скіфії, а також стереотипами щодо археології Нижнього Подніпров'я, що склалися у 1950—1960 рр., ми не зупиняємось на критиці всього видання. Звернемо увагу лише на те, що автори не помітили, що пам'ятки осілости регіону складаються з пам'яток «первинної скіфської осілости», що з'являються тут на межі V—IV ст. до н. е. та існують протягом усього IV ст. до н. е. («пізньоскіфські» за сучасною періодизацією скіфської культури та такі, які вони називають «пізньоскіфськими» (відповідно до застарілої їх періодизації), що датуються у цілому II ст. до н. е. — II ст. н. е.). Для останніх характерні стаціонарні довгочасові поселення та городища і безкурганні могильники. Саме їх ми відносимо до постскіфських. Трохи наївно виглядає спроба аргументувати некоректність цього терміну авторами публікації матеріалів Червономаяцького могильника (Симоненко, Сікоза, Дзєладзе 2015, с. 7)². Більш розгорнуту аргументацію, засновану на своїх уявленнях про пізньоскіфську культуру виклав О.В. Симоненко (Симоненко 2016, с. 476—483). Однак, новим та дуже цікавим для нас у цій роботі було лише те, що Олександр Володимирович вважає себе знавцем ліпного посуду і навіть виокремив «ведущие типы лепной керамики» (Симоненко 2016, с. 477). Про все інше ми писали раніше, а от прикладів кам'яної фортифікації, кам'яного домобудівництва, регулярного планування акрополів, не кажучи вже про порівняльний керамічний аналіз з належними статистичними викладками матеріалів пам'яток степової скіфської осілости та постскіфських городищ II ст. до н. е. — II ст. н. е., шановний опонент не навів. Тобто, всі міркування О.В. Симоненка щодо скіфської приналежності мешканців не підтверджуються археологічними матеріалами і не дають підстави з ним погодитись.

Оскільки матеріали нижньодніпровських городищ складають археологічну базу для вивчення зазначеного питання, зупинимось на їх короткій загальній характеристиці, звертаючи увагу на особливості матеріальної культури, які не дозволяють нам вважати їх «пізньо-

скіфськими», і ніяк не стосуються матеріальної культури степових скіфів. Більш докладно з результатами розкопок цих пам'яток можна ознайомитись, працюючи з матеріалами античної колекції, що зберігаються в Херсонському краєзнавчому музеї (Антична колекція... 2015, с. 34—40; Костенко, Абікулова 2016) та Наукових фондах Інституту археології НАН України.

До групи постскіфських пам'яток Нижнього Дніпра входять 15 добре укріплених городищ і три відомих на сьогодні ґрунтових могильника (Гаврилюк 2013, с. 540—577). Розташованих з обох берегів Дніпра, на ділянці нижче порогів — від сучасних Кам'янсько-Нікопольської переправи вниз до Каховки. Більшість з городищ (10) і всі могильники локалізуються на правому березі Дніпра, маючи на лівому березі городища, до яких можна було переправитись по воді, враховуючи течії Дніпра та особливості розташування його рукавів.

Неширока, у порівнянні з Великим Лугом, який став базою для виникнення первинної скіфської осілости IV ст. до н. е., заплава низового Дніпра давала не тільки пасовища стадам, але й створювала умови для примітивного заплавного землеробства. На жаль, ландшафт придніпровської заплави знищено майже повністю (тільки деякі фотографії городищ зафіксували його разом із загальним виглядом пам'яток до затоплення). Частково знищені і городища: найбільше постраждали ті, що були розташовані на лівому березі Дніпра. Однак постійна увага до них з боку дослідників кінця XIX—XX ст. дозволили зберегти об'єктивні дані про вказані городища і виявити особливості матеріальної культури, про які йтиметься нижче. Тут доречно додати, що в статті використовуються найновіші дані про одне із зазначених городищ — Консулівське, за дослідження якого у 2014 р. взялася українсько-польська експедиція. Основна мета цих робіт — не тільки археологічне вивчення пам'ятки, але і їх музеєфікація та перетворення на музейний об'єкт.

Топографія та планування городищ. Нижньодніпровські городища (рис. 1) чи не перші у степовій зоні Північного Причорномор'я, що створювалися за єдиним планом та, ймовірно, за дуже короткий проміжок часу.

Розміщення городищ на високих скельних мисах, що утворюються при впадінні у Дніпро його приток, демонструє намагання їх мешканців закріпитись на високому правому березі Дніпра (декілька городищ лівого берега сприймаються як пара до правобережних — Золота Балка—Велика Знам'янка; Аннівка—

² Відповідно до їх логіки, людству треба відмовитись від поняття «постмодернізм», бо воно їм не подобається і може містити в собі багато інших явищ історії та культури.

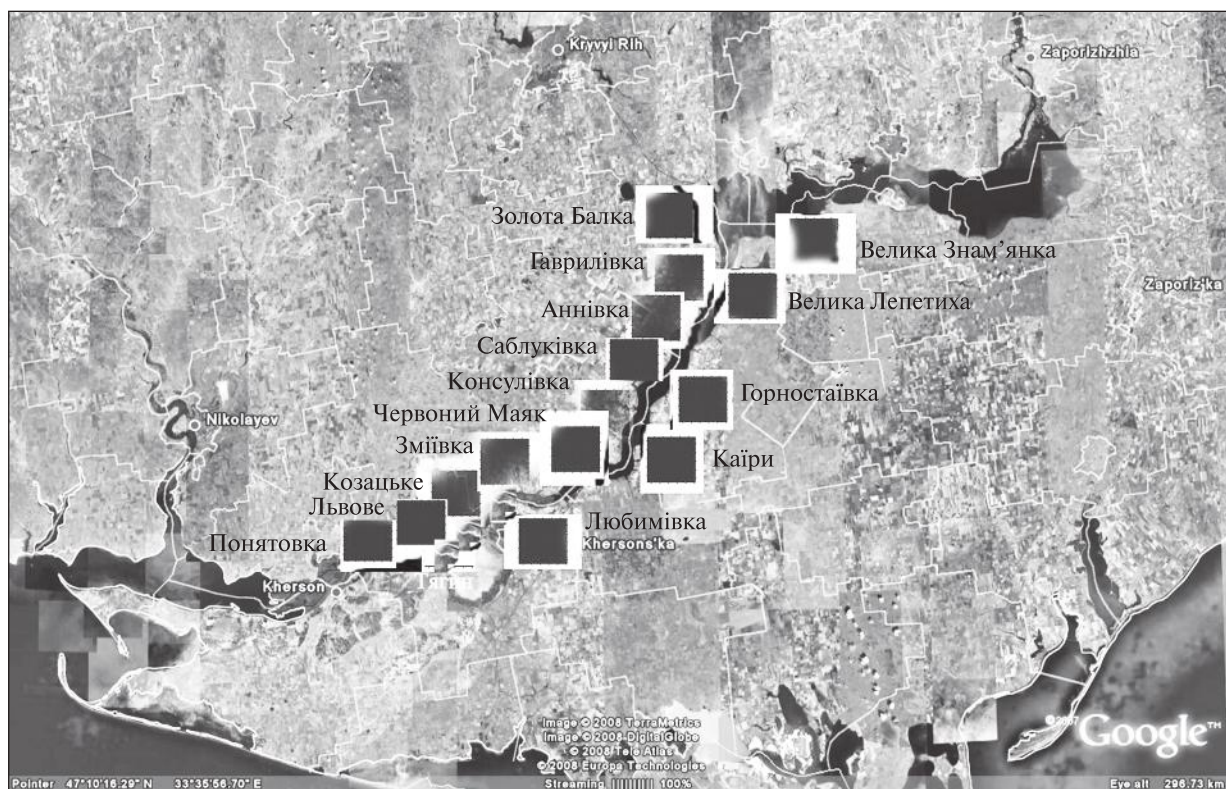

Рис. 1. Схема розташування постскіфських городищ Нижнього Подніпров'я

Велика Лепетиха; Консулівка—Горностаївка; Червоний Маяк—Каїри, Зміївка—Любимівка). Ця особливість топографії пам'яток відрізняє їх від локалізації городищ, поселень та селищ первинної скіфської осілости IV ст. до н. е., що розташовані північніше постскіфських городищ і займали переважно лівий «степовий» берег Дніпра (Гаврилюк 1999, с. 20, 21; 2013). Отже, це — *перша особливість* археологічних пам'яток, що вивчаються, яка відрізняє їх від пам'яток степових скіфів IV — першої половини III ст. до н. е.

Планування городищ II ст. до н. е. — II ст. н. е. має низку спільних рис. Всі вони складаються з двох частин — укріпленого каменем акрополя, який має прямокутну в плані форму та великого передмістя, що оточує акрополь, відокремленого від навколишнього простору земляним валом (рис. 2, 1—7). Від загальної схеми відрізняється Консулівське городище, яке у межах акрополя має ще й невелику добре укріплену «цитадель» підквадратної форми (рис. 2, 4). Дещо іншу форму мають городища, розташовані ближче до Дніпрового гирла — Понятовське і Каїрське. На жаль, Понятовське стаціонарно не досліджувалось, а роботи на Каїрському городищі (нині затоплене) були зосереджені на акрополі. Для нас важливо констатувати, що городища зводились за однією

схемою та їх планування принципово відрізняється від хаотичної організації скіфських поселень і городищ IV ст. до н. е. Це — *друга особливість* постскіфських городищ Нижнього Подніпров'я.

Фортифікація городищ Нижнього Подніпров'я складається із земляних валів до 2,0 м заввишки (передмістя Аннівського городища), земляних валів і сирцевої кладки на гребені (Знам'янське городище — рис. 3, 1); земляних валів з кам'яними стінами-баштами, що фланкують вхід на городище — Козацьке (Миколаївське) (рис. 3, 2), Аннівське Гаврилівське (рис. 3, 3) та Червономаяцьке городища³. Найбільш укріпленою (ровом, валом з кам'яною стіною) була центральна частина городища — акрополь. Майже прямокутним у перетині був рів Аннівського городища, видовбаний у материковій скелі 2,0 м завглибшки, 6,0 м завширшки (рис. 3, 4, 5а, б). Приблизно такі ж розміри трапецієподібного у розрізі рову

³ За усним повідомленням О.В. Симоненка, залишки потужної кам'яної стіни виявлені і на городищі Львове у 2014 р. На жаль, ознайомитись із результатами цих досліджень ми не змогли, оскільки на осінь 2016 р. звіт про польові дослідження цієї експедиції до Польового комітету не був зданий. Але не зважаючи на це, польові дослідження у 1915 та 1916 рр. колегією проводились.

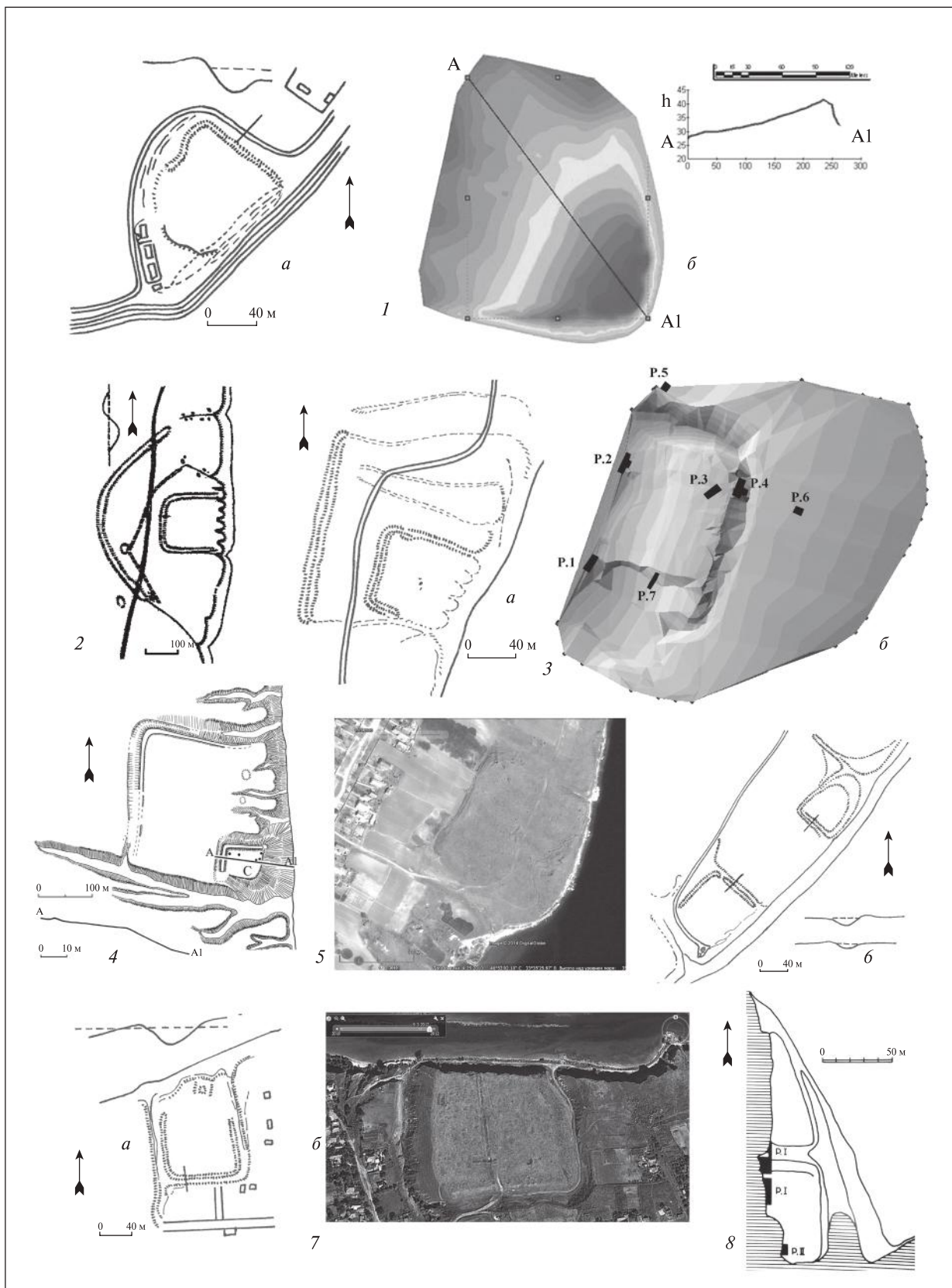

Рис. 2. Плани деяких постскіфських городищ: 1 — городище Червоний Маяк (план та двомірна візуалізація); 2 — Гаврилівське городище; 3 — Анівське городище (план та двомірна візуалізація); 4 — Консулівське городище; 5 — Зміївське (Старошведське) городище; 6 — Понятовське подвійне городище; 7 — Любимівське городище; 8 — Каїрське городище (плани 1а, 2, 3а, 6, 7а, виконані Ф.В. Фабриціусом та опубліковані В.І. Гошкевичем; план 4 — Д.Д. Никоненком, план 8 — Н.Г. Єлагіною; двомірна візуалізація поверхні городищ 1б і 3б здійснена М.М. Дарган; 5 і 7б — вигляд пам'яток на супутниковому знімку системи Google Earth (зйомка 17.06.2013))

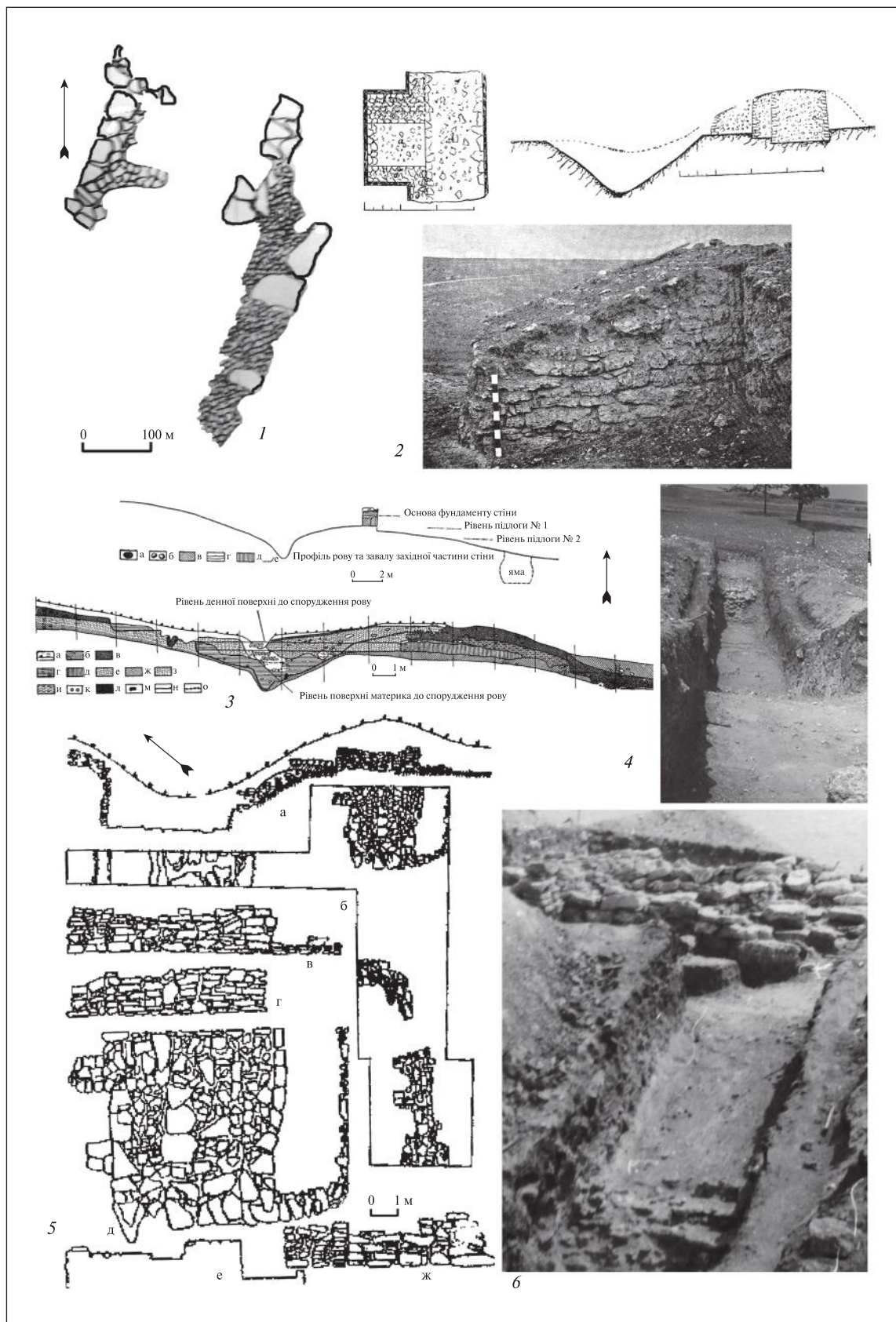

Рис. 3. Фортифікаційні споруди нижньодніпровських городищ: 1 — Знам'янське городище (за Б.Н. Граковим); 2 — Козачк'є городище (Гошкевич 1909); 3 — Гаврилівське городище (Погребова 1958); 4 — Аннівське городище: рів (вид з валу); 5 — Аннівське городище: а — розріз валу і рову (розкоп 4); б — план розкопу 4 — вхід на городище — башта і стіна; в, г, ж — фасівки стін башти; д — план башти (Гаврилюк, Матіяш 1988); 6 — глиняна основа башти і рів (вид з напольної сторони)

Знам'янського городища 1,3 м завглибшки, а ширина на рівні верхнього контуру 8,0 м, на рівні дна — 5,8 м. Найбільший за розмірами рів зафіксований на Любимівському городищі, який простежений з південного боку пам'ятки, де глибина його 3,0 м, а в інших місцях — 6,0 м (Дмитров 1951/46, с. 13). Приблизно такі ж розміри рову Гаврилівського городища (рис. 3, 3; Ветштейн 1960, с. 206). В.І. Гошкевич, який досліджував ці городища 100 років тому, стверджував, що глибина рову Старошведського (Зміївського) городища 4,2 м, Полятовського — 2,8 м (Гошкевич 1912, с. 17).

Висота валів городищ коливається від 1,0 до 2,0 м. Поверхня та схили земляного валу Аннівського городища висотою 1,3 м (від материка) були вимазані товстим шаром жовтої глини з домішками дрібних каменів. Гребінь — підтесаний і на ньому споруджено кам'яну стіну завширшки 2,5 м. Тут таки простежено в'їзд на городище у вигляді глиняної утрамбованої площадки завширшки 5,5 м, який був обмежений з одного боку напівкожуватим закінченням стіни, з другого — прямокутною в плані кам'яною баштою розмірами 4,2 × 4,6 м (рис. 3, 5; Абикулова, Гаврилюк, Черненко 1987/7; Гаврилюк, Матияш 1988).

Найцікавішим відкриттям сезону 2016 р. стали залишки оборонних споруд Консулівського городища. У 2014 р. на його території було проведено неінвазійні дослідження — магніторозвідка і вимірювання електроопору ґрунту (рис. 4, 1). Особливо цікавими виявилися результати, отримані за допомогою другого методу. Три ділянки з п'яти, досліджених таким методом, були розташовані на території помітних на поверхні пам'ятки валів. Перша (Е1) — в районі північного валу цитаделі безпосередньо біля розкопу І (2015 р.). Друга ділянка (Е3) розташовувалась на західному валу цитаделі. Третя (Е5) — локалізувалась у районі північного валу основної частини городища, на захід від району розкопок, проведених ще на початку ХХ ст. В.І. Гошкевичем. У всіх випадках були зафіксовані лінійні аномалії при високих позначках, що були віддалені одна від одного на 4,0—5,0 м. Зважаючи на факт, що під час розкопок, проведених В.І. Гошкевичем, було розкрито ділянку кам'яної стіни укріплення (Гошкевич 1915, с. 6—7), можна було вважати зафіксовані аномалії конструкціями фортифікацій.

Це припущення підтвердилося під час археологічних досліджень, проведених у 2016 р. на розкопі ІІ, розбитому в північній частині захід-

ної лінії оборони цитаделі. Там було відкрито ділянку кам'яної стіни укріплення завдовжки 5,0 м (рис. 4, 2). Стіна — двопанцерна шириною близько 2,6 м із забутовкою, що складалася з середнього і дрібного ламаного каміння, утрамбованого та перемішаного з глиною. Кладка обох фасів — нерегулярна, з великих ламаних каменів складених постелісто на глиняному розчині. Будівельним матеріалом був місцевий ракушняк. Фортечна стіна лежала на подушці із щільно утрамбованого суглинку. Така практика використовувалася, щоб протидіяти зсуву у бік оборонного рову (про використання цієї практики див.: Блаватський 1954, с. 94—95). Наявність оборонного рову з зовнішнього боку лінії фортифікації Консулівського городища поки що не зафіксована, хоча треба підкреслити, що дослідження ще не завершені. Тільки їх продовження принесе детальнішу інформацію про конструкційні особливості кам'яної фотифікації пам'ятки.

Отже, потужні оборонні споруди на земляних валах з використання каменю є панівним типом фортифікації на городищах Нижнього Подніпров'я. Деякі його особливості — постеліста кладка із зовнішнім панциром та забутовкою дрібнішим каменем, керамікою або керамічними вальками, фланкування входів прямокутними баштами та ін., дозволяють говорити про типологічну схожість фортифікації городищ Нижнього Дніпра до пізньоелліністичних (*третя особливість*) споруд Ольвії, Танаїса та інших елліністичних міст. Не викликає сумнівів участь майстрів-греків у створенні оборонних споруд городищ Нижнього Дніпра на базі античної традиції.

Кам'яне домобудування. Про характер домобудівництва на постскіфських городищах Нижнього Подніпров'я можна судити за матеріалами Козацького (Гошкевич 1913, с. 16—133), Знам'янського, Гаврилівського (Погребова 1958, с. 103—248; Бреде 1960, с. 191—204), Аннівського (Гаврилюк, Абикулова 1991, с. 13—14), Великопетиського (Гаврилюк 1999, с. 170—179), Любимівського (Дмитров 1951/46; Абикулова 1988/177; 1990/144) городищ та поселення Золотая Балка (Вязьмітіна 1962, с. 96—103). На території Золотобалківського, Гаврилівського та Знам'янського городищ зафіксовані залишки будівель без використання каменю, що можна пов'язати із фракійським етносом ІІІ — початку ІІ ст. до н. е. (Гаврилюк 2005—2009, с. 114—141).

Принципово новий етап житлового будівництва на городищах Нижнього Подніпров'я

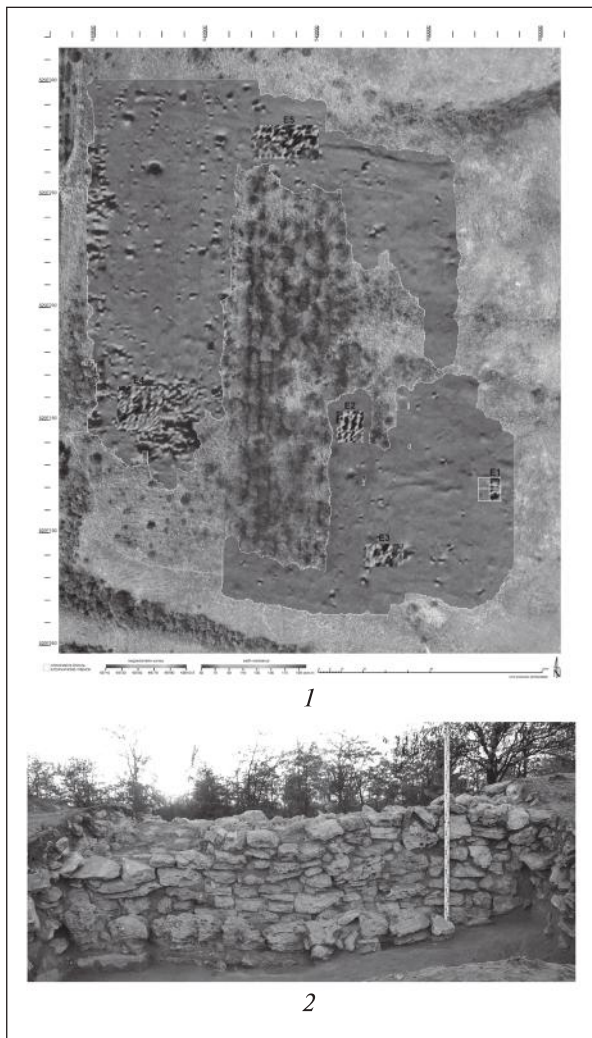

Рис. 4. Стіна на Консулівському городищі

починається у першій половині I ст. до н. е. Він характеризується стрімким розвитком кам'яного домобудівництва. Матеріалом для нього виступає неопрацьований або трохи підтесаний місцевий ракушняк, виходи якого розміщуються вздовж берегів Дніпра. Кладки двохшарові або тришарові з двома панцирами із забутовкою між ними з фрагментів амфор та невеликих камені (рис. 5, 2, 3). Висота стін могла сягати 2,5–4,0 м.

При будівництві враховувались особливості рельєфу, а саме — перепад поверхні цитаделей городищ у бік берегової лінії (6–7°). Такий кут схилів дозволяє відвести з поверхні городища вологу. Вважається, що вибір схилів для будівництва пов'язаний з невдалим будівництвом на покривних суглинках в умовах горизонтального рельєфу (Вязкова 2005, с. 8). Для зручності будівництва на схилах використовувалось їх терасування, яке простежено, наприклад, на Аннівському городищі.

На городищах Нижнього Подніпров'я зафіксовано залишки 84 приміщень з кам'яними стінами у 36 будинках, що датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. Класифікація кам'яних споруд нижньодніпровських городищ проведена С.Д. Крижицьким. Тут переважали кам'яні будинки — садиби із декількох приміщень. Він вважає, що вплив античної культури на таку архітектуру не викликає сумнівів (Крыжицкий 1982, с. 27, 141–142).

У плануванні акрополів постскіфських городищ Нижнього Подніпров'я будівельники дотримувались не тільки принципу розподілу поселення на дві частини — укріплену і неукріплену, але також прямолінійної схеми розташування будівель. Так, на Аннівському городищі планування кам'яних споруд було орієнтоване на берегову лінію, крім того враховувалося і розташування оборонної системи — глухі стіни садиб були паралельні напольній оборонній стіні. Для акрополя цього городища, як і для інших, характерна дуже висока щільність забудови (рис. 5, 1).

Планування акрополів нижньодніпровських городищ нагадує принципи забудови Ольвії. Ще Діон Хризостом помітив цю особливість, коли говорив про розташування міста на невеликій ділянці, яка була тісно забудована житлами, що практично не відокремлювались одне від одного. Це підтверджується археологічними матеріалами (Крапивина 1993, с. 32, 107). Отже, і кам'яне домобудування, і планування городищ з невеликими відмінностями повторює античні центри Північного Причорномор'я, в першу чергу Ольвію (*четверта особливість*).

Археологічні колекції постскіфських городищ представлені насамперед керамікою, виробами з каменю, у меншій мірі — з кістки та рогу і поодинокими знахідками металевих виробів. Найчисленнішу та найбільш інформативну колекцію складають *амфори*.

Амфори разом з іншими видами товстостінної кераміки, такими як піфоси і ліпні корчаги, складають найбільшу групу археологічного матеріалу, який виявляють на постскіфських городищах. У некрополях вони трапляються вкрай рідко (Gavrilyuk, Kravivina 2007, с. 573; Гаврилюк 2013, с. 570). Це, імовірно, відображає той факт, що в поховання клали амфори, котрі не знаходили вторинного застосування у домашньому господарстві (Ларенок 2014, с. 250).

Набір амфор подібний до складу амфорної тари з кримських пам'яток та Ольвії I ст. до н. е. — II ст. н. е. (Гаврилюк, Абикулова 1991,

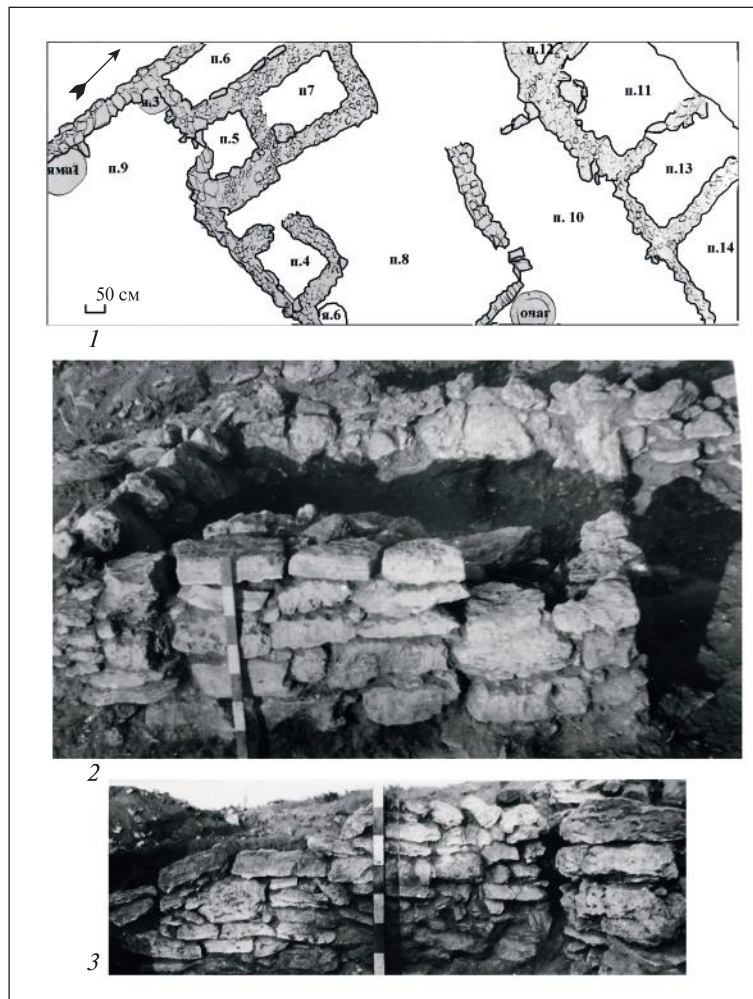

Рис. 5. Кам'яні споруди Аннівського городища: 1 — план розкопу 3; 2 — приміщення 4; 3 — східна стіна приміщення 9

ч. II, с. 11—15; Gavrilyuk, Krapivina 2007, с. 573). Останнє не дивує, оскільки постачання товарів у керамічній тарі на територію Нижнього Дніпра напевно здійснювалося через Ольвію.

Розглядаючи керамічну тару нижньодніпровських городищ, Н.О. Гаврилюк та М.Й. Абікулова виокремили амфори 14 типів (Гаврилюк, Абікулова 1991, ч. II, с. 11—15). У подальшому М.Й. Абікулова при детальній розробці амфорного матеріалу залишила лише 12 типів керамічної тари (Абікулова 1994, с. 78—82). При цьому, два з них — типи XI (амфори подібні до амфор типу Ягнятин/Агога M273) та XII (амфори типу «Делакеу»/C Snr I) — датувала III—IV ст. н. е. (Абікулова 1994, с. 82). Вартим уваги видається факт відсутності амфор, що датуються часом ранішим за I ст. до н. е. Серед відомих авторам знахідок, фрагменти керамічної тари, котрі можна датувати II ст. до н. е., поодинокі. Це фрагмент коської амфори з матеріалів городища Велика Лепетиха і фрагмент родоської амфори з матеріалів 2016 р. Консулівського го-

родища. Однак, обидва ці фрагменти, безумовно, могли належати амфорам, датованим I ст. до н. е. Відсутність надійних морфологічних ознак не дозволяє здійснити їх більш подрібнене датування.

До найбільш розповсюджених у Нижньому Подніпров'ї належать світлоглиняні псевдокоські широкогорлі амфори з двоствольними ручками (рис. 6, 1), світлоглиняні вузькогорлі амфори з профільованими ручками (рис. 6, 2) і червоноглиняні амфори з широкими вінцями і складнопрофільованими ручками (рис. 6, 3) II—III ст. н. е. (Gavrilyuk, Krapivina 2007, с. 573).

На сучасному етапі дослідження набір типів амфор, які знаходять на пам'ятках Нижнього Дніпра, потрібно поточнити. Це стосується, у першу чергу, всієї групи світлоглиняних псевдокоських амфор.

Ці амфори І.Б. Зеєст у своїй типологічній розробці виокремила у тип 61 і датувала I ст. до н. е. — I ст. н. е. Місце їх виробництва вона

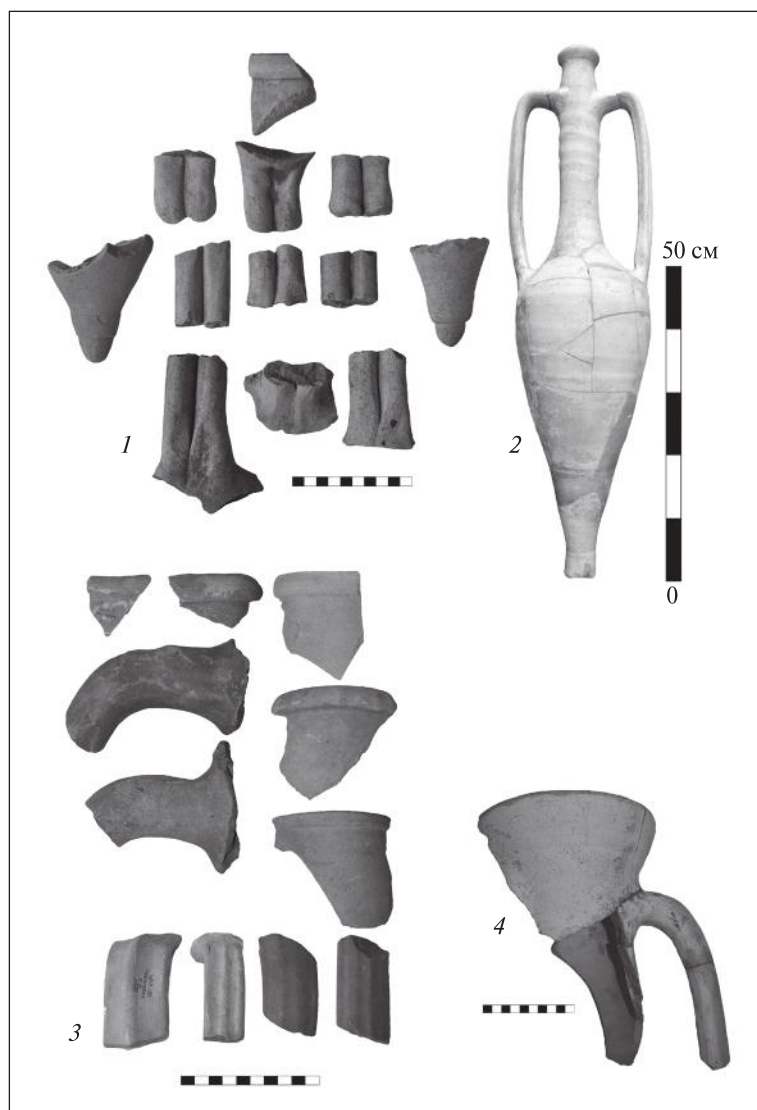

Рис. 6. Деякі фрагменти амфор з матеріалів постскіфських городищ: 1 — псевдо-коські; 2 — світлоглиняні вузькогорлі з профільованими ручками; 3 — червоноглиняні з широкими вінцями та складнопрофільованими ручками; 4 — з воронкоподібним горлом

пов'язувала з майстернями Південного Понту (Зеест 1960, с. 109). Цю точку зору розділяв також І.С. Каменецький, який вважав, що амфори різних типів виготовлялись не у різних, а в основному центрі (Каменецький 1963, с. 35—36). Проведений С.Ю. Внуковим петрографічний аналіз глини підтвердив припущення І.Б. Зеест і І.С. Каменецького. Завдяки цим дослідженням пощастило визначити центри виготовлення псевдо-коських амфор деяких типів. У Гераклії Понтійській вироблялися амфори типу С І, а у Синопі — амфори типу Сін ІІІ (Внуков 1993, с. 169; Внуков 1994, с. 24—32; Внуков 2000, с. 57; див. також: Внуков 2006, с. 48 і наступ.).

Псевдо-коські амфори знаходять в усьому Північному Причорномор'ї (Зеест 1960, с. 30), зокрема вони характерні для Ольвії та її хори

(Крапивина 1993, с. 96). Такі амфори присутні в матеріалах постскіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я (Гаврилюк, Абикулова 1991, ч. ІІ: 11; Абикулова 1994, с. 78; Gavriluk, Krapivina 2007, р. 573). Серед них переважають амфори типу С І, трапляються амфори типу Сін ІІІ, присутність яких у пам'ятках Нижнього Подніпров'я відзначив і С.Ю. Внуков (Внуков 1993а, с. 209). При цьому слід зазначити, що серед фрагментів амфор типу С І, зареєстровані як форми варіанту С Іа, так і С Іб.

До групи псевдо-коської тари, що трапляється на постскіфських городищах, належать також фрагменти таких амфор, що відносяться до інших різновидів. Про це може свідчити присутність в матеріалах Великолепетиського городища двоствольних ручок, виготовлених

з дрібнозернистої, добре відмученої, рожево-бежевої глини без домішок чорних частинок, характерних для синопського і гераклейського виробництва.

Судячи з опису та малюнків, опублікованих М.Й. Абікуловою, на нижньодніпровських городищах виявлено також фрагменти світлоглинних амфор типу Сін II — як ніжки (Абікулова 1994, с. 79, рис. 1, 7—11), так і ручки (Абікулова 1994: тип V, с. 80, 81, рис. 3, 1—2).

У список амфор, присутніх у матеріалах цих пам'яток, потрібно також додати амфори з воронкоподібним горлом, типу Зеєст 90 (Зеєст 1960, с. 117, табл. XXXVII, 90), що зафіксовані серед матеріалів Великопетиського (рис. 6, 4) та Саблуківського городищ.

Просування у розробці хронології окремих типів амфор дозволяє уточнити абсолютні дати керамічної тари з городищ Нижнього Дніпра. Це, у свою чергу, після зіставлення з іншими групами матеріалу, дасть можливість визначити точніші межі функціонування цих пам'яток. Тому розробка детальної хронології окремих груп матеріалу повинна стати одним з головних завдань, що стоїть перед дослідниками, тим більше, що така робота далека від завершення. Нижче узгоджено лише вступні спостереження, отримані в результаті первинної обробки матеріалів керамічної тари з розкопок постскіфських городищ.

По-перше, у керамічному комплексі амфорної тари переважає матеріал, що належить до I ст. до н. е. Приклади знахідок більш ранніх амфор, датованих II ст. до н. е. — поодинокі, при тому що вони можуть бути датовані і I ст. до н. е.

По-друге, серед фіксованих у великій кількості матеріалів з I ст. н. е. найбільш ранніми є амфори типів Сін III, С Ia і С II, за С.Ю. Внуковим. Отже, відповідно до розробок цього дослідника, амфори постскіфських городищ датуються таким чином:

— Сін III: 40-і рр. I ст. до н. е. (?) — кінець I ст. н. е.;

— С I: межа 60-х — 50-х рр. I ст. до н. е. — перша чверть I ст. н. е.;

— С II: межа 60-х — 50-х рр. I ст. до н. е. — межа I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Внуков 2006, с. 167).

По-третє, час появи амфор типу «Делакеу» / С Snp I повинен бути віднесений до першої половини або початку IV ст. н. е. (Смокотина 2011, с. 358). Цим часом датується їх виробництво, виявлене при розкопках гончарних майстерень Демерджи (Kassab Tezgör 2010, р. 132; Kassab Tezgör 2010a, р. 146—155). Цим же ча-

сом датується поява цих амфор у комплексах Ятруса (Böttger 1982, р. 33) та Белінського городища (Зубарев 2002, с. 123; Зубарев, Шапцев 2016, с. 93).

Відкриті на території нижньодніпровських городищ фрагменти амфор, котрі, за словами М.Й. Абікулової, близькі за типом амфорам Ягнятин/Agora M273, без сумніву, належать до групи т. зв. baggy amphorae, а можливо, і до самого типу Agora M273. Амфори такого типу вироблялися від початку II ст. н. е. (Ораїт 2014, с. 443). А їх знахідки відомі на території Північного Причорномор'я вже з середини III ст. н. е. Вони зафіксовані, наприклад, у двох закритих комплексах середини цього століття у Танаїсі (Арсеньєва, Науменко 1992, с. 143, с. 112, рис. 23). Однак найближчими аналогіями для екземплярів, знайдених на нижньодніпровських городищах є дві більш пізні амфори. Перша з них походить з розкопок афінської агори (№ Р 11579) і датується кінцем IV ст. н. е. (Robinson 1959, с. 109, № М 273, pls. 29, 58; див також: Lang 1976, с. 62, № На 33, pl. 34). Друга посудина була знайдена в Сірешану (Cireşanu) і датована початком V ст. н. е. (Ораїт 2014, р. 450, fig. 28—29).

Таким чином, перераховані вище типи амфор з матеріалів городищ Нижнього Подніпров'я повинні бути віднесені до IV ст. н. е. і навіть до початку V ст. н. е. Отже, вони не пов'язані з функціонуванням постскіфських городищ, принаймні з періодом їх розквіту у I ст. до н. е. — II ст. н. е. Їх присутність пов'язана з пізнішою історією цих пам'яток, можливо, тут можна говорити про зовсім інший етнос, ніж попередні мешканці городищ.

Розглядаючи керамічну тару з нижньодніпровських городищ, треба на уважити на великій схожості керамічного комплексу I ст. до н. е. — II ст. н. е. з матеріалами цього часу з Ольвії та кримських пам'яток (Гаврилюк, Абікулова 1991, ч. II, с. 11—15; Gavriluk, Krapivina 2007, с. 573). На постскіфських городищах виявлено той самий набір амфор, що і в Ольвії. З 14 відомих за ольвійськими матеріалами типів амфор, датованих з I ст. до н. е. до II—III ст. н. е. (не враховуючи амфори, датовані виключно III ст. н. е.), більшість відома і за матеріалами Нижнього Дніпра. При цьому треба зазначити, що відсутні на постскіфських пам'ятках типи амфор і в Ольвії є рідкісними знахідками. Така ситуація, безумовно, впливає з того, що надходження товарів у керамічній тарі на постскіфські городища, очевидно, здійснювалося через Ольвію, як найближчого і, ймовірно, найважливішого торговельного партнера для їх мешканців.

Оскільки вибірка амфор, котрі виявлені в Ольвії і на постскіфських городищах Нижнього Подніпров'я, схожа, можна припускати, що і асортимент товарів, що постачався, теж був подібним. Це в свою чергу може бути ще одним аргументом, що підтверджує значний вплив античної культури на населення Нижньодніпровських городищ. Це питання потребує подальших досліджень і більш докладної розробки. Звичайно, отримані результати не принесуть однозначної і прямої відповіді на питання про етнічну приналежність жителів цих пам'яток, але будуть додатковим аргументом у вивченні їхнього життя і культури.

Треба підкреслити також необхідність подальших досліджень керамічної тари з розкопок постскіфських городищ Нижнього Дніпра. Можливості цього матеріалу, як джерела для міркувань про побут, торгівлю і, насамперед, хронологію окремих пам'яток і всієї групи городищ в цілому, далеко не вичерпані у важливій та цінній публікації М.Й. Абікулової. Перш за все, не вистачає статистичної розробки і кількісного аналізу цього матеріалу, а також спостережень над процесом вторинного використання амфор та їх фрагментів. Визначення характеру цього процесу може принести додаткову інформацію та дозволить розмірковувати про тип культури жителів городищ Нижнього Дніпра.

Одним з апробованих підходів у дослідженні взаємодій різних етногруп є керамічний аналіз кухонного та столового посуду, що найбільшою мірою відображає побутову культуру населення регіону.

Кухонний посуд. При порівнянні ліпної і гончарної кераміки без урахування амфор помічено, що у матеріалах постскіфських городищ ліпного посуду в 4—7 разів більше, ніж гончарного (співвідношення 1 : 4—7). Приблизно таке ж співвідношення гончарної і ліпної кераміки існувало в Неаполі Скіфському в шарах межі ер (Высотская 1979, с. 116) та у шарах пізнього еллінізму в Ольвії, де кількість гончарного посуду у 3—7 разів більше ніж ліпного (Gavrylyuk 2010, р. 510, 526, 527, 536, 514—550, 599—601). Співвідношення ліпної і гончарної кераміки на скіфських поселеннях попереднього періоду 1 : 10 — це, наприклад, на таких поселеннях IV ст. до н. е. як Лиса Гора або Кам'янське городище, що розташовані північніше постскіфських городищ.

Монографічне дослідження ліпного керамічного комплексу городищ і могильників Нижнього Подніпров'я II ст. до н. е. — II ст. н. е. дозволяє виділити види ліпної кераміки,

характерні тільки для пам'яток зазначеного регіону. Тобто, в Нижньому Подніпров'ї формується свій ліпний керамічний комплекс, у котрому присутні, крім звичайних для всіх пам'яток Північного Причорномор'я слабопрофільованих горщиків, посудини, що дійсно несуть етнічну інформацію: посуд, характерний для грецької (каструлі, високі одноручні глечики, світильники, чаші на ніжках та ін.), фракійської (посудини з лощеною поверхнею і рельєфним або прокресленим орнаментом, керноси і т. ін.) і скіфської (миски, горщики з прокресленою орнаментациєю, що має аналогії в скіфських похованнях) груп. Таким чином, гіпотеза про варварську приналежності ліпної кераміки, що домінувала в антикознавстві впродовж декількох десятиліть, на масовому матеріалі підтверджується лише частково.

Висновки:

1. Цілком закономірний процес осідання кочівників у районі великих плавневих масивів Великий Луг, Мала і Велика Плавня датується кінцем V—IV ст. до н. е. Синхронно з ним починається активна еллінізація Подніпров'я. Навігація по Дніпру до порогів не була особливо складною. На території Кам'янського городища, мабуть, у IV ст. до н. е. здійснювалася торгівля грецькими товарами, які розходилися по всій Степовий Скіфії. На межі III—II ст. до н. е. помітне певне піднесення господарства на поселеннях, розташованих на правому березі Дніпра, виникають неукріплені поселення в районі майбутніх Аннівського і Гаврилівського городищ. Зв'язки з Ольвією в цей період не перериваються.

2. На межі ер, у I ст. до н. е. — I ст. н. е. в житті нижньодніпровського населення відбулися великі події, зумовлені, ймовірно, появою і активними агресивними діями сильного зовнішнього іншоетнічного ворога. Цей період характеризується активною будівельною діяльністю. На городищах Нижнього Дніпра зводяться потужні оборонні споруди, що вимагають високої професійної інженерно-фортифікаційної кваліфікації. Виникає і бурхливо розвивається кам'яне домобудівництво, для якого характерна висока, як і для Ольвії, щільність забудови. Скіфи-кочовики не мали таких традицій кам'яного будівництва. Для цього періоду фіксується також факт зниження потужності культурного шару Ольвії, що співпадає з часом «гетської навали». Ймовірно, частина ольвіополітів переселяється на береги Дніпра, тим більше, що шлях цей був їм добре відомий. Цей процес ми пропонуємо вважати випадком

грецької колонізації глибинних районів Степової Скіфії.

3. Досвід роботи з керамічної тарою постскіфських городищ Нижнього Подніпров'я приводить до наступних спостережень:

— відзначається велика схожість комплексу амфорної тари I ст. до н. е. — II—III ст. н. е., фіксованої на території городищ, з комплексом цього часу з Ольвії;

— амфорна тара на території городищ Нижнього Дніпра починає з'являтися у великих кількостях лише з I ст. до н. е., ймовірно, з його другої половини;

— найбільш поширені типи керамічної тари світлоглиняні псевдо-коські амфори з двоствольними ручками, світлоглиняні вузькогорлі амфори з профільованими ручками і червоноглиняні амфори з широкими вінцями і складнопрофільованими ручками II—III ст. н. е.;

— існуючі досі типологічні розробки амфорного матеріалу з розкопок городищ можна доповнити амфорами типу Зеест 90 і різновидами псевдо-коської тари;

— амфори типів «Делакеу» / C Snp I і Agoga M273 не повинні розглядатися разом з основною частиною амфор, що датуються I ст. до н. е. — II—III ст. н. е.;

— комплекс амфор з цих пам'яток потребує подальшої поглибленої розробки та поточнення їх датування.

4. Вивчення кухонного посуду з матеріалів нижньодніпровських городищ свідчить про неоднорідність набору ліпної кераміки та про присутність в ній кераміки грецької, фракійської та, меншою мірою, скіфської груп. Співвідношення ліпного та гончарного посуду у кухонній групі свідчить про подібні показники нижньодніпровських, ольвійських та кримських керамічних комплексів.

5. Все сказане вище з приводу матеріальної культури нижньодніпровських городищ та порівняння її за основними параметрами з ольвійськими старожитностями, дозволяє писати про культурно-історичну схожість двох груп елліністичних пам'яток до грецької культури, але не скіфської.

6. Вивчення виникнення та розвитку терміну «пізньоскіфський», визначення його місця у сучасній хронологічній схемі раннього залізного віку та дослідження етноіндикаторів матеріальної культури населення Нижнього Подніпров'я дозволяє нам наполягати на використанні замість терміну «пізньоскіфський», поняття постскіфський.

Абікулова М.И. Отчет об охранных исследованиях на Любимовском городище в 1988 году // НА ІА НАНУ. — 1988/177.

Абікулова М.И. Отчет об охранных исследованиях на Любимовском городище в 1990 году // НА ІА НАНУ. — 1990/144.

Абікулова М.Й. Керамічна тара с пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 78—84.

Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Усадьбы Танаиса. — М., 1992.

Абікулова Гаврилюк, Черненко 1986/14;

Абікулова М.И., Гаврилюк Н.А., Черненко Е.В. Отчет о раскопках Анновского городища // НА ІА НАНУ. — 1987/7.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э. — СПб, 2003.

Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею / Автори-упорядники Абікулова М.Й., Лопушинський А.І., Сікоза Д.М. — Херсон, 2015.

Артамонов М.И. Этногеография Скифии // Уч. записки ЛГУ. Серия ист. наук. — 1949. — № 85. — С. 129—171.

Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1954.

Бреде К.А. Розкопки Гаврилівського городища рубежу нашої ери // АП. — 1960. — 9. — С. 191—204.

Ветштейн Р.І. Розкопки внутрішньої лінії оборонних споруд Гаврилівського городища // АП. — 1960. — 9. — С. 204—210.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Внуков С.Ю. Применение метода сравнительного петрографического анализа для определения центра производства светлоглиняных амфор // Проблемы палеоэкологии древних обществ. — М., 1993а. — С. 157—170.

Внуков С.Ю. Новые типы позднесинопской амфорной тары // РА. — 1993б. — № 3. — С. 204—213.

Внуков С.Ю. Сравнительный петрографический анализ синопской амфорной тары // Боспорский сборник. — 1994. — № 4. — С. 24—31.

Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. Часть II: петрография, хронология, проблемы торговли. — СПб, 2006.

Высотская Т.Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979.

- Вязкова О.Е. Опыт и перспективы инженерно-геологических исследований памятников археологии // Археология и геоинформатика. — Вып. 2. — Сб. докл. [Электронный ресурс]. — М., 2005. CD.
- Вязьмітіна М.І. Золота Балка. — К., 1962.
- Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И., Завгородний Ю.Ю. Отчет о раскопках Великопептихского городища // НА ИА НАНУ. — 1991/17.
- Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989.
- Гаврилюк Н.А. Каменское городище и его округа // Древности скифов. — К., 1994. — С. 102—122.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999.
- Гаврилюк Н.А. Территориальная организация и особенности ольвийско-варварской торговли в раннем железном веке // Ольвія та античний світ. Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України. — К., 2001. — С. 41—45.
- Гаврилюк Н.А. Фракийцы в Нижнем Поднепровье // Stratum plus. — 2005—2009. — № 3. — С. 114—141.
- Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 2013.
- Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (новые материалы). — К., 1991. — Ч. 1, 2.
- Гаврилюк Н.О., Кравченко С.М. Початок осілості у степових скіфів (за матеріалами поселення Лиса Гора) // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 85—97.
- Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Кухонная и столовая керамика позднескифских городищ Нижнего Поднепровья // 100 лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 298—332.
- Гаврилюк Н.А., Матияш А.И. Оборонительные сооружения Анновского городища // Первая Правобережная конференция. — Кировоград, 1988. — С. 12—14.
- Гаврилюк Н.О., Оленковський М.П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1992.
- Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — 1954 (МИА—36).
- Гошкевич В.И. Две экскурсии по Днепровскому уезду // Летопись музея за 1912 год. — Херсон. — 1912.
- Гошкевич В.И. Древние городища по берегам Низового Днепра // ИАК. — 1913. — Вып. 47. — С. 117—145.
- Гошкевич В.И. Летопись музея за 1913 год. — Херсон, 1915.
- Дашевская О.Д. Лепная керамика Неаполя Скифского // МИА. — 1958. — № 64. — С. 248—271.
- Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. — 1991 (САИ—Д1-7).
- Дмитров Л.Д. Отчет о раскопках городища в с. Любимовка Каховского р-на Херсонской обл. в 1951 г. // НА ИА НАНУ. — 1951/46.
- Зеест И.Б. Амфорная тара Боспора. — 1960 (МИА—63).
- Зубар В.М. Ще раз про етнічний склад населення Ольвії в перших століттях н. е. // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 13—18.
- Зубарев В.Г. Некоторые вопросы позднеантичной истории Европейского Боспора по результатам раскопок городища у села «Белинское» // ДБ. — 2002. — Вып. 5. — С. 120—132.
- Зубарев В.Г., Шапцев М.С. Комплексы с амфорами позднеимского времени из раскопок городища Белинское // БИ. — 2016. — XXXII. — С. 86—106.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Каменецкий И.С. Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища // КСИА. — 1963. — Вып. 94. — С. 29—36.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Костенко А., Абикулова М. Антична колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею. Історія становлення (1890—1963 рр.). — Херсон, 2016.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.
- Крапівіна В.В. Про етнічний склад населення Ольвії в перші століття нової ери // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 123—129.
- Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — К., 1982.
- Ларенок В.А. Амфоры в погребениях некрополя Кобыкова городища // ИАИАИАНД. — 2014. — № 28. — С. 249—283.
- Могилев О.Д. Про один з різновидів пряжок скіфського часу // Археологія. — 2016. — № 2. — С. 40—59.
- Назарова Т.О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 85—95.
- Остапенко М.А. Скифские памятники северной части о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1995. — С. 53—67.
- Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА. — 1958. — № 64. — С. 131—215.

- Симоненко А.В., Сікоза Д.М., Дзюладзе О.С. Пізньоскіфський могильник Червоний Маяк. — Херсон, 2015.
- Симоненко А.В. О происхождении позднескифской культуры Нижнего Днепра // Стародавнє Причорномор'я. — 2016. — Вып. XI. — С. 476—483.
- Скадовский Г.Л. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьев р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды VIII археологического съезда. — 1897. — Т. 3. — С. 79—89.
- Смокотина А.В. О хронологии амфор типа C Snr I («Делакеу») // БЧ. — 2011. — XII. — С. 355—360.
- Фабриціус І.Ф. Літопис музею. Червоні роки 1917—27. — Херсон, 1927. — Вип. 8. — С. 12—13.
- Чирков А.П. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману // ЗООИД. — 1867. — Вып. 6. — С. 546—550.
- Böttger B. Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus. Iatrus-Krivina II. — Berlin, 1982.
- Gavrylyuk N.A. Slave-trade and wine-trade as the basic branches of Olbia-Barbaric Export-Import in Northern Black Sea Area (VI—III cc. BC) // Ольвія та античний світ. Мат-ли науков. читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України. — К., 2001. — С. 151—152.
- Gavrylyuk N.A. Handmade pottery // The Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD. — Aarhus, 2010. — P. 325—335.
- Gavrylyuk N.A., Krapivina V.V. Lower Dnieper Hillforts and the Influence of Greek Culture (2nd Century BC — 2nd century AD) // Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2, 2007. — Oxford, 2007. — Vol. I. — BAR IS 1675 (I).
- Gavrylyuk N.A., Tymchenko N.P. Hinterland as a Macroeconomic factor for Milesian colonization of the Black Sea area (by example of the couple Borysthene-Olbio) // Bifocal perspectives on the Black sea: Macro- and Microcosms. — Aarhus, 2016. — P. 8—9.
- Kassab Tezgör D. Typologie des amphores sinopéennes entre IIe-IIIe s. et le VIe s. ap. J.-C. // Kassab Tezgör D., ed., Les fouilles et le matériel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope. Varia Anatolica 22. — Paris, 2010a. — P. 121—140.
- Kassab Tezgör D. Étude de matériel amphorique de la zone A et de la zone B // Kassab Tezgör D., ed., Les fouilles et le matériel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope. Varia Anatolica 22. — Paris, 2010b. — P. 141—186.
- Lang M. Graffiti and Dipinti. The Athenian Agora. — Princeton, 1976. — Vol. 21.
- Opaiț A. The Baggy Amphora Shape: A New Fashion? // LRCW 4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry The Mediterranean: a market without frontiers. — Oxford, 2014. — Vol. I. — BAR IS 2616 (I). — С. 441—450.
- Robinson H.S. Pottery of the Roman Period: Chronology // The Athenian Agora. — Princeton, 1959. — Vol. 5.
- Rostovtzeff M. Iranians and Greek in South Russia. — Oxford, 1922.

Надійшла 06.09.2016

Н.А. Гаврилюк, М. Матера

«ПОЗДНЕСКИФСКИЕ» ИЛИ «ПОСТСКИФСКИЕ» ГОРОДИЩА НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Речь идет о дискуссии о «позднескифских» или «постскифских» памятниках Нижнего Поднiproвья. Приводятся аргументы о неточности термина «позднескифские» — с точки зрения терминологии и со стороны археологического «наполнения» постскифских памятников. Приводятся примеры неуместного двойного использования понятия «позднескифский» к памятникам второй половины IV — первой половины III вв. до н. э. и, в то же время, — к памятникам II в. до н. э. — II вв. н. э., что с точки зрения научной терминологической системы не допустимо. Рассматриваются некоторые аспекты материальной культуры городищ Нижнего Поднiproвья, которые не позволяют относить их к скифским памятникам оседлости.

N.O. Gavrylyuk, M. Matera

«LATE SCYTHIAN» OR «POST-SCYTHIAN» SITES OF THE LOWER DNIPRO REGION

This is a discussion on «Late Scythian» or «Post-Scythian» sites of the Lower Dnipro region. Presented are the arguments for the incorrectness of the term «Late Scythian» with relation to the terminology and the archaeological «filling» of the post-Scythian sites. Listed are the examples of improper dual usage of the term «Late Scythian» to sites of the second half of the 4th and the first half of the 3rd century BC and at the same time to sites of the period from the 2nd century BC to the 2nd century AD. This is unacceptable in respect to scientific terminology system. Some aspects of the material culture of hill-forts in the Dnipro River lower region not allowing to refer them to the settled Scythians' sites are discussed.

М.М. Гарига-Грихно, **В.П. Коваленко**

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ РУКОПИС СОСНИЦЬКОГО КРАЄЗНАВЦЯ Ю.С. ВІНОГРАДСЬКОГО

Юрій Степанович Виноградський (1873—1965) народився в м. Сосниця. У 1896 р. закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. У 1919 р. очолював Комітет з охорони пам'яток культури в Чернігові. На початку 1920-х рр. переїхав до м. Сосниці, де заснував Сосницький краєзнавчий музей, в якому працював понад 30 років. Краєзнавець досліджував пам'ятки археології Чернігівщини різних епох, відкрив понад 50 пам'яток, насамперед, доби неоліту—бронзи. Ю.С. Виноградському належать близько 30 наукових праць, присвячених переважно пам'яткам Подесення¹. Однак частина його студій залишилася в рукописному вигляді.

У статті публікується «Список могил», що являє собою рукописний текст у звичайному учнівському зошиті в лінійку на 12 аркушах, з обкладинкою жовтого кольору. Оригінал переданий авторами до Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, але, враховуючи, що Ю.С. Виноградський нерідко дублював рукописи своїх праць, не виключено, що незабаром можуть з'явитися ще один або декілька його примірників. Ні у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, ні у сховищах Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю.С. Виноградського такий текст допоки не виявлений. Рукопис під назвою «Список древних могил на территории Сосницкого р. и соседних районов Черниговской обл.» (на першій сторінці назву дещо змінено: «Список древних могил на территории Сосницкого р. и соседних с ним районов Черниговской области в пределах б. Сосницкого уезда») був написаний російською

мовою, Ю.С. Виноградським власноруч, за допомогою канцелярської перової ручки та фіолетових чорнил. Унизу розміщений підпис: «Составил научный работник Сосницкого Историко-Краеведческого Музея Ю.С. Виноградский» і дата — «22 февраля 1948 г.». Назва статті на титульній обкладинці також написана рукою Ю.С. Виноградського за допомогою фіолетових чорнил. Зважаючи на подвійну нумерацію (на першій сторінці знаходиться, виконана чорним чорнилом, підкреслена цифра «17»; а вище розміщено цифру «1», написану вже фіолетовим чорнилом), рукопис був частиною невідомої нам, більшої за обсягом праці.

Текст рукопису займає 9,5 стор. учнівського зошиту. У кінці зазначена дата «22 февраля 1948 г.» (мабуть, це дата переписаного набіло тексту). Текст рукопису подається згідно з правилами видання документів, мовою оригіналу з дотриманням усіх мовних та стилістичних особливостей авторського тексту. У квадратних дужках розміщено примітки про деякі особливості тексту і розшифровки окремих авторських скорочень.

«Виноградский Ю.С.

Список древних могил на территории Сосницкого района и соседних районов Черниговской области в пределах Сосницкого уезда

Сосница. В расстоянии 2-х километров на Северо-запад от города, не далеко от болота Рокитника, по правую сторону дороги на Выюница в с. Ольшаное — 2 могилы так называемые «Литивчиковы». В 1924 г. их высота достигла двух метров (личные наблюдения автора списка). За 4 км на север от Сосницы, по правую сторону, на с. Лавы, на возвышенности в ур. Селезеневка перед мостом через овраг — 3 могилы «Селезеневски». Приблизительно за 5 км от Сосницы на З.[апад], в окрестностях хутора Весёлого (Анновка) — «Проценкова» могила. Между ев-

¹ Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України / Енциклопедичний словник-довідник. — Чернівці, 1997. — С. 38—39.

Список

Древних могил на территории Сосницкого р.
и соседних с ними районов Черниговской области.
в пределах б. Сосницкого уезда.

г. Сосница. В расстоянии 2^х км. на СЗ от города,
недалеко от болота Рокитника, по правую сто-
рону дороги из Хотенища в с. Ольшаное, — 2 могилы,
так наз. „Митвеицковъ“. В 1924 г. их высота дости-
жала 2^х мтр. (личное наблюдение автора Списка).
За 4 км. на С. от Сосницы, по правую сторону доро-
ги на с. Лавы, на возвышенности в ур. Селезеневка,
перед мостом через овраг, — 3 могилы „Селезеневский“.
Приблизительно за 5 км. от Сосницы на З, в окрест-
ностях х. Веселого (Дниовка) — Проценкова могила.
Между еврейскими и христианскими кладбищами, а
также по дороге из Сосницы на Чернигов, по левую
сторону от „шляха“, — мало-замечные остатки мо-
гил в форме нескольких возвышений и курган во-
зле Хотеницкого кладбища. Кроме того, на лугу

рейским и христианским кладбищами, а так же по дороге из Сосницы на Чернигов, по левую сторону от «шляха» — мало заметные остатки могил в форме нескольких возвышений и 1 курган возле Вьюнического кладбища. Кроме того, на лугу над рукавом р. Убеди «Могилками» были 2 курганчика, очевидно, — могилы. Ныне их нет. Равным образом почти не существует могил Селезеневских. В начале 20^х гг. текущего столетия они представляли значительные по своей высоте курганы со впадинами на верху; вероятно, это были следы раскопок. В 1924 г. житель с. Лав Ефим Макуха раскопал один из этих курганов, при чем нашел (выпахал) камень и два горшка, которые неизвестно где делись. Распахивание курганов Селезеневских продолжалось и в течение дальнейшего времени. Распаханы и Литовчиковы могилы, а также и др. К какому времени, или к культуре какого народа относятся те или другие могилы, определить без производства раскопок не представляется возможным. Некоторые

из могило-подобных возвышений представляли собою сторожевые курганы и даже могли служить опорными пунктами во время сражений. Так напр., по преданию, слышанному автором от жит. х. Веселого глубокого старика Тендетного, на Проценковой могиле было найдено колесо от лафета шведской пушки возле Сосницы, и те и другие были похоронены на лугу на Проценковых сенокосах. Последние примыкали к р. Убеди. Возникает вопрос, не были-ли они похоронены в «Могилках», т. е., над рукавом р. Убеди «Могилками»?

Хутор Синютин, Сосницкого р.

Хутор Синютин в том виде, как он существует в настоящее время (1948 г.), то есть, как совокупность значительного количества хат в урочище Дуброва, по левую сторону р. Десны, приблизительно за 2,5—3 км от Синютинского порома, возник недавно, незадолго перед Великой Отечественной войной СССР, когда были ликвидированы отдельно стоявшие хутора

разбросанные на большом пространстве в сторону с. Пекарева «Дубровы» и другие. До этой ликвидации на «Дубровое» было лишь несколько отдельно друг от друга стоящих усадеб, в том числе усадьбы Лисянских. По словам глубокого старика Николая Лисянского, на Дуброве, (на поле), в его юности находилось несколько десятков могил. Все они теперь распаханы, но местные старожилы в 1930-х гг. говорили, что возле поля, в лесу, ещё есть отдельные могилы. Не имел ли означенный могильник связи с древним поселением в ур. «Городище», так наз. Шабалиновским городищем, расположенным в 2,5 км, на Ю.-З. от с. Шабалинова, возле ур. «Ведмедки», в пределах Коропского р.

С. Шабалинов, Коропского р.

В расстоянии 3^х км от с. Шабалинова на Юг, недалеко от Шабалиновского «Городища» — курган «Саврова Могила» (В 1921 г. он был 3^х—4^х аршин высотой). Ближе к с. Шабалинову — «Могилюватий Бір», а в нем до 15 возвышений, своей формой напоминающих могилы. (Из обследованных лично автора списка).

С. Долинское (б. Мариенталь).

В окрестностях с. Долинского, на поле, — следы (остатки) могил, — небольшие возвышения, заметные по левую сторону от дороги из с. Вел. Устья в с. Долинское. При расширении этой дороги встречены человеческие кости и находка предмета (шпильки) «скифо-сарматского» образца. Несколько вещей «скифо-сарматской» культуры и человеческие кости выкопаны рабочими при добывании глины в ур. «Хатнюкова Цегельня». (В Сосницк. музее). В оконечностях с. Долинского есть могила, носящая название «Дідові гроші». (Со слов селян).

С. В. Устье. См. С. Долинское, находящееся в 3^х км от с. В. Устья.

В с. В. Устье старики могут указать могилу, где в оконечностях этого села похоронены казаки, погибшие в бою с поляками.

С. Баба Менского р. и с. Ольшаное Сосницкого р.

В с. Баба — 2 могилы в усадьбе Сокола. По дороге из с. Бабы на с. Ольшаное, в расстоянии 3^х км от с. Бабы — 2 так называемые «Вічні Могили». В расстоянии 6 км от с. Бабы — 2 так наз. «Вічні Могили». В расстоянии 6 км от с. Бабы в сторону хутора Бульковки — 2 «Дальні Могили» и 1 могила, приблизительно за 4 км от Ольшаного и за 2 км от х. Степка (сведения 20^х годов XX ст. от селян).

С. Лавы Сосницкого р.

В расстоянии 3^х—4^х км от с. Лав на Ю.-З., за 2 км от х. Степка — большая «Рохвалова Моги-

ла», а в ур. «Чаці» за 2 км от с. Лав на С.-З. — другая меньшая (сведения 20^х г.г. XX ст. от селян).

Некоторые из могил в окрестностях сел: Баба, Ольшаное и Лавы — возможно — половецкие курганы, ибо на одной из них возле с. Бабы в 50^х г.г. XIX ст. стоял половецкий надмогильный памятник, т. наз. каменная баба — фигура человека с отбитой головою, 2 ½ арш. высотой (от селян и литературн. Источников, напр., «Словаря Брокг.[гауза и Эфрона]»).

С. Верховесье Корюковского р.

В расстоянии 4 км на С. от Верховесья, в лесных дачах с. Александровки, по дороге из с. Верховесья на Корюковку — 10 курганов (сведения 1870^х г.г., рукописей в музее Черниг. Арх. Ком.).

С. Городище Березненского р.

Приблизительно за 1½ км от с. Городища в прежнее время (в 70^х г.г. XIX ст., см. Верховесье) было до 25 могил, из которых в 20^х г.г. XX ст. сохранилось 15 могил до 2^х саж. в диаметре и в 1 арш. приблизительно высотой. (со слов местного уроженца).

С. Даниловка Менского р.

В 70^х г.г. XIX ст. (см. с. Верховесье) возле леса Даниловки, по правую сторону от дороги на м. Мену было 56 курганов. Теперь их несколько (меньше 10 по словам местных жителей).

С. Домашин Корюковского р.

В лесу б. Болелова, за 6 км от церкви, — большой курган. Возле Сахутиного хутора — курган над протоком «Будище» (вероятно, остаток предприятия для выделки кирпича, т. наз. «Буды»). Со слов селянина и личного наблюдения автора списка.

С. Дягова Менского р. На краю села — курган. Прежде было несколько курганов в окрестностях с. Дяговы. В них находили оружие и др. предметы. (сведения 20^х г.г. XX ст. со слов учителя, местного уроженца).

С. Жукля Корюковского р.

Возле «Селища» по дороге на с. Рудню ур. «Могильске». В нём — более 10 могил (сведения 20^х г.г. XX ст. со слов учителя, местного уроженца).

С. Киселёвка Менского р.

В расстоянии 2—5 км от с. Киселёвки — три могилы: 1 — в ур. «Дуб», а 2 — в ур. «Могили» (на С.). Прежде было «7 земляных насыпей» (очевидно, могил). Сведения 1870^х годов из рукописи. См. Верховесье.

В самом селе, в усадьбе Веры Зінченко, встречено погребение (кости человека и сосуды) — древнего времени (в Сосницк. Музее — черепки).

С. Куковичи Менского р.

За 2 км от с. Кукович на С., за 3—4 км от с. Макошина — 2 могилы. За 1 км от них в сто-

рону Макошина — также 2 могилы. В 1925 г. одну из могил ещё не распахивали. Она была до 7—8 арш. высоты и около 30 арш. в диаметре (записано со слов селян, а от части, из обследования лично автора настоящих записок в 1925 г.).

С. Купчицы Сосницкого р.

Между с. Купчицами и сел. Зметнев, в расстоянии 2^х км от первого, на поле — могила (со слов местных учителей в 1920^х г.г.).

С. Лузики Понорницкого р.

Возле Лузиков (в окрестностях с. Авдеевки), в лесу — более 20 могил, в которых местные жители находили мечи, секиры, медные и серебряные монеты, а также другие предметы (Сведения 1870^х г.г., по рукописи).

Мена. В окрестностях Мены прежде было оч. много могил, насыпей — «батарей». Из них т. наз. «Юркова Могила» за 1 ½ км по шляху на с. Осьмаки — раскапывалась. Проф. Д. Самоквасов производил раскопки нескольких могил. Результаты его раскопок: кости человека, проволочные серьги, фрагмент железного ножа, черепки (его «Могилы Русской З.[емли]).

В 1920^х г.г. по левую сторону дороги из г. Сосницы вблизи м. Мены было видно 3 могилы и 1 могила возле переезда через железную дорогу (наблюдения автора статьи).

С. Нехаевка Коропского р.

За 2 км от с. Нехаевки в сторону с. Коняти-на возле болота «Плавь» — курган. Возле него местные жители нашли саблю и «луки» железные (записано со слов местного жителя в 1924 г.).

С. Низковка Сновского р. Возле села 1 могила.

(Сведения 1870^х г.г., рукопис в Черн. Муз.)

С. Охромеевичи Карюковського р-на.

В окрестностях с. Охромеевич, в ур. «Особинка» — 14 курганов. (Сведения 1870^х г.г., по рукописи в Черн. Муз.).

С. Погорельцы Карюковського р.

Возле с. Погорелец, в ур. «Курганье» — 2 небольших кургана (Сведения 1870^х годов, см. выше).

С. Радомка Карюковського р.

Возле с. Радомки, в ур. «Буда» — 2 кургана. Между с.с. Радомкою, Камкою и Слободю Белошицкою в урочищах «Воронова Буда», «Селно», «Погар» — около 30 курганов. (Записано по рукописи 1870 г., а также со слов селян с. Белошицкой Слободы, которые доставили в Сосницкий Музей горшечок, сережки, монисто и некоторые др. вещи, собранные ими и жителями посада Рыбинск во время срытия могил между Слободю Белошицкою и х. Новоселовкою за 4 км от первой, на С.[евер] от с. Охромеевич в ур. «Селно».

С. Савинки Карюковського р.

За 3 км от с. Савинок на З.[апад] — 1 курган и за 4 км. на Ю.[г] — 4 кургана (сведения 1870^х г.г. по рукописи).

С. Синявка Березненского р.

По правую сторону от дороги из с. Даниловки — 2 могилы, а возле с. Синявки, по левую сторону от дороги — 1 могила, большая, которая в 1924 г. ещё не распахивалась (Автор записки её лично видел в 1924 г.). Прежде в окрестностях с. Синявки было 27 курганов (По рукописи 1870^х г.г. в Черниг. Музее).

С. Степановка Менского р.

Возле с. Степановки, в расстоянии ¼ км 4 могилы. (По рукописи 1870^х г.г. в Черн. Музее).

С. Чепелев Сновского р.

Возле с. Чепелева, в ур. «Топило» — 45 курганов.

(По рукописи 1870^х г.г. в Черниг. Музее).

Составил научный работник Сосницкого
Историко-Краеведческого музея
Ю.С. Виноградский.
22 февраля 1948 г.»

ДО ЮВІЛЕЮ ЛІАНИ ВАСИЛІВНИ ВАКУЛЕНКО

Восени відзначила свій ювілей доктор історичних наук, фахівець з археології римського та ранньосередньовічного часу Ліана Василівна Вакуленко. Багато хто здивується дізнавшись, що ця моложава, красива, струнка, елегантна та енергійна жінка відсвяткувала своє 80-річчя.

Народилась Ліана Василівна в м. Запоріжжя, її шкільні роки пройшли у м. Хмельницьку, куди переїхала родина у зв'язку з новою посадою батька. Професію археолога Л.В. Вакуленко обрала під час навчання на історичному факультеті Чернівецького державного університету. Захопилась археологією майже з першої археологічної практики. Відтоді всі свої канікули вона проводила в експедиціях, якими керував І.С. Винокур.

Після закінчення університету у 1961 р. і до вступу в аспірантуру Інституту археології АН УРСР у 1968 р. Ліана Василівна працювала старшим науковим співробітником Тернопільського краєзнавчого музею і старшим викладачем історичного факультету Івано-Франківського педагогічного інституту. Під час навчання в аспірантурі її науковим керівником був проф. В.Й. Довженко. З цього часу протягом 40 років її життя було пов'язане з Інститутом археології.

Починаючи з аспірантських років Л.В. Вакуленко щорічно проводила самостійні археологічні дослідження. Вона понад 30 років керувала експедиціями з вивчення пам'яток культури карпатських курганів, черняхівської і липицької культур та ранньослов'янських старожитностей на території Прикарпаття і Подністер'я. Також приймала участь в експедиціях свого чоловіка Приходнюка Олега Михайловича, чий наукові інтереси були зосереджені на території Подніпров'я.

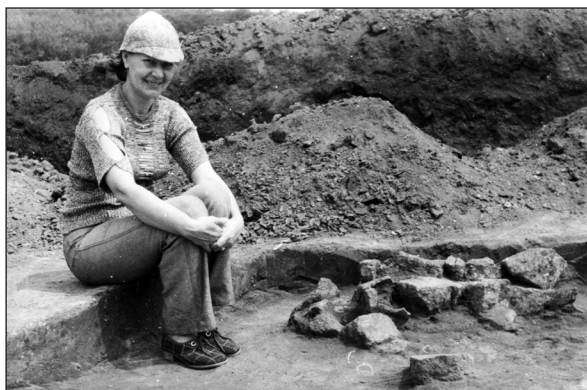
У середині 1960-х рр. нею було вперше почато розкопки поселень культури карпатських курганів (III—IV ст.), що стало новим етапом у вивченні культури, яка раніше була відома лише за поховальними пам'ятками. Ці матеріали склали значну частину джерельної бази її кандидатської дисертації «Населення Карпатського підгір'я в першій половині I тисячоліття н. е.», яка була успішно захищена в 1974 р., та монографії «Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.» (К., 1977). Проведеними дослідженнями були здобуті матеріали для характеристики топографії поселень, житлового та господарського будівництва, отримані нові дані стосовно матеріальної культури та господарства прикарпатського населення. Зокрема, використання

методів палеоботаніки та палеозоології, дозволило спростувати пануючу раніше думку про скотарський характер господарства прикарпатських племен.

Л.В. Вакуленко є автором тривалих досліджень (1974—1979 рр.), багаточислового поселення поблизу с. Сокол на Середньому Дністрі, проведених у межах робіт Дністровської новобудовної експедиції. Під час розкопок, результати яких було представлено у монографії «Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре», написаної в співавторстві з О.М. Приходнюком, були відкриті житлові, господарські та виробничі споруди черняхівського часу. Характерною особливістю пам'ятки були черняхівські житла, обладнані печами-кам'янками. Останні, як відомо, є характерною етнографічною рисою ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Це, без перебільшення, сенсаційне відкриття стало одним із вагомих аргументів для пошуків слов'янських коренів у культурах попереднього періоду.

Проте, найбільшою любов'ю Ліани Василівни була територія Карпатського басейну. Багато часу та сил вона присвятила польовим дослідженням прикарпатських пам'яток, вивченню та реконструкції етнокультурної та соціально-економічної історії регіону у першій половині I тис. н. е. Польові дослідження значно збільшили джерельну базу. Нова методика розкопок курганних могильників дала матеріали для реконструкції поховальних звичаїв, зокрема були виявлені сліди дерев'яних поховальних споруд. Останню крапку в питанні про характер прикарпатського господарства поставили розкопки на поселенні поблизу с. Пилипи, де були відкриті зерносховища, в яких збереглася велика кількість згорілого збіжжя. Широкий спектр злакових культур та городини, що їх вирощували мешканці Пилипівського селища, не залишав сумнівів у землеробському характері їх господарства.

Аналіз писемних джерел та численної літератури з історії Європи римського часу дозволив відтворити історичний контекст регіону. На противагу думці, що раніше склалася в науці, про поширення культури карпатських курганів як на територію Прикарпаття, так і Закарпаття, Ліана Василівна довела, що етнічна історія по різні боки Карпат є відмінною. Пам'ятки культури карпатських курганів поширені лише у Прикарпатті вздовж північно-східних схилів Карпатської дуги, де склалася і під потужним впливом античної цивілізації

стабільно розвивалася культура прикарпатського населення. На території Закарпаття постійні міграційні хвилі етнічно різних племен германської людності неодноразово змінювали етнічну карту краю.

Після захисту докторської дисертації вийшла друком монографія Л.В. Вакуленко «Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)» (К., 2010), у якій на тлі загальних проблем тогочасної Європейської історії розглядаються шляхи формування нових спільнот у Карпатському басейні, значення міграцій у цьому процесі, вплив античної цивілізації на племінний світ регіону, хронологічна періодизація старожитностей та їх зв'язок з історичними реаліями. Хоча робота присвячена території Прикарпаття, але, як справедливо зазначає дослідниця, прикарпатське населення не було ізольоване від європейського світу. Отже, для розуміння регіональної ситуації потрібно було розглянути цілий ряд проблем загальноєвропейського масштабу. Цікавими є висновки щодо походження гончарства, абсолютно новий погляд на виникнення явища, відомого як кельтський ренесанс. Несподіваною та блискучою була висунута гіпотеза, щодо племінної належності населення Прикарпаття у пізньоримський час германському племені тайфалів. Представлена розгорнута розвідка щодо ролі римських монет на території Європейського Барбарікуму. На противагу раніше пануючій думці, що головними торговими посередниками між античним світом та племінним населенням Східної Європи виступали античні міста Північного Причорномор'я, було висунуто та обґрунтовано твердження, що провідна роль у антично-варварській торгівлі належала портам західного узбережжя Чорного моря, таких як Істрія, Томи, Каллатіс. Саме ці міста були не лише перевалочними пунктами але й потужними виробниками та постачальниками товарів, що їх потребувало варварське насе-

лення. Висунуті положення та гіпотези, виголошені у доповідях на вітчизняних та зарубіжних конференціях, та опубліковані у статтях у європейських виданнях знайшли визнання у європейському науковому співтоваристві.

Зауважимо, що наукові роботи Ліани Василівни написані прекрасною літературною мовою.

Неодмінним учасником всіх експедицій Ліани Василівни, був її чоловік Олег Михайлович Приходнюк. Вони разом провели дослідження десятків пам'яток I тис. н. е., а також Пастирського городища. Монографія «Пастирське городище», завершена Олегом Михайловичем напередодні його смерті, побачила світ у 2005 р. завдяки Ліані Василівні.

Ліана Василівна є дуже доброзичливою людиною. Широ радіє, коли читає цікаву наукову

статтю, дисертацію, монографію або дізнається про нові здобутки колег. Вона із задоволенням опікується молоддю, ніколи не відмовляє у консультації, обговоренні, редагуванні, рецензуванні наукових робіт. Найвища від неї похвала — «хороший вчений» або, якщо йдеться про початківця, «буде хорошим вченим».

Свій ювілей Ліана Василівна зустрічає новими науковими здобутками, підготовлені і виходять друком нові статті. Працюючи провідним науковим співробітником в археологічних фондах Національного музею історії України, вона не пориває творчих і дружніх зв'язків з рідним Інститутом археології.

Бажаємо Ліані Василівні Вакуленко міцного здоров'я, творчих успіхів, нових наукових звершень.

О.В. ПЕТРАУСКАС, Н.С. АБАШИНА

КОНФЕРЕНЦІЯ «ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА—2016»

12—13 серпня 2016 р. на базі Історико-культурного заповідника «Більськ» відбулася Міжнародна наукова конференція «Феномен Більського городища-2016», що була присвячена 110-річчю від початку археологічних досліджень цієї видатної пам'ятки та 95-річчю від дня народження визначного українського археолога — Бориса Андрійовича Шрамка. Ініціаторами проведення наукового заходу були Комунальна Установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, Управління культури Полтавської обласної ради, а також Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (ЦОДПА УК Полтавської ОДА).

У роботі конференції взяло участь близько 80 осіб, серед яких були представники влади обласного й районного рівнів та науковці з Інститутів археології НАН України (к. і. н. О.Д. Могилів, Д.С. Гречко, Д.В. Каравайко, О.В. Шелехань) і Росії (д. і. н. А.М. Облом-

ський), Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (к. і. н. О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова), Дніпропетровського державного педагогічного університету ім. О. Гончара (к. і. н. О.В. Ромашко), Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка (к. і. н. П.Я. Гавриш), Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (к. і. н. І.Б. Шрамко), Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні (к. і. н. В.В. Котенко, А.В. Гейко, Ю.О. Пуголов), Харківського національного університету будівництва й архітектури (к. арх. О.А. Маляревська), Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка (П.І. Волик), Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (к. і. н. С.А. Задніков), Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова (к. і. н. К.Ю. Пеляшенко, Л.І. Бабенко), Охтирського краєзнавчого музею (Ю.М. Берест), аспіранти

Інституту археології НАН України (О.О. Крюченко), Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (А.О. Беліменко) та ін.

Конференція складалася з пленарного засідання і роботи двох секцій: «Пам'ятки Більського городища скіфської епохи» та «Старожитності I—II тис. н. е. округи Більського городища та проблеми музейної і пам'яткоохоронної діяльності заповідника». На пленарному засіданні із вступним словом виступили організатори конференції (директор Історико-культурного заповідника «Більськ» І.І. Корост та провідний науковий співробітник ЦОДПА УК Полтавської ОДА, к. і. н. О.Б. Супруненко), що виголосили промови на пошану пам'яті Бориса Андрійовича Шрамка та інших науковців, що долучались до досліджень цієї пам'ятки археології за 110 років.

Доповідь І.Б. Шрамко (Харків) була присвячена підведенню підсумків тридцятилітнього дослідження Східного укріплення Більського городища.

Аспекти культових об'єктів й артефактів попелища 7 Західного укріплення Більського городища та культу прашурів в аборигенного населення Східноєвропейського Лісостепу скіфської доби розглядалися у виступах П.Я. Гавриша (Полтава) та Д.С. Гречка (Київ)

Виступи К.Ю. Пеляшенка (Харків) та О.Д. Могилова (Київ) були присвячені питанням аналізу, класифікації, хронології посуду керамічних комплексів пам'ятки.

Питання північних меж Геродотової Скіфії прагнув з'ясувати В.В. Приймак (Суми), а Ю.О. Шилов (Київ), аналізуючи опис Геродота давньогрецької «Історії» щодо міста Гелона, знаходив аналогії цьому у давньослов'янській літературі.

О.В. Коротя (Суми), І.І. Корост (Котельва), А.В. Гейко та Ю.О. Пуголовка (Опішня) доповіли про нещодавно проведені наукові дослідження (археологічні розвідки, розкопки, з використанням методів флотації) близької і дале-

кої округи Більського городища (уроч. «Розрита Могила»), селища-передгороддя Східного укріплення, Глинського археологічного комплексу, черняхівських поселень басейну р. Грунь Зінківського р-ну Полтавської обл., майданів і селітроварних комплексів лівобережжя Середньої Ворскли) та перспективи на майбутнє в розбудові туристичної інфраструктури.

Увагу присутніх та жваве обговорення викликали виступи О.Б. Супруненка «Кобанський дзвіночок з Поворскля», С.А. Заднікова «Знахідки античних амфор з с. Лутище в окрузі Більського городища», Ю.М. Береста «Порохівниця козацької доби у зібранні Охтирського краєзнавчого музею», Ю.О. Пуголовка «Деталі жіночого головного убору в матеріалах Глинського археологічного комплексу».

Крім того, було презентовано нові наукові видання про Більське городище і старожитності скіфського часу:

— Збірка наукових праць «Більське городище в наукових працях Б.А. Шрамка», укл. С.А. Задніков, І.Б. Шрамко (Котельва; Харків, 2016);

— Збірка наукових праць і матеріалів конференції «Феномен Більського городища—2016» (К.; Полтава, 2016);

— Збірка наукових праць «Археологічні дослідження Більського городища—2015» (К.; Котельва, 2016);

— Монографічне дослідження О.Б. Супруненка і Ю.О. Пуголовка «Дослідження передмістя Полтавської фортеці» (К., 2016);

— Збірник наукових праць в серії «Археологія і давня історія України» «Старожитності раннього залізного віку (до 80-річчя Б.М. Мозолевського)» (К., 2016).

В межах роботи конференції учасники відвідали виставку археологічних знахідок «Більське городище. Новітня епоха досліджень», де оглянули артефакти, відкриті за п'ять останніх років та картини Народного художника України П.І. Волика «Місто Гелон — очима художника».

Л.А. ЦЬОМКАЛО

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ ГУДКОВОЇ

У червні 2016 р., невдовзі після свого 85-річного ювілею, пішла з життя знаний фахівець з дослідження старожитностей першої половини I тис. н. е. Південного Заходу України, доктор історичних наук Олександра Василівна Гудкова.

О.В. Гудкова народилася 21 листопада 1930 р. в селі Ново-Економічне Донецької обл. у родині гірського інженера. Згодом, у зв'язку з роботою батька, родина змушена була переїхати у Середню Азію і таких переселень, зокрема і трагічних, на початку довгого життєвого шляху Олександри Гудкової буде чимало: Південний Урал, Ростовська область, війна, знову Україна, Польща, репатріація, арешт батька, голод 1947 р.

Закінчивши середню школу із золотою медаллю, О.В. Гудкова вступає до Московського держуніверситету на історичний факультет (відділення Сходу). Серед її вчителів були такі видатні постаті археологічної науки як А.В. Арциховський, С.П. Толстов, Б.О. Рибakov. Олександра Василівна отримала диплом з відзнакою і у 1955 р. була призначена в Каракалпакський історико-краєзнавчий музей у м. Нукус.

Саме в Середній Азії, працюючи вже в секторі археології та етнографії Каракалпакської філії АН УзРСР, О.В. Гудкова сформувалась як чудовий «польовик» та перспективний серйозний науковець. Це засвідчує ціла низка її статей, які вийшли друком у Віснику Каракалпакської філії АН УзРСР та журналі «Радянська етнографія». У 1964 р. О.В. Гудкова захищає кандидатську дисертацію «Ток-Кала (исследование комплекса археологических памятников IV в. до н. э. — XI в. н. э. в северном Хорезме)». У цьому ж році вона була видана окремою монографією, яку дійсно можна вважати головним науковим доробком цього етапу життя дослідниці.

Після переїзду до Одеси, у 1967—1976 рр., О.В. Гудкова працює в Одеському державному університеті ім. І.І. Мечникова як доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Незважаючи на викладацьку діяльність,

О.В. Гудкова з самого початку активно включається у вир польової археології. Інтенсивні розвідки в межиріччі Дунаю та Дністра, у степовому Задністров'ї, швидко зробили її однією з найпомітніших постатей в одеському археологічному середовищі.

У 1976 р. О.В. Гудкова була запрошена на посаду старшого наукового співробітника відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР, де її дослідницький талант розкрився найяскравіше. Очолюючи Ізмаїльську та Буджацьку археологічні експедиції, О.В. Гудкова проводить широкомасштабні дослідження курганів, поселень, ґрунтових могильників, кочівницьких стійбищ. Серед них, насамперед, необхідно назвати такі добре відомі фахівцям із римських старожитностей Східної Європи пам'ятки, як поселення та могильник пізніх скіфів Молога II, сарматський могильник Холмське, поселення перших століть нашої ери Вовча Балка та Дракуля, черняхівські могильники Холмське, Нагірне II та ін. Результати досліджень знайшли своє якісне узагальнення та осмислен-

ня у докторській дисертації «Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н. э.», яку вона успішно захистила у 1987 р. в Інституті археології АН УРСР.

Починаючи з 1988 і до виходу на пенсію у 2007 р. О.В. Гудкова працює на посаді провідного наукового співробітника відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА АН УРСР — НАН України. Втім, словосполучення «вихід на пенсію», стосовно наукової творчості Олександри Василівни необхідно використовувати виключно умовно або лише формально, оскільки і після офіційного завершення своєї трудової діяльності вона продовжувала плідно працювати на ниві археологічної науки до останніх років свого життя. Найкращими свідченнями цього є її останні великі за обсягом твори: розділ «Черняховская культура» у колективній мо-

нографії «Древние культуры Северо-Западного Причерноморья» (Одесса, 2013) та спільна з Е. Шультце монографічна публікація черняхівського могильника Нагірне II (Берлін, у друці).

Я познайомився з Олександрою Василівною ще у 1971 р., навчаючись на історичному факультеті Одеського університету. Саме вона, безпосередньо «в полі», дала мені перші уроки справжньої польової археології. З того часу наше спілкування, не зважаючи на різні обставини, не припинялося ніколи. Вимоглива і, на перший погляд, сувора, О.В. Гудкова насправді була доброю, чуйною людиною, гарною порадицею, цікавим, надзвичайно ерудованим співрозмовником, щедрою господинею та, безперечно, висококласним професіоналом.

Ми будемо пам'ятати Вас, Олександро Василівно!

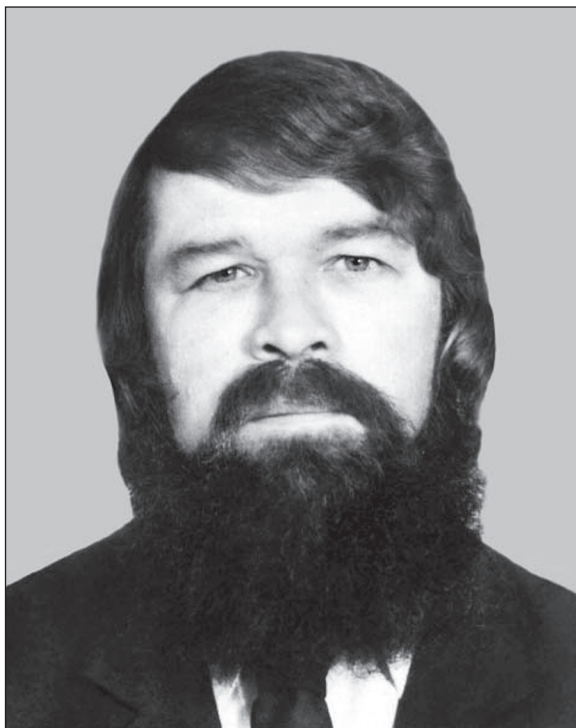
О.М. ДЗИГОВСЬКИЙ

ПАМ'ЯТІ В'ЯЧЕСЛАВА ГРИГОРОВИЧА КОТИГОРОШКА

10 вересня 2016 р. пішов із життя один із провідних археологів Закарпаття — професор В'ячеслав Григорович Котигорошко. Пішов, але назавжди залишив частину себе в серцях та пам'яті близьких і друзів, а значний багаж своїх знань — на сторінках праць, за якими його згадуватимуть вдячні читачі.

В.Г. Котигорошко народився 22 липня 1947 р. у м. Самбір Львівської обл. у сім'ї військовослужбовця, офіцера-прикордонника. Разом із родиною об'їздив фактично увесь Радянський Союз, жив у військових містечках прикордонних застав. У 1965 р. закінчив Тетрицкарійську середню школу в Грузії, опісля переїхав до Закарпаття, з яким пов'язав своє подальше життя.

З 1967 р. В.Г. Котигорошко навчався на історичному факультеті Ужгородського державного університету, який закінчив у 1972 р. Зі студентської лави захопився археологією, давніми племенами та народами. У колі товаришів-студентів розпочав сповнене при-

год експедиційне життя, дослідження прихованих землею старожитностей. У цей час пліч-о-пліч із ним на археологічній ниві працював товариш — В.П. Ванчугов, який згодом став директором Одеського археологічного музею. Поруч із В.Г. Котигорошко завжди була ще одна людина, яку він називав «батьком закарпатської археології» — Е.А. Балагурі.

Після закінчення вищого навчального закладу науковець став консультантом Закарпатського відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1972 р.), згодом — учителем історії Фрунзенської середньої школи в Криму (1973 р.), де в той час перебували його батьки.

Того ж року він повернувся на Закарпаття і почав працювати молодшим (1973—1979 рр.), пізніше — старшим (з 1979 р.) науковим співробітником науково-дослідного сектора Ужгородського університету.

У грудні 1983 р. В.Г. Котигорошко захистив кандидатську дисертацію «Населення Закарпаття в першій половині I тисячоліття нашої ери», а в квітні 1997 р. — докторську дисертацію «Історія населення Верхнього Потисся в латено-римський час (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.)».

З 1986 р. В.Г. Котигорошко поєднав наукову роботу з викладацькою діяльністю. У 1991—1999 рр. був старшим викладачем, у 1999—2000 рр. — доцентом, а з 2000 р. і до смерті — професором кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Ужгородського національ-

ного університету. Учений викладав нормативний курс «Археологія», спецкурси «Фракійці і греко-римський світ» та «Кельтська цивілізація і Рим», керував археологічною практикою.

У вересні 2004 р. за заслуги перед університетом і високий фах В.Г. Котигорошко був призначений директором науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського університету, діяльність якого поступово сконцентрувалася на археології.

Основні наукові дослідження професора пов'язані з вивченням населення Верхнього Потисся латено-римського часу (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.) і слов'ян VI—IX ст. За час наукових пошуків на Закарпатті він відкрив близько 300 пам'яток археології. Для вивчення старожитностей сусідніх країн В.Г. Котигорошко налагодив зв'язки з провідними вченими Румунії, Угорщини, Словаччини та Польщі. Науковець спілкувався з колегами як під час поїздок за кордон для вивчення фондів музеїв, так і в ході виступів на міжнародних зустрічах, конференціях, симпозіумах та конгресах. Результатом дослідницької роботи вченого стали понад 100 наукових праць (чотири монографії, брошури, статті, повідомлення), значна частина з яких опублікована за кордоном.

В.Г. Котигорошко помер, не доживши до свого 70-го дня народження. «Людина живе до тих пір, поки жива пам'ять про неї» — це слова про науковця, який заслужив собі Вічну Пам'ять.

І.А. ПРОХНЕНКО

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ПЕТРОВИЧА КОВАЛЕНКА

24 жовтня 2016 р. не стало В.П. Коваленка — знаного фахівця з археології Київської Русі (перш за все пам'яток Чернігівщини), краєзнавця й педагога, кандидата історичних наук, доцента Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (ЧНПУ), заслуженого працівника народної освіти України.

© О.П. МОЦЯ, В.М. СКОРОХОД, 2016

Народився Володимир Петрович 10 квітня 1954 р. в м. Семенівка Чернігівської обл. в родині військовослужбовця. З 1962 р. проживав у Чернігові. Ще зі шкільного віку захоплювався історією, краєзнавством та археологією, а в 1970 р. вже брав участь в розкопках курганів біля с. Шестовиця.

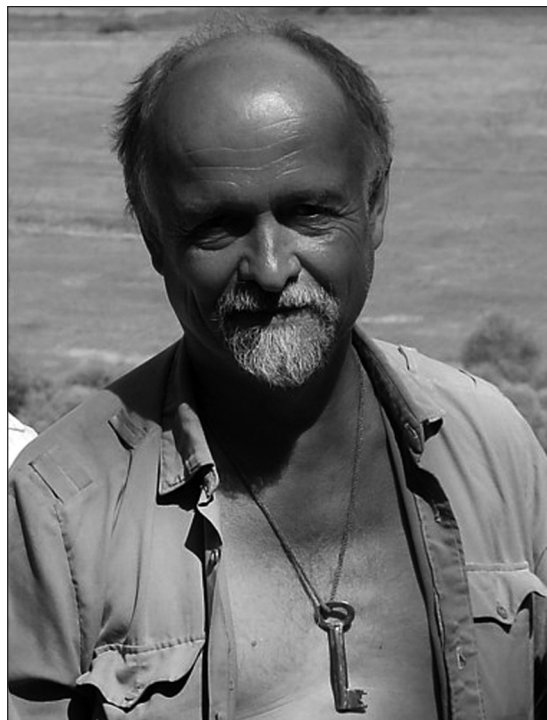
У 1972—1976 рр. навчався на історичному факультеті ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, після закінчення котрого працював науковим співро-

бітником у відділі охорони пам'яток історії та культури Чернігівського історичного музею. 1973 р. брав участь в роботах експедицій ІА АН УРСР на Чернігівщині, Сумщині та Канівщині. Саме у цей період, за роки навчання, визначилось коло його наукових інтересів — давньоруські міста Чернігово-Сіверщини. У 1977—1978 рр. проходив службу в армійських лавах. З 1980 р. передавав свої знання новому поколінню у клубі «Юний археолог», створеному при відділі археології Чернігівського історичного музею. У 1981 р. закінчив аспірантуру ІА АН УРСР (науковий керівник — академік НАНУ П.П. Толочко) і у 1983 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Походження літописних міст Чернігово-Сіверської землі».

У 1981 р. Володимир Петрович заснував відділ охорони та вивчення археологічних пам'яток, який очолював до 1986 р. З лютого 1986 р. розпочав науково-педагогічну діяльність в ЧДПІ ім. Т.Г. Шевченка. Спочатку — старшим викладачем, потім — доцентом, завідувачем кафедри. Заслужений працівник народної освіти України (1992 р.). У 1979—2012 рр. керував практикою студентів у складі багатьох археологічних експедицій.

У 1979 р. став співзасновником постійно діючої Чернігово-Сіверської експедиції, котра діяла як самостійно, так і у співпраці з експедиціями ІА АН СРСР та АН УРСР. Проводив археологічні дослідження на території літописних міст Чернігівської землі — Чернігова, Стародуба, Новгород-Сіверського, Оргоща, Сновська та ін. Також проводив розкопки на городищах Гушин та Шестовиця, у Клонові та Батурині. Вперше в історії археологічної науки спільно з ІА НАНУ майже повністю розкопав давньоруське селище Автунічі. За наслідками багаторічних робіт Батуринської міжнародної археологічної експедиції у 2008 р. вперше в вітчизняній практиці було відновлено у натуральному розмірі цитадель гетьманського Батурина. За участь в цих роботах того ж 2008 р. був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня. 2003 р. нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України «За особливі заслуги перед Українським народом»; 2004 р. — Почесною грамотою Чернігівської обласної державної адміністрації «За сумлінну працю в ім'я незалежної України»; 2006 р. — Почесною Грамотою Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді.

Археологічні експедиції під проводом В.П. Коваленка встановили час заснування

деяких міст Чернігівщини: 1000-ліття від заснування м. Новгорода-Сіверського (спільно із експедиціями ІА АН СРСР та АН УРСР), 1300-ліття від заснування Чернігова, 900-ліття Сосниці та Батурина. З 2002 р. на базі археологічних експедицій університету та літніх польових шкіл молодих археологів щорічно проводилися міжнародні студентські конференції «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи» (з подальшою публікацією матеріалів). Понад 30 учасників цих конференцій вже захистили кандидатські дисертації.

Значний внесок В.П. Коваленка у підготовку археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» по Чернігівській обл. Зокрема, він відкрив, обстежив та частково дослідив понад 500 археологічних пам'яток Подесення. Науковий доробок Володимира Петровича налічує понад 500 наукових публікацій з історії та археології Чернігівщини, серед яких — кілька колективних монографій. Володимир Петрович брав активну участь у наукових конференціях різного рівня, що проходили в Україні, Росії, Білорусі, Литві, Татарстані, Молдові, Польщі, Франції, Німеччині, Румунії, Італії. Він підготував десятки археологів, істориків, краєзнавців.

Смерть Володимира Петровича Коваленка стала великою втратою для української археологічної науки.

О.П. МОЦЯ, В.М. СКОРОХОД

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, помічник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

БІБІКОВ Дмитро Валентинович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, bibikov-@bigmir.net

ВУДФІН Т. Воррен (Woodfin T. Warren) — доктор філософії, фахівець в галузі вивчення середньовічного мистецтва Візантії та Західної Європи, Квін'с Коледж, Міський університет м. Нью-Йорк, факультет історії мистецтва

ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ГАЛЕНКО Олександр Іванович — **кандидат історичних наук, керівник сектору дослідження цивілізацій** Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії НАН України

ГАРИГА-ГРИХНО Маргарита Михайлівна — провідний фахівець з організації наукової роботи відділу забезпечення діяльності Чернігівського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

ГОЛОД Рената (Holod Renata) — професор, Пенсильванський університет Філадельфії, факультет історії мистецтва, куратор секції Близького Сходу Музею археології та антропології університету

ДЗИГОВСЬКИЙ Олександр Миколайович — доктор історичних наук, професор кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, dzygovskiy@gmail.com

КОВАЛЕНКО Володимир Петрович (10.04.1954 — 24.10.2016) — кандидат історичних наук, доцент

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

МАТЕРА Марчин — доктор гуманітарних наук у галузі археології Інституту археології Варшавського університету, marcinmatera@uw.edu.pl

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ОСИПЕНКО Максим Сергійович — науковий співробітник відділу збереження фондів сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України, osypenko.ms@gmail.com

ПАРХОМЕНКО Марія Вікторівна — аспірант кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, kristoferrobin85@mail.ru

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

ПРОХНЕНКО Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент Ужгородського національного університету

РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, етнології і краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, skorohod-sv@ukr.net

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України

ФОМІН Михайло Володимирович — кандидат історичних наук, директор комунального закладу «Школа мистецтв Харківської міської ради», fomin_mv@ukr.net

ХАРДАЄВ Володимир Михайлович — старший науковий співробітник відділу фондів Національного музею історії України

ЦЬОМКАЛО Лариса Анатоліївна — науковий співробітник Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

ШЕЙКО Ірина Миколаївна — кандидат історичних наук, співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДСВ	—	Античная древность и средние века
АДУ	—	Археологічні дослідження в Україні
АЕ	—	Археографический ежегодник
АИУ	—	Археологические исследования в Украине
АП УРСР	—	Археологічні пам'ятки УРСР
АО	—	Археологические открытия
АС	—	Археологический съезд
АСГЭ	—	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	—	Боспорские исследования
БЧ	—	Боспорские чтения
ВДИ	—	Вестник древней истории
ГАИМК	—	Государственная академия истории материальной культуры
ДАС	—	Донецкий археологический сборник
ДБ	—	Древности Боспора
ДП	—	Древности Приднестровья
ЗНТШ	—	Записки наукового товариства ім. Шевченка
ЗООИД	—	Записки Одесского общества истории и древностей
ИАИАИАНД	—	Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону
ИАК	—	Известия Археологической комиссии
ИГАИМК	—	Известия Государственной Академии истории материальной культуры
КСИА АН СССР	—	Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
МАИЭТ	—	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАИАСК	—	Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма
МИА	—	Материалы и исследования по археологии
НА ІА НАНУ	—	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА ІЗХТ	—	Науковий архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський»
ІЗІА	—	Наукові записки Інституту історії та археології, Уфа
НМІУ	—	Національний музей історії України
НЭ	—	Нумизматика и эпиграфика
ПИФК	—	Проблемы истории, филологии, культуры
РА	—	Российская археология
РИБ	—	Русская историческая библиотека
РСМ	—	Раннеславянский мир
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
СГЭ	—	Сообщения Государственного Эрмитажа
Труды XII АС	—	Труды XII археологического съезда
ХСб	—	Херсонский сборник
WN	—	Wiadomości numizmatyczne
ZWAK	—	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2016 р.

Статті

ГАЛЕНКО О., РАССАМАКІН Ю., ВУДФІН В., ГОЛОД Р. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка	3	28—48
ГАЛЕНКО О., РАССАМАКІН Ю., ВУДФІН В., ГОЛОД Р. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка	4	42—71
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Мезолітичні витoki перших індоєвропейських культур Європи за даними археології	3	3—17
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., СОРОКУН А.А., ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В., ХОПТИНЕЦЬ І.М. Неолітизація Київського Подніпров'я у світлі нових досліджень	1	3—18
КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича (1362—1394)	4	27—41
МИРОНЕНКО Л.В. Керамічний посуд другої чверті XVII ст. з території Батурина	2	59—65
МОГИЛОВ О.Д. Про один із різновидів пряжок скіфського часу	2	40—59
МОЦЯ О.П. Історично-археологічні дослідження післямонгольських та козацьких часів в Україні	3	18—27
НЕЗДОЛІЙ О.І. Палеолітична стоянка Коробчине-курган у ландшафті басейну Великої Висі	2	3—12
ОСТАПЕНКО М.А., САРИЧЕВ В.Д. Знахідка меча X ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава «в пороги» 972 р.)	3	49—64
ПАРХОМЕНКО М.В., ФОМІН М.В. Про час і обставини перебудови синагоги на церкву в Херсонесі	4	3—13
РУДИЧ Т.О. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби Лука (Кучари)	1	42—52
СЕРГЄЄВА М.С., ЧЕРНЕНКО О.Є. Дерев'яні вироби з давньоруського Чернігова (матеріали розкопок 2006 р. на території Чернігівського дитинця)	1	32—42
СКИБА А.В. Двоштиткові прямокутні накладки в скарбах Подніпров'я VII ст.	4	14—27
СНИТКО І.О. Амфори із сільських некрополів Ольвійського полісу VI—III ст. до н. е.: центри виробництва, сакрально-ритуальний аспект	1	19—32
СПИЦИНА Л.А. Рогачицький горизонт в степових поховальних традиціях	2	13—29
ЧЕЧУЛІНА І.О. Штампований орнамент на аттичній чорнолаковій кераміці з Ольвії	2	29—40

Публікації археологічного матеріалу

АКСЬОНОВ В.С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів	2	88—97
ВЕРЕМЕЙЧИК О.М., КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Середньовічний монетний скарб із розкопок Любеча	1	64—69
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Антропоморфна фігурка із Засулія-Мгару	1	79—88
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. із Полтавщини: знахідки від початку 2000-х рр.	3	89—105
ГОТУН І.А., ГОРБАНЕНКО С.А. Комплекс землеробських знарядь з околиць Боярки	1	104—117
ДЗНЕЛАДЗЕ О.С. Намисто могильника Червоний Маяк (розкопки 2011—2013 рр.)	1	53—63
ДІДЕНКО С.В., ШЕЛЕХАНЬ О.В. Кинджали скіфського часу із перехрестями спрощених форм (за матеріалами Національного музею історії України)	2	66—77
КОЗЛЕНКО Р.О. Римські форти на території Ольвійської держави	2	78—87
МОГИЛОВ О.Д. Скіфські «замочкоподібні» підвіски	4	72—79
МОГИЛОВ О.Д., БОКІЙ Н.М. Поховання скіфського вершника на р. Синюха	3	76—88
ОСИПЕНКО М.С. Пізньосередньовічна накладка із зображенням дракона з розкопок 1936 р. на Старокиївській горі	4	100—105
РУДЬ В.С. Заглиблені об'єкти з поселення Тростянички	3	65—75
СОН Н.О., ШЕЙКО І.М. Металеві світильники з Ольвії та Тіри	4	79—87
ХАМАЙКО Н.В. Гральні набори з розкопок П.І. Смолічева із заплавного могильника Шестовиці	1	69—78
ХАРДАЄВ В.М. Прикраси готського жіночого костюма VI—VII ст. (невідомі артефакти)	4	87—99

ЯНОВ Д.М. Срібні та золоті ісламські монети в колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею	1	89—96
---	---	-------

До історії стародавнього виробництва

ПРИЩЕПА Б.А., ГОРБАНЕНКО С.А. Будівлі з нішоподібними печами у господарстві давніх слов'ян (за матеріалами Пересопниці, уроч. Пастівник)	3	112—121
РАДОМСЬКИЙ І.С., ЯКУБЕНКО О.О. Кам'яний інвентар поселення Озаринці	1	97—103
ХАРЛАМОВА А.О. Кістяні вироби Донецького городища (до питання про взаємини мешканців городища з кочовиками)	3	106—111

Охорона археологічних пам'яток

БУЙСЬКИХ А.В., БІЛЯЄВ О.С., КРУТІЛОВ В.В. З досвіду консерваційно-реставраційних робіт у Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» НАН України.	1	118—125
ПАНЧЕНКО В.В. Меценатство і спонсорство та історико-культурна спадщина в Україні	2	118—121
ПРИЩЕПА Б.А. Археологічні дослідження Острога доби князів Острозьких	2	110—118
ТОВКАЙЛО М.Т., ТИТОВА О.М. Запорозький Гард: правда й вигадки.	2	98—109

Київські старожитності

БІБІКОВ Д.В. Вишгородська церква-мавзолей святих Бориса і Гліба: підсумки досліджень та нові дані.	4	106—120
--	---	---------

Дискусії

ГАВРИЛЮК Н.О., МАТЕРА М. «Пізньюскіфські» чи «постскіфські» городища Нижнього Подніпров'я.	4	121—135
РУСЯЄВА А.С. До історії вивчення однієї теракоти з Ольвії.	3	122—131

Історія науки

ГАРИГА-ГРИХНО М.М., <u>КОВАЛЕНКО В.П.</u> Неопублікований рукопис сосницького краєзнавця Ю.С. Виноградського.	4	136—139
КОСТЕНКО А.В., ШЕВЧЕНКО А.В. І.В. Фабриціус (1882—1966 рр.): археолог та музеєзнавець	2	122—133

Рецензії

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Рец.: Н.С. Котова. Древнейшая керамика Украины	2	137—141
КОВАЛЬЧУК О.М., РЕКОВЕЦЬ Л.І. Рец.: О.П. Журавльов. Фауна України: археозоологічні дослідження	1	131—132
КОЗАК О.Д. Рец.: М.А. Филипчук, Г.В. Соловій. До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвового поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) . . .	1	126—128
МИЛАШЕВСЬКИЙ О.С. Рец.: В. Магомедов. Керамические пряслица черняховской культуры	1	129—130
СЕГЕДА С.П. Рец.: «Історична антропологія та біоархеологія України».	2	134—137

Хроніка

ГАВРИЛЮК Н.О. Міжнародна науково-практична конференція «Крим і Північне Причорномор'я в археологічних дослідженнях 1956—2013 рр.».	1	133—136
До 100-річчя від дня народження Миколи Івановича Соколяського	3	144—145
До 60-річчя Михайла Юрійовича Відейка	2	144—145
До 60-річчя Петра Якимовича Гавриша.	3	135—136
До 65-річчя В'ячеслава Юрійовича Мурзіна.	3	133—134
До 70-річчя Анатолія Федоровича Гуцала.	3	132—133
До ювілею Ліани Василівни Вакуленко	4	140—142

До ювілею Світлани Олександрівни Біляєвої	2	142—144
Конференція, присвячена пам'яті Федора Камінського	3	136—139
Конференція «Феномен Більського городища—2016»	4	142—143
КУЛАКОВСЬКА Л.В. Пам'яті Владислава Миколайовича Гладиліна	1	145—146
МОГИЛОВ О.Д. Літня археологічна школа в Більську	1	138—138
Пам'яті Володимира Петровича Коваленка	4	146—147
Пам'яті В'ячеслава Григоровича Котигорошка	4	145—146
Пам'яті Дмитра Юрійовича Нужного	3	139—140
Пам'яті Олександри Василівни Гудкової	4	144—145
Пам'яті Цигилик Володимира Миколайовича	2	148
ПАНАХИД Г.І. Слово про археолога (до 80-річчя Леоніда Мацкевого)	1	141—144
Світлої пам'яті Михайла Андрійовича Филипчука	3	142—143
Світлої пам'яті Сергія Вікторовича Кончі	3	141—142
СКИБА А.В., ПЕТРАУСКАС О.В., ПОГОРІЛЕЦЬ О.Г. Конференція «Етнокультурні процеси на півдні Східної Європи у I тис. н.е.» (пам'яті І.С. Винокура). Меджибіж—2015	1	138—141
ЦЬОМКАЛО Л.А. Дві важливі дати в історії скіфознавства	2	146—147